

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'A
GÖRE ANLAM BİLEŞENLERİNİN KLASİK VE ÇAĞDAŞ
DÖNEMLER BAĞLAMINDA KARŞILAŞTIRMASI VE
GÜNÜMÜZ DİLBİLİM ÇALIŞMALARINA KATKILARI**

Doktora Tezi

Mehmet YENİCE

Çorum 2021

**ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'A GÖRE
ANLAM BİLEŞENLERİNİN KLASİK VE ÇAĞDAŞ DÖNEMLER
BAĞLAMINDA KARŞILAŞTIRMASI VE GÜNÜMÜZ DİLBİLİM
ÇALIŞMALARINA KATKILARI**

Mehmet YENİCE

**Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Doktora Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Musa YILDIZ**

ÇORUM-2021

KABUL VE ONAY

Mehmet YENİCE tarafından hazırlanan *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları* başlıklı bu çalışma, 22/01/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof.Dr. Musa YILDIZ (Danışman ve Başkan)

İmza

Doç.Dr. İbrahim Ethem POLAT

İmza

Doç.Dr.Murat ÖZCAN

İmza

Doç.Dr.Şahabettin ERGÜVEN

İmza

Doç.Dr.Macid YILMAZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Enstitü Müdürü
Prof.Dr.Muhammed Asif YOLDAŞ

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (22/01/2021)

.....

Mehmet YENİCE

ÖZET

YENİCE, Mehmet. *Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları*, (Doktora), Çorum, 2021.

Her dilde anlamlı bir cümlenin veya sözün oluşumunda önemli olan unsurlar vardır. Bu unsurlar Arap dilinde de ilk günden günümüze kadar dilbilimciler tarafından ele alınıp farklı tasnifler yapılmıştır. “Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları” adlı bu çalışmada, dilbilimci Cürcânî'nin nazım nazariyesi ile Temmâm Hassân'ın yenilikçi dilbilim teorisi üzerinde durulacaktır. Dil içi ve dil dışı etkenler bakımından anlam oluşumundaki etkili olan öğelerin anlam ilişkilerinin analizi amaçlanmaktadır.

Klasik dönemde yaşayan Cürcânî'nin savunduğu Sözdizimi Teorisi, cümle diziminde anlamları ortaya çıkaran bileşenler arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuştur. Çağdaş dönemde Temmâm Hassân'ın savunduğu Karîneler Teorisi de anlam oluşumunu etkileyen bileşenlerden oluşmuştur.

Bu çalışmada, söz konusu anlam-anlambilim için kendi dönemlerinde (klasik ve çağdaş) önemli yeni fikirler getiren iki dilbilimcinin dil ve anlam ile alakalı düşüncelerinin karşılaştırılması bağlamında özgün yaklaşımlar getirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kavramlar: el-Cürcânî, Temmâm Hassân, Anlam Bileşenleri, Sözdizimi, Karîneler.

ABSTRACT

YENİCE, Mehmet. The Comparison of *Meaning Components According to Aldulkahir el-Curcani and Temmam Hassan in the Context of Classical and Contemporary Periods and Their Contributions to Today's Linguistic Studies*, (PhD.), Çorum, 2021.

In any language, there are components that are important in the formation of a meaningful sentence or word. These components have been discussed by linguists from the first day to the present in Arabic as well and different classifications have been made. In this study, titled with “Meaning Components According to Aldulkahir el-Curcani and Temmam Hassan (A Comparison in the Context of Classical and Contemporary Periods)”, it will be focused on the the Linguist Curcani's verse theoretics and Temmam Hassan's innovative linguistic theory. It is aimed to analyze the meaning relations of these elements related to the elements in meaning formation, in terms of intra-linguistic and non-linguistic factors.

The Syntax Theory, defended by Cürçânî, lived in the classical period, is built on the relationships between components which reveal meanings in sentence syntax. The Karîne Theory defended by Temmâm Hassân in the contemporary period is also composed of components affecting the formation of meaning.

In this study, it is aimed to present unique approaches in the context of comparing the two linguists' thoughts on language and meaning, who brought significant new ideas in their respective periods (classical and contemporary) for the mentioned meaning-semantics.

Keywords: al-Curcani, Temmam Hassan, the components of meaning, syntax, presumptions.

TEŞEKKÜR

Çalışmamda devamlı beni yönlendiren ve son şeklini almasında büyük emeği geçen çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Musa YILDIZ'a,

Tez İzleme Kurulu'nda bulunan ve her zaman destek teşviklerini gördüğüm çok kıymetli hocalarım Doç. Dr. Macid YILMAZ'a, Doç. Dr. Şahabettin ERGÜVEN'e,

Tezime yaptıkları katkı ve desteklerinden dolayı Prof. Dr. Süleyman GEZER'e, Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Rızk SHOEIR'a, Dr. Bahadır OPUS'a, Öğr. Görevlisi Şahin BAL'a, Öğr. Görevlisi Nevriye Sümeyra ÇALIK'a, Öğr. Görevlisi Yunus ÇAKIR'a, Öğr. Görevlisi Enes MÜSLİM'e, Arş. Görevlisi Murat ÖKTEM'e ve Yusuf Nasuh ERTURAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca desteklerinden dolayı Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki diğer hocalarıma,

Bana verdikleri destek ve bu dönemde gösterdikleri sabır için eşim ve oğullarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
ÖN SÖZ	xii
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI	2
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
1.1.1. Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dilbilim Alanındaki Konumu	6
1.1.2. Hayatı.....	8
1.1.3. Kişiliği ve İlmî Yönü	8
1.1.4. Eserleri.....	10
1.1.4.1. Sarf ve Nahiv Alanındaki Eserleri	10
1.1.4.2. Belâgat Alanındaki Eserleri	13
1.1.4.3. Tefsîr Alanındaki Eserleri.....	16
1.1.4.4. Edebiyat Alanındaki Eserleri	17
1.1.5. Dildeki Mezhebi ve Dil Anlayışı	17
1.1.6. Sözdizimi Teorisinin Temelleri ve Anlama Etkisi	18
1.2. TEMMÂM HASSÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ	20
1.2.1. Hayatı.....	20
1.2.2. Eserleri	22

	Sayfa
1.2.3. Tercümeleri.....	26
1.2.4. İlmî Faaliyetleri	27
1.2.5. Dilbilimdeki Yeri ve Dil Anlayışı	28
1.2.6. Karîneler Teorisinin Temelleri ve Anlama Etkisi	29

İKİNCİ BÖLÜM

ANLAM BİLEŞENLERİ

2.1. ANLAM BİLEŞENLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	31
2.1.1. Dil Olgusu.....	31
2.1.2. Dil bilgisi ve Dilbilim.....	32
2.1.3. Dilbilimin Alt Dalları	33
2.1.4. Ses Bilgisi (Fonetik)	34
2.1.5. Biçim Bilgisi (Morfoloji).....	34
2.1.6. Dizim Bilgisi (Söz Dizimi/Sentaks)	35
2.1.7. Anlam Bilimi (Semantik)	35
2.1.8. Köken Bilgisi (Etimoloji)	35
2.1.9. Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji)	36
2.1.10. Kelime Bilgisi (Leksikoloji)	36
2.1.11. Ad Bilgisi (Onomastik).....	37
2.1.12. Gösterge Bilgisi (Semiyooloji)	37
2.2. ANLAMIN BELİRLENMESİNDE DİL DIŞI ETKENLER/ GÖSTERGELER	40
2.2.1. Belirti	41
2.2.2. Belirtke	41
2.2.3. Simge	42
2.3. ANLAM KAVRAMI	43
2.3.1. Anlam ile İlgili Bilim Dalları	47
2.3.1.1. Anlambilim ve Gelişim Süreci	47
2.3.2. Edimbilim/Kullanımbilim/Pragmatics	52
2.4. ANLAM ÇEŞİTLERİ	55
2.4.1. Klasik Dönemde Anlam Çeşitleri	55
2.4.2. Çağdaş Dönemde Anlam Çeşitleri	59

	Sayfa
2.4.3. Bağlamsal Anlam (المعنى السياقي)	60
2.4.4. Fonetik Anlam (الدلالة الصوتية)	62
2.4.5. Yapısal Anlam (الدلالة الصرفية)	65
2.4.6. Gramatikselsel Anlam (الدلالة النحوية)	66
2.4.7. Sözlüksel Anlam (الدلالة المعجمية)	67
2.4.8. Diğer Anlam Çeşitleri	70
2.5. TEMMÂM HASSÂN'A GÖRE ANLAM ÇEŞİTLERİ	73
2.5.1. Anlamı Oluşturan Ögeler	74
2.5.2. Anlamda Dil ile İlgili Ögeler	74
2.5.3. Dil	75
2.5.4. Söz	77
2.5.5. Lafız ve Kelime	78
2.5.6. Lafız ve Kelimesiz İletişim (Beden Dili) (لغة بغير كلمات)	79
2.5.7. Vurgu ve Melodi	83
2.5.7.1. Vurgu	83
2.5.7.2. Melodi/Nağme	84
2.6. ANLAMDA DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ ÖGELER	84
2.6.1. Dilde Gösterilen	84
2.6.2. Dil Dışı Gerçek veya Hayalî Nesnelerde Gösterilen	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLASİK VE ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ

3.1. ANLAM BİLEŞENLERİ KAVRAMI	86
3.1.1. Anlam Bileşenlerinin Tarihsel Gelişimi	87
3.2. ARAPÇA CÜMLELERİN ANLAM BİLEŞENLERİ.....	89
3.2.1. Müfred/المفرد	89
3.2.2. Morfolojik Yapı/ البناء الصرفي	89
3.2.3. Cümlelerin Oluşumu / التأليف	91
3.2.3.1. Cüz'î Oluşum/ التأليف الجزئي	91

	Sayfa
3.2.3.2. Tam Oluşum/ التآليف التام	91
3.2.4. Ses Tonu/ النغمة الصوتية	92
3.2.5. İ‘rab/ الإعراب	93
3.2.6. Arapça Cümlede Anlam Oluşumu İçin Gerekli Diğer Bileşenler	95
3.3. KLASİK DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ	97
3.4. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ’YE GÖRE İ‘CÂZ, FESÂHAT VE SÖZDİZİMİ KAVRAMLARI	98
3.4.1. İ‘câz Kavramı	98
3.4.2. İ‘câz Çalışmaları	99
3.4.2.1. Ebu Osman el-Câhız’ın İ‘câz Anlayışı	100
3.4.2.2. Ali b. Rabben et-Taberî ‘nin (ö.247) İ‘câz Anlayışı	101
3.4.2.3. Ebu ‘Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Vâsıtî’nin İ‘câz Anlayışı	102
3.4.2.4. Ebu İ’sâ Ali b. Ali er-Rummânî’nin İ‘câz Anlayışı	102
3.4.2.5. Ebu Bekr Bâkılânî’nin İ‘câz Anlayışı	102
3.4.3. Fesâhat Kavramı	104
3.4.3.1. Fesâhat Kavramının Tarihi	104
3.5. SÖZDİZİMİ KAVRAMI VE NAZARİYESİ	105
3.5.1. Sözdizimi Teorisinin Önemi	106
3.5.2. Sözdizimi Teorisinin Temelleri	107
3.5.3. Sözdizimi Teorisinde Nahiv Geleneğinin Etkisi	110
3.5.4. Sözdizimi Teorisinin Oluşumu	111
3.6. CÜRCÂNÎ’YE GÖRE SÖZDİZİMİNDE ANLAM OLUŞUMU	114
3.6.1. Nazm	115
3.6.2. Bina	115
3.6.3. Tertîb	115
3.6.4. Ta‘lîk	116
3.6.5. Sözdiziminde Anlam Oluşumu	116
3.6.6. Sözdiziminde Anlam Yönüyle Kelime Taksîmi	120
3.6.7. Anlamın Oluşumunda Cümle Yapısı	122
3.6.8. Sözdiziminde Anlam Bileşenleri	126
3.6.8.1. Takdîm ve Tehîr	129

	Sayfa
3.6.8.2. Tarif ve Tenkîr	133
3.6.8.3. Hazf ve Zikir	135
3.6.8.4. Cümlede Hazf	136
3.6.8.5. Kelimenin Hazfi	137
3.6.8.6. İzmâr ve İzhâr	139
3.6.8.7. Fasıl ve Vasıl	140
3.6.8.8. Etken Yapı ve Edilgen Yapı	140
3.6.9. Sözdizimi Teorisinin Konumu	141
3.6.10. Sözdizimi Teorisinin Sonuçları	143
3.6.11. Sözdizimi Teorisinin Günümüze Yansımaları	144
3.7. ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ	146
3.7.1. Çağdaş Dönemde Dilbilim ve Anlambilim	146
3.7.2. Temmâm Hassân'a Göre Anlamın Oluşumu ve Anlam Bileşenleri	148
3.7.3. Anlamlı Cümlede Lafızların Değeri	155
3.7.4. Karînelere Teorisi Kavramı	157
3.7.5. Karînelere Teorisinin Oluşumu	159
3.7.5.1. Mânevî Karînelere	160
3.7.5.2. Lafzî Karînelere	163
3.7.6. Karînelere Teorisinin Anlam Oluşturma Uygulaması	169
3.8. TEMMÂM HASSÂN'IN ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ	171
3.8.1. Arap Dilinde Melodi Vezinleri	171
3.8.2. Kelime Çeşitlerinde Yedili Taksîm	172
3.8.2.1. İsimler	174
3.8.2.2. Sıfatlar	175
3.8.2.3. Fiiller	176
3.8.2.4. Zamirler	176
3.8.2.5. Zarflar	177
3.8.2.6. Edatlar	177
3.8.2.7. el-Havâlif/الخوالف	178
3.8.3. Gramer Kurallarında Birbiri ile Bağlantılı Lafzî ve Mânevî Karînelere	181
3.8.4. Cümlede Karînenin Hazfi	181
3.8.5. Zaman Olgusu	182

3.8.6. Anlam Çoğalması	182
3.9. GÖRÜŞLERİNİN ÇAĞDAŞ DÖNEME ETKİLERİ	183

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI VE DEĞERLENDİRMESİ

4.1. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN GÖRÜŞLERİ	186
4.1.1. Dilbilim ve Anlambilim Alanlarındaki Görüşleri	186
4.1.2. Cürcânî'nin Fesâhat ve Belâgat Alanındaki Görüşleri	190
4.2. TEMMÂM HASSÂN'IN DİLBİLİM ALANINDAKİ FARKLI GÖRÜŞLERİ	192
4.3. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN BENZER GÖRÜŞLERİ VE ÖZELLİKLERİ.....	196
4.4. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN FARKLI GÖRÜŞLERİ	199
ÖNERİLER	204
SONUÇ	205
KAYNAKÇA.....	209

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 2.1: İbn Hâcib ve Kemal b. Hümâm'ın Anlam/ Delâlet Taksimi	56
Şekil 2.2: Hanefî Fıkıh Ekolünün Anlam/Delâlet Sınıflandırması.....	59
Şekil 2.3: Arapça Dilbiliminde Kelimeyi Oluşturan Lafızlar ve Özellikleri	78
Şekil 3.1: İ'rab Alâmetleri ve Çeşitleri	95
Şekil 3.2: Anamlı Cümle veya Kelâmın Oluşum Aşamaları	114
Şekil 3.3: Sözdizim Teorisindeki Anlam Döngüsü	119
Şekil 3.4: Ses Oluşum Yöntemi	151
Şekil 3.5: Temmâm Hassân'a Göre Karîneler Teorisinin Oluşumu	158
Şekil 3.6: Temmâm Hassân'a Göre Karîneler Teorisinin Özellikleri	159
Şekil 3.7: Lafzî Karînede Anlamı Oluşturan Bileşenler.....	168
Şekil 4.1: Sözdizimi Teorisini Oluşturan Anlam Bileşenleri	200
Şekil 4.2: Karîneler Teorisini Oluşturan Anlam Bileşenleri	201

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız.
bsk.	: Baskı.
bsy.	: Basım yeri yok.
c.	: Cilt.
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
dr. Tez.	: Doktora Tezi
FSM.	: Fatih Sultan Mehmet.
GÜ	: Gazi Üniversitesi.
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
MEBİA	: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
nr.	: Numarası.
nşr.	: Neşreden, yayımlayan.
ö.	: Ölüm Tarihi.
s.	: Sayfa sayısı.
SÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
sy.	: Sayı.
t.y.	: Yayın tarihi yok.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Ter.	: Tercüme edenin adı.
Thk.	: Tahkîk eden.
vb.	: Ve benzeri.
y.y.	: Yayın yeri yok.

ÖN SÖZ

Dil ve düşünce, insanı diğer varlıklardan ayıran ve onu değerli kılan özelliklerin başında gelmektedir. İnsan, diğer varlıklardan ayrı olarak konuştuğu dil ile dünyada çevresi ile iletişim kuran tek canlıdır. Dil, genellikle bir toplumda beraber yaşayan insanların kendi aralarında duygu ve düşüncelerini ifade etme, karşısındaki kişilerin meramlarını anlayıp yorumlama ve neticede kendi aralarında anlaşma ve iletişim imkânı sağlamaktadır.

Dil olgusu insanların ortak bir paydada buluşabildikleri yazılı ve görsel çeşitleri olmakla birlikte genellikle seslerden oluşan kurallı bir sistemdir. İnsanların iletişiminde önemli bir yere sahip olan bu dil sisteminin gramer yönlerini inceleyen bilim dalına dilbilim, dil sisteminin zihinlerde çağrıştırdığı olguyu inceleyen bilimdalına da anlambilim denilmektedir.

İslamî ilimlerin gelişmesi ve farklı ilim dallarının oluşmasıyla birlikte önce dilbilim daha sonra da anlambilim ile alakalı konular geçmişten beri dilciler ve anlambilimciler için câzip bir konu olmuştur. Çünkü toplumların sosyal, fikrî ve dînî yaşantıları dil ekseninde var olagelmıştır. Her ne kadar lafızların tek başına lafız anlamları olsa da konuşan kişinin kastına, sözün söylendiği yer ve zamana, lafızların cümle içerisinde oluşturduğu bağlama/konteks, iç ve dış karinelere göre farklı semantik anlamlar kazanırlar.

Bilindiği gibi her toplumun kendi aralarındaki iletişim yönünden örf ve adetlerinde belli durumlarda söylenmesi bilinçli veya bilinçsiz gelenek olmuş sözler, açığa vurulan duygular, kalıplar ve çeşitli hareketler vardır. Örneğin iki kişi karşılaştığında; selamlama, karşılama, tanışma eylemlerinde, biri diğerinden yardım ya da iyilik gördüğünde, bir şey rica ettiğinde, hasta olduğuna öğrendiğinde karşılıklı söylenen sözler ve muhatapta meydana gelen anlamlar bu kısımdandır.

Yine toplumlarda doğum, ölüm, evlenme, yemeğe başlarken, yemekten kalkarken, yol sorarken, yani genel anlamda sevinçli ve hüzünlü olaylar karşısında söylenmesi gerekli olan sözler vardır. Bir toplumun konuştuğu dile ve o toplumun örf ve âdetlerine yabancı bir kimse için bu cümlelerin anlam ifadesi sınırlı veya hiç olmayacaktır. Çünkü insanlar arasındaki bu anlamların bir kısmı ancak o toplum içinde

belli bir süre yaşamakla veya o toplumun yazılı, görsel ve işitsel ürünlerinden gereğince yararlanmakla kazanılacak bir birikimdir.

Yani günümüzde bir dili öğrenirken yalnızca, o dilin dil bilgisi, ders kitapları ve sözlüklerinde geçen kullanım şekillerini öğrenmek tam bir fayda sağlamamaktadır. Kısaca bir dili gerçek manada anlamak için o dili konuşan toplumun kültürünü, insanların kendi aralarındaki davranış türlerini, yaşantılarındaki farklı durumlarda söylenmesi gereken sözleri, sevinçli veya hüzünlü zamanlarındaki tepki tarzlarını, hitap etme yollarını ve genel davranışlarını da tanımak ve anlamlandırmak gerekmektedir.

İletişimde söylenen sözler ve hitap esnasında sergilenen jest ve mimiklerle kullanılan cümlelerin şekilleri ile iç içe olan bu konu tarihten günümüze kadar toplumsal dilbilimin ilgi çekici konularından olmaya devam etmektedir. Klasik dönemlerde dilbilimciler herhangi bir dili sadece gramer yönünden anlamının doğru olup olmadığını ve yapısı bakımından ortaya çıkan sorunları araştırma konusu yapıyorlardı. Fakat son zamanlarda yani XIX. asrın ortalarında her toplumda yabancı dil öğrenimine olan ilgi nedeniyle dilbilimde gramer ve anlamın yanında, anlamın muhataptaki yansımaları, farklı açılardan anlamın kısımları ve anlam ile ilgili bilim dalları da ayrı bir önem kazanmıştır.¹

Dilbilim ve anlambilimin en önemli hedefi ise belli kurallar çerçevesinde iletişim esnasında cümlelerdeki anlamları muhataba doğru olarak yansıtmadır. Bu nedenle araştırmamızda, anlam olgusunu inceleyen ve bu konuda yaşadıkları dönemde önemli çalışmalar sunan Abdülkâhir el-Cürçânî ile Temmâm Hassân'ın dil ve anlam teorileri bağlamında anlamı oluşturan bileşenleri araştırma konusu yaptık.

Ortaya koydukları eserler ve görüşlerle her iki dilbilimci de yaşadıkları dönemlerine ve sonraki dönemlere damga vurmuşlar, bu alanda çok kapsamlı araştırmalar ortaya koymuşlardır. Bu sebeple iki dilbilimcinin bütün görüşlerini ayrıntılarıyla ortaya koymak, tüm eserlerindeki ve bu alandaki tüm görüşlerini detaylı müstakil konu başlıklarıyla ve tüm ayrıntılarıyla inceleyip sunmak gibi bir iddia içinde değiliz. Çünkü iki dilbilimcinin de ortaya attıkları her biri ayrı bir doktora tezi konusu olabilecek dil ve anlam teorilerini ve bütün çalışmalarını her yönleriyle incelemek bir doktora tezi çalışmasının sınırlarını çok aşmaktadır. Dolayısıyla ele alacağımız konular öncelikli ve genel konular olmuştur.

¹ Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü Türkçenin Zenginliklerine Tanıklar*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2001), 140.

Çalışmamızın bundan sonraki yapılacak dilbilim ve anlambilim konulu çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyorum. Bu araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş: Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölüm: Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın isimleri, doğum yerleri, yetişmesi, şahsiyeti, yaşadıkları zamanlardaki yöneticilerle olan ilişkileri, hocaları, öğrencileri, iki dilbilimcinin ortaya koyduğu eserleri ve ilmî faaliyetleri kısaca ele alınmıştır.

İkinci Bölüm: İkinci bölümde ise genel olarak anlam bileşenleri, dil olgusu ve alt dalları, anlam kavramı ve anlamı araştıran bilim dalları, anlam çeşitleri ve anlamı oluşturan sözlü veya sözsüz anlam ögeleri ele alınmıştır.

Ayrıca anlamı yansıtmada vurgu ve melodinin önemi ve anlamı ifade etmede düşünce ile ilgili ögeler hakkında konuya hazırlayıcı ön bilgiler verilmiştir.

Üçüncü Bölüm: Bu bölümde klasik ve çağdaş dönemde anlam bileşenleri, Arapçada cümleyi oluşturan anlam bileşenleri, cümlede anlam oluşumu genel olarak ele alınmıştır.

Daha sonra, klasik dönemde anlam çalışmaları ve Abdülkâhir el-Cürcânî'ye göre anlam bileşenleri, anlam bileşenlerini oluşturan temel kavramlar, etkenler, sözdizimi teorisinin dilbilim ve anlambilimindeki önemi, temelleri, nahiv ilminin rolü, sözdiziminde anlam oluşumu, kelime taksimi, cümle yapısı ve sözdiziminin diğer dil ve anlam teorileri arasındaki konumu, sonuçları ve günümüze yansımaları değerlendirilmiştir.

Çağdaş dönemde anlam bileşenleri ana başlığı altında çağdaş dönemde dilbilim ve anlambilim, Temmâm Hassân'a göre cümlede anlamın oluşum şekli ve anlam bileşenleri, anlamlı cümlede lafızların değeri, karîneler teorisi, teoriyi oluşturan kavramlar, mânevî ve lafzî karîneler, Temmâm Hassân'ın öne çıkan görüşleri ve görüşlerinin çağdaş döneme etkileri incelenmiş, Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın uyuşan ve ayrışan görüşlerinin karşılaştırması ile anlam bileşenleri analiz edilmiştir.

Dördüncü Bölüm: Bu bölümde ise Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın dilbilim ve anlambilim konularındaki görüşleri değerlendirilmiştir. Aynı zamanada iki dilbilimcinin benzer ve farklı görüşleri analiz edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler: Bu bölümde araştırmanın ulaştığı sonuçlar ve öneriler sunulmuştur.

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İnsanların en önemli özelliklerinden kabul edilen konuşma yeteneği kendi aralarında anlaşmak ve iletişim kurmak içindir. Konuşma esnasında ortaya çıkan anlam olgusu ilk dönemden günümüze kadar yapılan dilbilim çalışmalarında daima ilgi çeken bir konu olmuştur. Ayrıca bu anlamın sınırlarının belirlenmesi ve işaret edilen manaların anlaşılması için yoğun çaba sarf edilmiştir. Bu çalışmalara başlangıçtan günümüze gelene kadar her dönemde, o dönemin dilbilim ve anlambilimcileri tarafından yeni konu, kavram ve kurallar eklenmiş ve farklı metotlar ortaya konulmuştur. Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân da dönemlerinde bu alanda yapmış oldukları çalışmalar ve geliştirdikleri dil ve anlam teorileri ile önemli katkı sağladıkları değerlendirilmektedir. Bu nedenle araştırmanın konusu “*Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân’a Göre Anlam Bileşenlerinin Klasik ve Çağdaş Dönemler Bağlamında Karşılaştırması ve Günümüz Dilbilim Çalışmalarına Katkıları*” olarak tercih edilmiştir.

Araştırmamızda Arap dilbiliminde ve anlambiliminde anlamı oluşturan bileşenleri klasik ve çağdaş dönemler bağlamında önce, gramer kaynaklı analizler yapılacaktır. Daha sonra anlamın oluşmasına katkı sağlayan anlamsal olgular Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân’ın teorileri kapsamında ele alınacak ve bu olgular arasındaki farklılıklar araştırılacaktır. Bu bağlamda iki bilim dalında çokça kullanılan kavramları kısaca açıklamak ve dilbilim ve anlambilim alanında iki dilbilimcinin ortak ve farklı görüşleri hakkında okuyucuyu bilgilendirmek uygun olacaktır. Ayrıca çalışmamızın konusu, kapsamı, önemi, amacı ve metodu hakkında teknik ön bilgiler verildikten sonra iki dilbilimci ve bu alanda yaptıkları dilbilimi çalışmaları, eserleri ve eserlerinin özellikleri değerlendirilecektir.

Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında şüphesiz Arapça dilbilim ve anlambilim alanlarında yenilikçi görüşleri ile öne çıkmış en önemli dilbilimcilerden kabul edilmektedir. Arapça dilbilim ve anlambilimin neticede en önemli gayesi iletişimde muhataba anlamı doğru ve kusursuz olarak yansıtmaktır. Bu bağlamda iki dilbilimci anlamı oluşturan bileşenler ile ilgili önemli dil ve anlam metodları geliştirmişlerdir. Bu dil ve anlam metodlarının

temellerinden kabul edilen Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve çağdaş dönemde bu alandaki araştırmacılara önemli katkılar sunan Temmâm Hassân'ın Karîneler Teorisi, doğru anlamın tespitinde bu metotların en önemlilerinden kabul edilmektedir. Bu çerçevede klasik ve çağdaş dönemlerin yetiştirdiği iki dilbilimcinin anlam olgusuna bakış açıları, gramer ve edebî yönden anlamı oluşturan bileşenlerin neler olduğu konularındaki görüşleri önem arz etmektedir. Bu nedenle anlam bileşenlerinin benzer ve farklı yönlerinin karşılaştırmalı dil, anlam ve edebiyat sanatlarını da içine alacak şekilde özgün analizlerin ve açıklamaların yapılması, konunun önemini arttırmaktadır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Anlam, seslerin sembol vasıtasıyla nesne ve olaylardaki ilişkilerini belirler. Sözcükler ise bu belirli olan manayı ifade etmek için kullanılır. Anlambilimi de dildeki sözcük bileşenlerinin içerdiği özel anlamları ve bu anlamları ilgilendiren kuralları içerir. Geçmişten günümüze devam eden dil felsefesi çalışmalarında Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahmân el-Cürcânî (ö.471/1078-79)'den önceki dönemlerde dil çalışmaları hakkında konuşan ilim çevrelerinden her biri kendi uzmanlık alanlarına göre bilgi üretiyorlardı. Ancak hicrî V. asırda Cürcânî sözdizimi teorisini (nazm) ortaya koymakla, dili öne alarak direkt dil olgusu üzerine bir nazariye yani dil teorisi ortaya koymuştur. Bu dil teorisindeki dil ve anlam ile alakalı önemli görüşlerinden dolayı İslâm ilimleri tarihinde dil felsefesi alanındaki çalışmaların da temelini attığı kabul edilir.

Temmâm Hassân (1918-2011) da çağdaş dönemde dilbilim teorilerindeki tartışmaları Arap dünyasındaki dilbilim alanında yapılan çalışmalara taşıma görevini üstlenen bilim adamlarından birisidir. Aynı zamanda Arap gramerini yapısalcı bir yöntemle ilk defa inceleyen dilbilimcilerden biri kabul edilmektedir. Batı kültüründe yetişen dilbilimcilerden aldığı dilbilim kavramlarını ve yöntemlerini, bazı Arap lehçelerindeki ses özellikleri ile ilgili yaptığı çalışmalarda özgün biçimde kullanmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu anlam-anlambilim için kendi dönemlerinde (klasik ve çağdaş) önemli yeni fikirler getiren iki dilbilimcinin dil ve anlam ile alakalı düşüncelerinin karşılaştırılması bağlamında özgün yaklaşımlar getirilmesi planlanmaktadır. Zira Cürcânî, belâgat ve nahiv ilminin en önemli şahsiyetlerindendir. Nitekim Cürcânî, Kur'ân'ın i'câzı tartışmaları bağlamında eserlerinde anlambilim ve sözdizimi için ortaya koyduğu dil teorileri kurallarını ve bu kuralların anlamı

oluştururken nasıl kullanılacağını uygulamalı bir şekilde ortaya koymuştur. Onun bu çalışma yöntemi Arap dili ve edebiyatını sadece bir kurallar manzumesi olmaktan çıkarıp ona bir dinamizm kazandırmıştır. Temmâm Hassân da özellikle Batı dünyasında anlambilim alanında çağdaş zamanlarda, klasik dönemde yapılanlardan farklı tarz ile yapılmış gramer ve dilbilim araştırmaları üzerinde çalışmıştır. Bu çalışmaların etkisiyle de Arap gramer ve dilbiliminde birçok yeni anlam teorileri, fikir ve yaklaşımlar ortaya koymuş dilbilimcilerden biridir.

Temmâm Hassân, klasik Arap dilcilerinin anlambilimde esas kabul ettikleri i'râb teorisinin yerine karîneler teorisinin merkezî rolünü ve önemini temel kabul etmiştir. Hassân, Arapça dilbilim ve anlambilim çalışmalarının şekil ve anlamı buluşturan bir yapıya kavuşmasında dönüştürücü bir rol oynamış çağdaş bir dilbilimcidir. Dolayısıyla bu çalışmada, biri klasik dönemde diğeri çağdaş dönemde yaşamış iki dilbilimcinin anlam bileşenleri konusunda yaşanan sorunlar ve yapılan tartışmalardaki rolleri, eleştirileri, çözüm önerileri ve görüşleri, anlambilimine katkıları farklı açılardan incelenecek ve karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılacaktır. Diğer yandan araştırmanın Arap edebiyatı araştırmacılarına da katkı sağlaması da öngörülmektedir.

Bu çalışmamız ile şu hedefler gerçekleştirilecektir:

- 1) Klasik dönemden itibaren büyük bir aşama kaydetmiş olan dilbilim, anlambilim ve bu alanlarda yapılmış çalışmalara katkı sunmak.
- 2) Yaptığımız araştırmalara göre klasik dönem ve çağdaş dönemlerde dilbilim ve anlambilimin en önemli temsilcilerinden Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın dil ve anlam çalışmalarının karşılaştırılması konulu bir tez çalışması yapılmamış olmasının bir eksiklik olduğunu göz önüne alarak iki dilbilimciyi hayatları, eserleri, yaşadıkları ortam, hocaları ve öğrencileri açısından tanıtmak.
- 3) Önceki dilbilim ve anlambilim çalışmalarının dilbilimcilere etkisi ve dilbilimcilerin sonraki dil ve anlam çalışmalarına olan katkılarını değerlendirmek.
- 4) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın anlam bileşenleri olarak kabul ettikleri, dil teorilerinde kullandıkları kavramları ve yöntemleri örnekleriyle açıklamak ve eserlerinde takip ettikleri farklı konulara dikkat çekmek.
- 5) Dillerin anlam felsefesini kavramak isteyen çeşitli okuyucu seviyesine hitap etmek ve özellikle Arapça cümlelerin anlam oluşumunda iki dilbilimcinin dil felsefelerini ortaya koymak.

6) Ülkemizde dilbilim ve anlambilim alanlarında özellikle de dil ve anlam felsefesi ile ilgili yapılacak yeni çalışmalara bir katkı sunmak.

Bu hedefler bağlamında araştırmamızda şu soruların cevapları aranacaktır:

a) Daha çok dilbilimci özellikleriyle meşhur olan Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân kimdir ve iki dilbilimcinin bu alandaki konumu nedir?

b) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın şahsî ve edebî özellikleri, yaşadıkları zamandaki sosyal ve ilmî yönden durumları nasıldı?

c) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın yaşadıkları dönemde ve sonrasında etkilendikleri ve etkiledikleri dilciler, araştırma metodları, eserlerinde izledikleri yöntemler nelerdir?

d) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserleri nelerdir?

e) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân dilbilim ve anlambilimine ne gibi katkılarda bulunmuşlardır?

f) Anlam nedir? Arapça cümlede anlam nasıl oluşur?

g) Anlam bileşenleri ve anlam bileşenlerini oluşturan kavramlar nelerdir?

h) Abdülkâhir el-Cürcânî'ye göre sözdizimi teorisi ve anlamı oluşturan bileşenler nelerdir?

i) Temmâm Hassân'a göre karîneler teorisi ve anlamı oluşturan bileşenler nelerdir?

j) Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın görüş ve yöntemlerin günümüze yansımaları nasıl olmuştur?

k) İki dilbilimcinin dilbilim ve anlambilim alanlarındaki araştırma ve yöntem bakımından özellikleri nelerdir?

l) İki dilbilimcinin kendilerinden önceki dilcilere yönelttikleri eleştiriler nelerdir?

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda, kaynakları araştırma, inceleme, bilgi toplama ve toplanılan bilgilerin doğruluk ve güvenilirliğinin araştırılması, Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın dilbilim ve anlambilimde takip ettikleri yöntemlerin farklı yönleriyle açıklığa kavuşturulması için veri toplama yöntemlerinden tarama yönteminin yanı sıra analizci betimleme tekniği kullanılmıştır.

Öncelikle iki dilbilimcinin hayatları, kişilikleri, eserleri ve görüşlerinin yaşadıkları ve sonraki dönemlere etkileri, temel kaynaklar esas alınmak suretiyle bu tekniğe uygun olarak aktarılacaktır.

Çalışmamızda anlamı oluşturan dil olgusu ile alt dalları, anlam çeşitleri ile anlambilim dalları, klasik ve çağdaş dönemlerdeki dilbilimcilerin anlam bileşenleri hakkındaki görüşleri, takip ettikleri yöntemler ele alınacaktır. Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın savundukları dil teorileri ve anlamı oluşturan bileşenler kendi dönemleri ve sonraki dönemlere etkileri bağlamında karşılaştırmaları yapılacaktır. Bahse konu dilbilimcilerin görüşleri, bu alandaki yöntemleri, yöntemlerde kullandıkları öne çıkan kavram ve konular örneklemeler yoluyla analize tabi tutulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

Arap dili ve belâgati'nin temellerini attığı kabul edilen ve eserlerinde teori ile uygulamayı harmanladığı düşünülen Abdülkâhir el-Cürcânî, dilbilimde yenilikçi ve farklı düşüncelere sahip bir klasik dönem dilbilimcisidir. Temmâm Hassân da dil alanındaki yaklaşımları ve çağdaş dilbiliminin oluşmasında batı ve doğu kültürünü harmanlayarak önemli katkılar sağladığı kabul edilen bu hareketin kendi dönemindeki en önemli temsilcilerindendir.²

Bu bölümde iki dilbilimcinin hayatı ve eserleri analiz edilecektir.

1.1. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Cürcânî, yaşadığı dönemde İslâmî ilimler ve dilbilim ve anlambilim alanlarında önemli eserler telif etmiştir. Arap dili ve belâgati'nin temellerini attığı kabul edilir ve eserlerinde teori ile uygulamayı harmanlamıştır. Abdülkâhir el-Cürcânî, dilbilimde yenilikçi ve farklı düşüncelere sahip bir dilci olmasına rağmen, yaşadığı dönem açısından klasik dönem dilcilerinden kabul edilir.³

1.1.1. Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dilbilim Alanındaki Konumu

Herhangi bir dil üzerine yapılan araştırmalar öncelikle o dilin dil bilgisi üzerinde basit düşüncelerle başlar. Zamanla gelişen bu düşünceler gözlemlere dönüşerek istikra/tümevarım ve kurallaştırma süreçlerinden geçer.

İlk Arap dilbilimcileri de Arap gramerini oluştururken benzer süreçleri yaşamışlar ve bazı temel kabul edilen ilkelere yola çıkarak Arap gramerini oluşturmaya çabalamışlardır. Arap gramerinin temel kuralları, tedvin hareketleriyle birlikte belirlenmeye başlamış, bu konuda birçok eser yazılmıştır.⁴

Nahiv ilmi de bu çalışmaların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Söz konusu bu ilim, ilk çalışmalarla birlikte âlimler tarafından yoğun bir ilgi ile karşılaşmış ve neticede

² Abdurrahman Hasan el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, (Kahire: ‘Âlemu'l-Kutub, 2002), 31.

³ es-Sâlih Subhî, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 2000), 314.

⁴ Temmâm Hassân, *Makâlât fî ‘l-lugati ve ‘l-edeb*, (Kahire: ‘Âlemu'l-Kutub, 2006), I: 436.

bu alanda hacimli ve temel eserler telif edilmiştir. Bu hacimli eserlere rağmen, özellikle Arap olmayanların nahiv kurallarını öğrenmesi kolay olmamıştır. Bundan dolayı bu ilmi biraz daha kolaylaştırmak ve sonraki nesillere daha hızlı ve kalıcı olarak öğretmek gibi maksatlarla yenileme ve güncelleme hareketleri başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir.⁵

Bu hareket, ihyâ veya yenilikçilik (tecdîd) gibi adlar ile de anılmaktadır.⁶ Her dönemde diğer ilimlerde olduğu gibi dilbilim alanında da yenileme düşünce ve ekolleri ile bu düşünce grubu ve ekollerin temsilcileri olmuştur. Klasik dönemde yaptıkları çalışmalarla ve yazdıkları eserler ile hem yaşadığı dönemde dilbilim alanında önemli etkiler bırakmış, hem de hala günümüzde dilbilim meseleleri kendi görüşleri etrafında konuşulan önemli, önder dilliler vardır.

Hicri V. Asırda yaşayan Ebu Bekr Abdulkahir el-Cürcânî' (ö. 471/1078-79) de bu önemli dillilerden birisidir. Çünkü Cürcânî, dilbilimde ma'ânî ilmi başta olmak üzere diğer belâgat, nahiv ve sarf ilimlerinin konularını bölümler halinde ve yenilikçi bir tarzda kurallarını temellendirmiştir.⁷ Günümüzde de bu ilimlerin konuları, bazı değişiklikler olsa da Cürcânî'nin yaptığı bu sınıflandırmalar ekseninde ele alınmaktadır. Yine Cürcânî belâgat ilmini müstakil bir ilim olarak şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda dilin felsefesini eserlerine yansıtmış, edebî dehâ ve zekâyâ sahip bir müellif ve dilbilimcidir.⁸

Arap dili ve belâgati'nin temellerini attığı kabul edilen ve eserlerinde teori ile uygulamayı harmanladığı düşünülen Abdülkâhir el-Cürcânî, dilbilimde yenilikçi ve farklı düşüncelere sahip bir dilci olmasına rağmen, yaşadığı dönem açısından klasik dönem dillilerindendir.⁹ Temmâm Hassân da dil alanındaki yaklaşımları ve çağdaş dilbiliminin oluşmasında batı ve doğu kültürünü harmanlayarak önemli katkılar sağladığı kabul edilen bu hareketin kendi dönemindeki en önemli temsilcilerindendir.¹⁰

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Şahabettin Ergüven, *Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 185.

⁶ Yusuf Doğan, "Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII sy. 3, (2008):183.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, thk. Mahmut Reşit Rıza, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty).

⁸ Hikmet Akdemir, "Belâgat İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 2, (1996): 156.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. es-Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 314; İzzeddin İsmail, Abdülkâhir Cürcânî'de "Anlamanın Anlamı" kavramı Üzerine Bir Okuma, Çev. Numan Konaklı, *Marife Dergisi*, (2012): 191-208.

¹⁰ Abdurrahman Hasan el-Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2002), 31.

Genelde anlambilimde anlamı oluşturan unsurlara, özelde de dilbilim ile ilgili Abdulkahir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın dil teorilerine geçmeden önce bu iki dilciyi, kısaca tanıtmak onların düşünce ve felsefelerini daha iyi kavramak için faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle önce Cürcânî'nin portresini sunacağız.

1.1.2. Hayatı

Kısa adı, Abdülkâhir el-Cürcânî, künyesi; Abdülkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî'dir. Diğer bir künyesi ise, Ebû Bekr en-Nahvî'dir. Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı ve kesin bir bilgi yoktur. Ancak, Taberistan ile Horasan arasında bulunan ve Orta Çağ'ın en önemli kültür merkezlerinden biri olan Cürcân şehrinde doğduğu, bütün hayatını orada geçirdiği ve büyük ihtimalle de h. 471 yılında Cürcân'da vefat ettiği düşünülmektedir.¹¹ Yaşadığı zaman aralığı, Selçuklu devletinin kurulma ve gelişme dönemine denk gelmektedir.

1.1.3. Kişiliği ve İlmî Yönü

Cürcânî'nin doğum yeri olan Cürcân şehri, günümüzde İran'ın Hazar denizinin kıyısında bulunan ve İslâm ilim ve kültür tarihinde çok sayıda fakîh, hadisçi, edîp ve şâirin yetiştiği bir ilim irfân şehridir.¹²

Cürcânî, bu ilim irfan şehrinde 5./11. yüzyılda fakir bir ailede dünyaya gelmiş,¹³ orada yaşamış bir dilbilimci, belâgatçi ve dil felsefecisidir.¹⁴ İlim ve irfân âşığı bir kişiliğe sahip olduğu farklı kategorilerde önemli eserler yazmasından anlaşılmaktadır. İlim tahsîline Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başlamış, Arap dili, Fıkıh, Hadis, Tefsir ve Kelâm alanında dersler almıştır.¹⁵

Arapçayı ve dil bilgisini, meşhur âlim ve dilbilimci Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hasan el-Fârisî'den (ö. 421/1032) almış ve Ebu Ali el-Fârisî'nin *Kitâbu'l-îzâh*¹⁶ adlı

¹¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “*Abdülkâhir el-Cürcânî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, I, (2009): 248.

¹² Şehir hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf el-Cürcânî, *Tarih'u-Cürcân*, thk. Muhammed Abdulmu'îd, (Beyrut: Âlemu'l-Kutüb, 1987), 44.

¹³ İsa Güceyüz, *Belâgat Literatürünün Tarihî Seyri*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi), 2015: 92.

¹⁴ Ebu'l-Hasen İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahîm, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1952), II: 188; M. Taha Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, (İstanbul: Klasik Yay., 2017), 13.

¹⁵ Hacımüftüoğlu, “*Abdülkâhir el-Cürcânî*”, I: 248.

¹⁶ Kitab, *el-Îzâh fî'n-nahv* ismiyle de bilinmektedir. Ayrıca kitab Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve' ye nahiv öğretmek için yazıldığından, *el-Îzâhu'l-'Adudî* olarak da bilinir. Eser, Hasan Şâzelî Ferhûd

nahiv ilmine dair eseri okumuştur. Hasan el-Fârisî, İbn Cinnî'nin (392/1002) hocası Ebu Ali el-Fârisî'nin yeğeni (kız kardeşinin oğlu) ve önde gelen talebesidir. Daha sonra Cürcânî, bu kitabı “*el-Muğnî*” adıyla 30 cilt halinde şerh etmiştir.¹⁷ Ayrıca, Rey şehrinin Kadısı, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdülaziz el-Cürcânî'den (ö. 392/1001) de ders aldığı söylenmektedir.¹⁸ ‘Abdülkâhir el-Cürcânî, dilin bütün özelliklerine vakıf olması ve özellikle de nahiv ilmine Arapların mantığı ve felsefesi ile yaklaşması ve onu bu yöntemle ele alması sebebiyle إمام النحاة *İmâmu'n-Nuhât*¹⁹ (büyük dil bilgini) ve tefekküre götüren güçlü bir tenkit zihniyetine sahip olduğu için de “شيخ البلاغة” *Belâgat şeyhi ve önderi*” unvanları ile anılmıştır.²⁰

Cürcânî'nin, Arap dili gramerini kendinden önceki ve yaşadığı dönemdeki geleneksel yaklaşımların dışında, farklı bir bakış açısıyla değerlendirmesi, nahiv ve belâgat (özellikle me'ânî kısmı) ilimlerinin konularını karmaşıklıktan kurtarmış olması ve günümüze kadar güncelliğini koruyan konu başlıkları halinde ele alması yönlerini yenilikçi bir dilbilimci olarak kabul edilmesindeki önemli etkenler olarak özetleyebiliriz.²¹

Bu önemli etkenler sayesinde onun eserlerindeki yeni fikirleri ve görüşleri ışığında Arap dünyasında, Arapça'nın gramerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunan dilciler çıkmıştır. Sonuç olarak Abdülkâhir el-Cürcânî, hem kendi döneminde dilbilimin konularının yenilikçi bir tarzda güncellemesini sağlayan dil teorileri geliştirip eserler yazmış, hem de kendisinden sonraki dilbilimcilere eserler yazılmasında öncülük etmiş yenilikçi bir dilbilimcidir.²² Diğer yandan ana dili Farsça olmasına ve bütün

tarafından *el-Îzâhu'l-'Adudî* ismiyle Kahire'de 1969 senesinde ve Riyad'da 1988 yayınlanmıştır. Bkz. Mehmet Reşit Özbalkıç, “Ebu Ali el-Fârisî”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), X, 88-90.

¹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, (Beyrut: Daru İhyâi'l-Türâsi'l-'Arabiyyi, 1991), I: 212; Sevdî Ali, *‘Abdulkâhir el - Cürcânî : Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*, 51.

¹⁸ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 14; Güceyüz, *Belâgat Literatürünün Târihi Seyri*, 93.

¹⁹ Bazı kaynaklarda bu unvanlarla anılmasını, Cürcânî'nin sarf veya nahiv alanında yeni fikirler ve kurallar koymuş olmasından dolayı değil, dilin bütün özelliklerine vakıf bulunması ve en önemlisi de nahvi bir “Arap mantığı ve felsefesi” ile ele almasını sebep olarak gösterir. (Hacımuftuoğlu, “*Abdülkâhir el-Cürcânî*”, I: 247.)

²⁰ Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulga fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luga*, thk. Muhammed el-Misrî, (Kuveyt: Dâru'n-neşr, 1987), 1342.

²¹ Detaylı bilgi için bkz. Derya Subaşı Adalar, Arap ve Türk Belâgatında Me'ânî İlmine Genel Bir Bakış, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, sy.: 34: 10-11.

²² Kadir Kınar, “Abdulkahir el-Cürcânî'nin Nazm Teorisi”, *SÜİFD*, 13 (2006): 65.

hayatını Cürcân şehrinde geçirmesine rağmen, bütün eserlerini Arapça yazması da dikkat çekici başka bir özelliği olarak göze çarpmaktadır.

1.1.4. Eserleri

Cürcânî, dilbilimin temel (sarf, nahiv ve belâgat) alanında bu alanları sistemli olarak ele alan önemli eserler telif etmiştir. Eserlerinin konusu dilbilim ağırlıklı olsa da farklı alanlarda da eserler kaleme almıştır. Bu bölümde müellifin eserlerini önce dilbilimdeki bilim dallarına göre tanıtımını yapıp, daha sonra diğer alanlarda yazmış olduğu eserleri tanıtacağız.

1.1.4.1. Sarf ve Nahiv Alanındaki Eserleri

Abdulkâhir el-Cürcânî, dilbilime sarf ve nahiv alanında önemli eserler vermiş bu eserler günümüze kadar medreselerde vazgeçilemez ders kitapları olarak okutulagelmıştır. Cürcânî'nin yaşadığı dönemde neredeyse gramer konularının belirlenmesi ana hatlarıyla tamamlanmıştı.²³ Araştırma ve çalışmalar durgunluk devresine girmiş ve medrese eğitimlerinin sistemli biçimde başlamasıyla gramer çalışmaları yöntem değiştirmişti. O dönemde gramer alanındaki tartışmalı kural ve konular atılmış, kesin olan kurallar bırakılmış, anlaşılır sunumlar ve şematik izahlarla konuların ve kuralların kolay öğrenilmesi için câzibesini arttırılmıştı. Yine gramer kitapları özlü metinler olarak sektörleşmiş, ders kitapları ve özet el kitapları halinde telif sürecine girilmişti.²⁴

-el-‘Avâmilu’l-mi’e: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin “Mi’etu ‘âmil’i مِئَةُ عَامِلٍ” veya “el-‘Avâmilu’l-mi’e العوامل المئة ” diye de isimlendirilen kitabı eğitim öğretim yöntemleri bakımından yaşadığı zamanın özelliklerini taşıyan ve medreselerde okutulmuş önemli bir eseridir.²⁵ Eser, ‘âmiller konusunda yani Arapça gramer yönünden cümle ve terkiplerde kelimelerin i‘râbına etki eden dilbilim kuralları konusunda yazılmış ve bizlere kadar ulaşmış ilk eser kabul edilmektedir.²⁶ Kitap hakkında birçok şerhler

²³ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 17.

²⁴ İsmail Durmuş, "el-‘Avâmilu’l-mi'e", *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), IV: 106.

²⁵ Durmuş, "el-‘Avâmilu’l-mi'e", IV: 107.

²⁶ Fehmî Kutbuddin Neccâr, *Hülâsat’ü ‘Avâmilî’n-nahvi’l-mi'e*, (Riyâd: Mektebetu’l-Melik Fehd, 2007), 14.

yapılmış ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁷ İçerik yönünden eser, nahiv alanında kelimeler ve cümlelerin i'rablarına tesir eden yüz âmilden kısa ve öz olarak bahseden bir kitaptır. Müellif yüz 'âmili, önce (لفظي) lafzî ve (معنوي) mânevî olmak üzere iki kısma ayırmış, doksan sekiz tanesinin (لفظي) lafzî 'âmil olduğunu ve iki tanesinin de (معنوي) manevî 'âmil olduğunu belirtmiştir. Lafzî 'âmilleri on üç kısma ayırmış, lafzî 'âmillerin de doksan bir tanesinin (سماعي) semâ'î, yedi tanesinin ise (قياسي) kıyâsî âmil olarak incelemiştir. Cürçânî, yüz 'âmilin her birinin ismini, görevini ve örneğini detaylarına inmeden zikretmiştir.²⁸ Sadece harfi cerler konusunda her bir harfin hangi anlamları ifade ettiğini örnekleriyle birlikte (örneğin ب/bâ'nın on tane anlamını) anlatmıştır. Kitap, Arapçayı öğrenmek için dilbilime yeni başlayanların Arapça grameri öğrenmeleri için muhtasar bir kitaptır. 'Avâmilu'l-Cürçâniyye diye de bilinir ama bazı tarihçiler "Avâmil" diye bahsetmiştir ki el-Enbârî (ö. h. 940) bunlardandır.²⁹ Eseri, "et-Telhîs" adıyla kendisi de şerh etmiştir.³⁰

-Kitâbu'l-Cümel: Cürçânî'nin nahiv alanında telif ettiği ve "el-Cürçâniyye" ismiyle de bilinen bir eserdir. Bu isimle nahiv alanında İbn-i Hişâm (ö. 761), Zeccâcî (ö. 948) ve İbn-i Hâleveyh (ö.981) tarafından da eser yazılmıştır. Eserin, başta kendisi olmak üzere onlarca dilci tarafından şerh³¹ edilmesi de gramer yönünden önemli bir kitap olduğuna işaret etmektedir.³²

Müellif, nahiv konularının detayına girmeden gramer konularını basit ve anlaşılır bir tarzda ele almış ve "el-avâmilu'l-mie" kitabının muhtasarı (özet) olarak telif etmiştir. Ancak bu kitabında gramer konularının işleyiş tarzını değiştirmiştir. "el-'Avâmilu'l-mi'e" kitabında âmilleri lafzî ve mânevi olarak iki kısma ayırırken, bu

²⁷ Halîfe, Hâci, *Keşfu'z-zunûn*, thk. Muhammed Şerâfeddin Yaltkaya, (Londra: Dâr-u İhyâ'i-turâs), 4: 279; Abdullah Hadar, *et-Tefkikiyye fi fikri'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, t.y.), 19.

²⁸ Neccâr, *Hülâsat'u 'Avâmilu'n-nahvi'l-mie*, 15.

²⁹ Abdullah Necm Târık, "et-Tetimme fi'n-Nahv" kitabının mukaddimesinde, bu iddiaları ve delillerini anlattıktan sonra, "el-'Avâmil" ve "el-'Avâmilu'l-mie" isimlerinde Cürçânî'nin iki farklı eserinin olduğundan bahsetmiştir.

³⁰ Eseri şerh eden diğer şârihleri arasında Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Haşşâb, İbnu'l-Uşfûr, Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fazl el-Ba'î, Muhammed b. Ahmed el-Kayserî, Trablusşam Kâdu'l-kudâtı, Ahmed b. Şerefüddin es-Seâlibî ve Âşık el-İznîkî gibi âlimler de bulunmaktadır.

³¹ Cümel kitabının şerhleri için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfüz-zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge, (Ankara: MEB yayınları, 1941), I: 602.

³² Sevdî Ali, "Abdulkâhir el-Cürçânî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği", İğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2018):51.

kitabında âmilleri, fiillerden âmil olanlar, isimlerden âmil olanlar ve harflerden âmil olanlar şeklinde üç ana kısımda yazmıştır. Müellif eserini, beş fasıldan oluşturmuştur:

- a) Birinci fasıl, mukaddime.
- b) İkinci fasıl, âmil olan fiiller.
- c) Üçüncü fasıl, âmil olan harfler.
- d) Dördüncü fasıl, âmil olan isimler.
- e) Beşinci fasıl da marife- nekra, müzekker- müennes, aslî olan i'râb ve aslî olmayan i'râb gibi farklı gramer konularını içermektedir.

Eser, Ali Haydar tarafından tahkîk edilerek 1972 yılında Şam'da, neşredilen önemli eserlerden kabul edilmektedir.³³

- **et-Tetimme fi'n-Nahv**: Cürçânî'nin, el-Cümel kitabında, 'âmil'in ma'mûl'e etkisi bakımından bahsetmediği ve nahvin bazı temel konularının tanımını içeren, ezberlenmesi kolay ve hacmi küçük bir kitaptır. El yazması olarak altı varak halinde olan eseri, Târık Necm Abdullah 122 sayfa olarak tahkîk etmiş ve Mekke'de Mektebetu'l-Faysaliyyede 1405/1984 yılında yayımlamıştır.³⁴

- **el-'Umde fi't-Tasrîf**: Cürçânî'nin Sarf (morfoloji) ilmi³⁵ alanında telif ettiği, isminden de anlaşılacağı gibi sarf ilminin direği ve temeli hükmünde olan konuları ele aldığı eseridir. Asıl nüshası İstanbul'da Lâleli kütüphanesinde 3740 sayılı bölümdedir. Kitabın konuları, sülâsî fiillerin vezinleri, sülâsî fiillerden ism-i fâil ve ism-i mefûl'un vezninin nasıl geldiğini, emir sîgasının nasıl yapıldığını ele aldıktan sonra, illetli fiillerin tüm çeşitlerini yedi bâb başlığı altında anlatmış, daha sonra bir bâb hâlinde ziyâde bâblardan gelen fiillerin örneklerini ele aldıktan sonra, üç tane mesele başlığı altında sarfın üç ayrı önemli konusunu açıklamıştır;

- Birinci meselede, misal fiillerin iftiâl (افتعال) babına aktarımında vav (و), yâ (ي) ve se (ث)'nın tâ'ya (ت) kalb (dönüşmesi) edilmesini ele almıştır.

³³ Detaylı bilgi için bkz. el-Cürçânî, *el-Cümel*, thk. Ali Haydar, (Şam: Mektebet'u- Mecmeu'l-lugati'l-'Arabiyye, 1972).

³⁴ el-Cürçânî, *et-Tetimme fi'n-nahv*, thk. Târık Necm Abdullah, (Mekke: Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984), 1-122.

³⁵ Sibeveyhi gibi kadîm dilciler Sarf ve Tasrîf ilimlerini, nahiv ilminin bir bölümü ve cüzü olarak saymışlardır. Bu nedenle Sarf meseleleri ilk dönemlerde yani nahiv ilminin kuruluşundan itibaren gramerle alakalı eserlerin son kısımlarında incelenmiştir. Daha sonra Cürçânî'nin de içerisinde bulunduğu birçok âlim sarf ilmi hakkında müstakil eserler vermişlerdir. (Detaylı bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, "Sarf", *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), XXXVI: 136-137.

- İkinci meselede sarf ilminde ‘illetli fillerle alakalı bilinmesi gereken önemli î‘lâl kurallarını anlatmıştır.

- Üçüncü meselede de ‘ayn’el fiili (ecvef) ve lââm’el fiili (nâkıs) illetli olan fiillerden ismi mefûlün gelme şeklini açıklamıştır.

Kitabın sonunda harflerin mahreçlerini (çıkış yerleri) ele alarak bitirmiştir.³⁶

- **el-Miftâh:** Cürçânî’nin bu eseri de sarf ilmi ile alakalıdır. Sarf ilmine yeni başlayanlar için, bu ilmin asıl ve temel konularını kısa ve öz olarak ele aldığı bir eserdir. Eserine *el-Miftâh* (anahtar) diye isim vermesini, kendisi eserinin mukaddimesinde şöyle açıklamıştır: “*Bu kitap sarf ilmi için bir anahtardır. Çünkü konuları fazla uzun olmayan ama sarfla ilgili çok önemli bilgileri bulunduran, kolay ezberlenen ve anlaşılan bir kitaptır.*”³⁷

Eserin konuları kısa olmakla beraber sarf ilminin bütün konularını ele almıştır. Eser, kısa bir mukaddime ve tasrîf yani fiillerin ve isimlerin çekimi, fiillerin mebnîliği, isimlerin mebnîliği, fillerin manaları, mastar, fiil, iştikâk, mastar vezinleri, emsile (fiillerin tasrîfi yani çekimleri kapsamaktadır), ziyâde, ibdâl ve hazf konularını içeren on iki ana bâb başlığından oluşmaktadır. Eseri, Ali Tefkîk Hamed tahkîk etmiş ve Müessesetu’r-risâle yayınevi 1987 yılında Beyrut’ta yayınlamıştır.³⁸

1.1.4.2. Belâgat Alanındaki Eserleri

İslâmî ilimlerin teşekkül ettiği ilk dönemlerde dilbilim kuralları belirlenirken dilin gramer ve edebiyat yönü bir bütün olarak değerlendiriliyordu. Sarf ve nahiv ilimleri iç içe ve bir bütün olarak değerlendirildiği gibi belâgat kuralları da bir bütün olarak bir kitapta ve beraber değerlendiriliyordu. Daha sonra sarf ve nahiv ilimleri ayrı bölümler hâlinde incelendiği gibi belâgat ilmi de ayrı bölümler halinde incelenmiş ve hakkında çok detaylı ve hacimli eserler ortaya çıkmıştır.

Belâgat ilmi, sonraki dönemlerde ortaya çıkan problemlerin çözümü ve özellikle de İslâm’ın ve Kur’ân-ı Kerîm’in manasının daha iyi anlaşılması için Kelâmcılar tarafından ele alınmış bir bilim dalıdır. Belâgat denilince ilk akla gelen dilcilerden birisi

³⁶ Bkz. el-Cürçânî, *el-‘Umde kitâbun fi’t-tasrîf*, thk. Badrâvî Zehrân, (Kâhire: Dâru’l-Maârif, 1995), 100-141.

³⁷ el-Cürçânî, *Kitâbu’l-Miftâh fis-Sarf*, thk. Ali Tefkîk Hamed, (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1987), 27.

³⁸ Bkz. el-Cürçânî, *Kitâbu’l-Miftâh fis-Sarf*.

de Cürçânîdir.³⁹ Sarf ve nahiv alanlarında olduğu gibi Belâgat alanında da önemli eserler telif etmiştir.

- **Esrâru'l-Belâga:** Cürçânî, belâgatle alakalı eserlerinde kendisinden önceki çalışmaları referans alarak belâgat ve şiirin önemli konularını ana hatları ile ortaya koymuştur.⁴⁰ Diğer ilim dallarına ait eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de belâgatın önemli konularını kitabında ele almış, koyduğu kuralları ve tahlîl ettiği belâgat konularını pek çok örnekle açıklamıştır. Müellif, kitabında mukaddimeden sonra; Tecnîs (cinâs)⁴¹ konusuna değinmiş ve İstiâre'nin⁴² tarifi ve açıklaması, Teşbîh⁴³ ve Temsîl,⁴⁴ İstiâre ve Temsîl arasındaki fark, Teşbîh ve İstiâre arasındaki fark, Hakikat ve Mecâz'ın sınırları ve Mecâz-ı 'aklî ve Mecâz-ı lugavî konu başlıklarında Belâgat ilminin temel konularını ele almıştır.⁴⁵ Fakat kitabın temel konuları temsîl, isti'âre ve kinâyeden oluşmaktadır. Kitabın diğer bir özelliği, Cürçânî bu eserinde ilk defa Temsîl konusuna çok geniş olarak yer vermiş olmasıdır. Yine İsti'âre, Teşbîh ve Temsîlin birbiriyle alakasını ve farklı yönlerini açıkladıktan sonra temsîlî anlatımın düz anlatıma göre muhataptaki etkisini tahlîl ve yorumlarla açıklığa kavuşturmuştur.⁴⁶

- **Delâilu'l-İ'câz:** Eserin yazıldığı zamanın, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzının nereden kaynaklandığı ile ilgili tartışmalarının yoğun olduğu bir dönemde ve özellikle de

³⁹ Bkz. Hulûsi Kılıç, "Belâgat", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), V: 380-383; Kılıç, "*Esrâru'l-belâga*", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), XI: 435.

⁴⁰ Şevkî Dayf, *el-Belâga: tetavvür ve târîh*, (Kahire: y.y. 1965), 190-219.

⁴¹ Sözlük anlamı "iki şeyin birbirine benzemesi" anlamında ve "ج ن س" kökünden türeyen masdar bir kelime olan cinas, edebiyatta ise, anlamları farklı, yazılış veya söylenişleri (sesleri) yapı olarak aynı veya benzer olan kelimelerin nazım ve nesir türü cümlelerde bir arada kullanılması şekliyle yapılan söz ve edebî sanatı ifade eder. Bu sanat türüne tecnîs de denir. Detaylı bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, Kâzım Yetiş, "Cinas", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), VIII:12- 14.

⁴² Sözlük anlamı "ödünc olarak istemek, ödünc olarak almak" manasına gelen isti'âre kelimesini Belâgatçılar, "bir kelime veya terkinin, teşbîhde mübalağa ve yorum gücü elde etmek için, benzeşme alakasıyla ve bir karîneye dayalı olarak asıl manasından başka bir manada kullanılması" şeklinde tarif etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. İskender Pala, İsmail Durmuş, "İsti'âre", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), VIII: 315- 318.

⁴³ Sözlük anlamı "benzer-benzemek" manasındaki şebah "ش ب ه" kökünden türeyen "teşbîh" kelimesi "benzetmek" demektir. Teşbîh ve tasvîr olmadan şiir neredeyse mümkün olamayacağından özellikle tasvîr (vasf) konusundaki şiirlerde zengin teşbîhlere yer verilmiştir. Muhammed b. Ebu Bekir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, (Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1986), 138; Detaylı bilgi için bkz. Durmuş, "Teşbîh", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), XL: 553- 556.

⁴⁴ Sözlük anlamı "benzetmek, benzetmek" manasındaki müsûl (م ث ل) kökünden türeyen "temsîl" kelimesi "benzetmek, benzeri ve dengi olduğunu söylemektir". (er-Râzî, 256) Belâgat âlimlerinin birçoğu temsîlî benzetme ile yapılan edebiyat sanatını, temsîl gibi görse de, temsîl sanatı teşbîhin dışında temsîlî isti'âre, kinâye ve işâret sanatları gibi Beyân ilmine ait sanatlarla alakalı kabul edilerek eskiden beri farklı anlayış ve yaklaşımlara konu olmuş, Belâgat alanında müstakil olarak ele alınmıştır. "Detaylı bilgi için bkz. Durmuş, "Temsîl", XL: 434- 435.

⁴⁵ el-Cürçânî, *Esrâru'l-Belâga*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001); Akdemir, 157.

⁴⁶ Cürçânî, *Esrâru'l-Belâga*, 26; Durmuş, "*Temsîl*", XL: 434.

Mu‘tezile’ye cevap vermek için telif edildiği anlaşılmaktadır. Bu eserinde Cürçânî’nin en önemli amacı, Kur’ân-ı Kerîm’in i‘câz ve fesâhatinin lafzında olduğunu iddia edenlere karşı, edebî bir metnin kıymetini ve Kur’ân’ın i‘câzının nazmında olduğunu ispatlamaktır.⁴⁷ Yani Kur’ân-ı Kerîm’in ifâdelerindeki kusursuzluk, mana ve ahengindeki mükemmel uyumun (fesâhatin) tek başına kelimeler ve harfler üzerinde değil, cümle dizim tekniğinde bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

Cürçânî’nin nazm teorisi hakkındaki görüşlerinin birçoğu çağdaş müellifler tarafından bu eserinden istifade edilerek ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.⁴⁹ Sistematik bir yöntemle olmasa da bu kitabında (Kur’ân-ı Kerîm’in i‘câzının nazmında olduğunu söylemek gibi) birçok belâgat konusunu işlemiştir. Çünkü bu konuda birçok ve birbirinden farklı görüşler ortaya konulmuş ve tartışılmıştır.⁵⁰

Belâgat konularını *Esrâru’l-Belâga* adlı eserinden daha detaylı ele almıştır.⁵¹ İşlediği konuları sanki karşısındaki hayâlî bir kişi ile tartışıyormuşçasına, hayâlî kişilerin⁵² sorularına kendi dil teorileri ile cevap vererek konuları işlemiştir. Cürçânî’nin *Esrâru’l-belâga* ve *Delâilu’l-i‘câz* eserleri âlimlerce çok büyük takdir toplamıştır.⁵³

Bu iki eserin değeri ve ilim dünyasındaki yeri hakkında Taşköprizâde (ö. 1561), “*Cürçânî’nin başka hiçbir eseri ve ilmî faaliyeti olmasa bile Esrâru’l-belâga ve Delâilu’l-i‘câz eserleri ona şeref ve övünç olarak yeterlidir*” diye övgülerde bulunmuştur.⁵⁴ Eserin el yazma nüshasından biri, 160 varak olarak Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesinde, 1419 numarasıyla Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonuna kayıtlıdır ve 619 sayfa halinde Osman Güman tarafından tıpkıbasımı ve tercümesi yayınlanmıştır.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ömer Ferruh, *Târîhu’l- edebi’l-‘Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-‘İlm’i-li’l-Melâyîn, 1984), III:184-187.

⁴⁸ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 8; Hasan b. el-Cünâcî, ‘Abdurrezzâk, *Delâilu’l-i‘câz beyne Ebî Sa‘îd es-Seyrâfî ve’l-Cürçânî*, (Kâhire: ed-Dıbbâ‘atu’l-Muhammediyye, 1991), 168.

⁴⁹ Kınar, *Abdulkahir el-Cürçânî’nin Nazm Teorisi*, 66.

⁵⁰ *Esrâru’l-belâga* ve *Delâilu’l-i‘câz* adlı eserlerini Fahreddîn er-Râzî özetlemiştir. Cürçânî bu eserin isminde de ortaya koyduğu gibi, Kur’ân’ın edebî i‘câz ve belagatını ortaya koymak maksadıyla telif etmiştir.

⁵¹ Detaylı bilgi için bkz. Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, (Kâhire: Mektebetu’l-Hâncî, 2004).

⁵² Eserin tahkikli neşrini yapan M. Muhammed Şâkir, çalışmanın sonunda Müellifin tartıştığı kişilerin Mu‘tezile ekölüne mensup bazı kişiler olduğunu ve özellikle de Kâdî Abdülcabbâr’ın (ö.415/1025) *el-Muğnî* isimli eserindeki iddia ettiği görüşlerine cevap verdiğini savunmuştur.

⁵³ Kılıç, “*Delâilu’l-i‘câz*”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), IX: 114.

⁵⁴ Taşköprü Zâde, *Miftâhu’s-saâde ve Misbâhu’s-siyâde*, thk. Kâmil Bekrî ve Abdolvahhâb Ebu’n-Nûr, (Kâhire, ty) I: 180.

- **Muhtâru'l-İhtiyâr:** Bedî, beyân ve kâfiye konularını ele alan eseridir. Eserin Köprülü (numara 1392) ve Süleymaniye (Fatih, numara 4094) kütüphanelerinde birer tane nüshası mevcuttur.⁵⁵

1.1.4.3. Tefsîr Alanındaki Eserleri

Müellif dil ve anlam araştırmaları yönü ile önemli bir dilbilimci ve belâgatçi olarak tanınmıştır. Dilbilim ve anlambilim ile alakalı teori ve görüşlerini ıspatlamada Kur'ân-ı Kerîm'i önemli bir kaynak kabul etmiş ve bu alanda da eserler üretmiştir.

- **er-Risâletu's-Şâfiye:** Belâgat ve Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzı ile alakalı konulardan bahseder. *Delâilu'l-i'câz*'dan sonra mı yoksa önce mi yazdığı konusunda farklı görüşler olsa da önce yazdığı tahmin edilmektedir. İlk iki kitabında olduğu gibi bunda da Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzı ile alakalı olan nazım görüşünü ağırlıklı olarak işlemiştir. Eserini mukaddimeden sonra 5 fasıl (bölüm) halinde telif etmiştir.⁵⁶ Ancak kitabın genel anlamda iki ana konu üzerinde durduğu gözlemlenmektedir. Biri Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzı konusudur ki, kitap bu yönüyle, i'câz konusunda yazılmış en değerli eser kabul edilmektedir.⁵⁷ Diğeri de *Sarfe*⁵⁸ görüşünün bâtil ve yersiz olduğu görüşüdür. Bu eserinde Cürçânî, Sarfe görüşünü savunanlara karşı, bu görüşün geçersiz olduğunu açık delilleriyle birlikte açıklamıştır. Eser, Muhammed Zağlûl Sellâm ve Muhammed Halefullah Ahmed tarafından tahkîk edilerek, Rummânî ve Hattâbî'nin (ö. 388) aynı konudaki eserleriyle birlikte *Selâsü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân* isimli kitabın içinde 1955 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.⁵⁹

⁵⁵ Ali Sevdî, “Abdulkâhir el-Cürçânî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği”, *İğdır Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 12, (2018): 61.

⁵⁶ Hacımüftüoğlu, “*Abdulkâhir el-Cürçânî*”, I: 248.

⁵⁷ Hadar, *et-Tefkikiyye fi fikri'l-'Arabiyyi'l-kadîm*, 20.

⁵⁸ Sözlük anlamı “engel olmak, geri çevirmek” anlamında sarf (سرف) kökünden türeyen “sarfe” kelimesi, belâgat terimi olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in bir benzerini meydana getirebilme gücünün insanlarda bulunduğu, fakat inkârcıların bu gücü kullanmasına Allah tarafından engel olunduğu görüşüne dayanan “i'câzu'l-Kur'ân” teorisini ifade eder. Bu görüşü ilk ortaya atan Nazzâm (ö. 160/776) dır. Nazzâm'ın sarfe nazariyesine göre, eğer Allah Araplara engel olmayıp, onları kendi başlarına bırakmış olsaydı onlar belâgat, fesâhat ve te'lif açısından en azından Kuran'daki bir surenin benzerini yazabilecek birikime sahiptiler. (Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Saîd el-Bûtî, *Min ravâi'i'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999), I: 126; er-Râfi'î, Mustafa Sâdık b. Abdurrazzâk, *İ'câzu'l-Kur'ân ve Belâgatu'n-nebeviyye*, (Beyrut: Dâru'l- Kitâbi'l-'Arabî, 2005), I: 101; Yusuf Şevki Yavuz, “Sarfe”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), XXXVI: 140- 141.

⁵⁹ Ebu'l-Hasen er-Rummânî, el-Hattâbî, el-Büstî, Ebu Süleymân el-Cürçânî, *Selâsü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân thk.* Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm, (Kahire: Dâru'l-Maârif, t.y.), 1955.

- **Durecu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver:** Kur'ân-ı Kerîm'in sureleri ve ayetleri ile ilgili bir kitap olup, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrinden de bahseden bir kitaptır. Muhammed Edîp Şâkir ve Talat Salah el-Ferhân tarafından tahkîk edilmiş ve iki cilt halinde Amman'da 2009 yılında yayınlanmıştır.⁶⁰

1.1.4.4. Edebiyat Alanındaki Eserleri

el-Muhtâr min Devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhturî ve Ebî Temmâm: Eser, Mütenebbî (ö. 354/965), Buhturî (ö. 284/897) ve Ebî Temmâm'ın (ö. 231/846) dîvanlarından seçilmiş şiirlerden oluşan bir şiir kitabıdır. Bu kitabın Cürcânî'ye ait olmadığını iddia edenlerde vardır. Kaynaklarda eserin ismi, “*el-Muhtâr min devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhturî ve Ebî Temmâm*” şeklinde de geçmektedir.⁶¹

Bunlardan başka, *Kitâbu'l-muktesid* (Muktasad veya Muktabab şeklinde de bilinir) fî şerhi'l-îzâh, *Kitâb fî't-tasrîf ve fî fevâidi mi'yâri'n-nüzzâr*⁶² adlı eserlerinin yanı sıra müellifin hayatından bahseden bazı kaynaklarda onun ayrıca, *Şerh-u sûreti'l-Fâtîha*, *Kitâbu'l-'arûz* ve *el-Mesâilu'l-müşkile* gibi eserlerinin bulunduğu da söz edilmektedir.⁶³

1.1.5. Dildeki Mezhebi ve Dil Anlayışı

Abdülkâhir el-Cürcânî, hayatının ilk dönemlerinde Basra Mektebine mensup bir nahivci olarak dilbilim alanında sesbilgisi, sesbilim, biçimbilim ve cümlelerin yapısı alanlarında ayrıntılı çalışmalar yapmıştır.⁶⁴

Dildeki mezhebini kendisi eserlerinde açıkça belirtmez, fakat yazmış olduğu *el-'Avâmilu'l-mie* isimli eserindeki ibarelerinden, seçtiği ıstılahlardan ve kullandığı örneklerden Basra ekolüne daha yakın olduğu hemen anlaşılır. Yine nahivcilerin hayatından bahseden ulaşabildiğimiz bütün tabakât kitapları, Cürcânî'nin nahiv ilmini

⁶⁰ el-Cürcânî, *Durecu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, thk. Velîd b. Ahmet el-Huseyn, İyâd Abdullatîf el-Gaysî, *Mecelletu'l-Hikme*, (Manchester, 2008); Sevdî, ‘*Abdülkâhir el-Cürcânî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*’, 61.

⁶¹ el-Cürcânî, *Durecu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, I: 40.

⁶² Eserin Süleymaniye (Fatih, nr. 4094) ve Köprülü (nr. 1392) kütüphanelerinde birer tane nüshası vardır.

⁶³ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkâhir el-Cürcânî”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), I: 248.

⁶⁴ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 17.

Ebû Ali el-Farisî'nin yeğeni olan Ebû Hüseyin'den aldığı üzerine ittifak ederler. Bu Cürçânî'nin Basra ekolüne bağlı olduğunun bir işaretidir.⁶⁵

Müellifin yaşadığı dönemde siyâsî ve itikadî olaylar (mu'tezile propagandası ve mihne) baş gösterdiği için asıl alanından biraz uzak kalmıştır. Fakat esas uzmanlık alanı olan dilbilimle irtibatını koparmaksızın Mu'tezile eleştirisine bir yol bulabildiği belâgat, dil felsefesi ve edebî eleştiri, alanlarında eserler vermeye yönelmiştir.⁶⁶ Bu dönemde Cürçânî, dil ve edebiyat alanında temel eserler vermiştir.⁶⁷ Zira müellif, *Delâilu'l-i'câz* ve *Esrâru'l-Belâga* adlı eserlerini bu dönemde yazmıştır.

Delâil'de Belâgat ilminin Meânî bölümünü yazmış ve bu bağlamda sözdizimi teorisini ilk⁶⁸ o geliştirmiştir.⁶⁹ Sözdizimi (nazm) teorisi: konuşanı merkeze alıp, sözün nasıl teşekkül ettiğine yani sözün varlığına ve mahiyetine dair bir soruşturmadır. Söz, konuşanın kelimeleri gramere uygun şekilde dizmesi suretiyle meydana geldiğinden, burada konuşanın rolü sözün dizilmesi yani oluşumu şeklinde ifade edilmiş olmaktadır. Sözdizimi genel olarak düşünen ve mantıklı bir aklın herhangi bir dilin sınırları içinde kalarak konuşmasının temelini oluşturur.⁷⁰

1.1.6. Sözdizimi Teorisinin Temelleri ve Anlama Etkisi

Çalışmamızın bu bölümünde sözdizimi teorisi genel olarak değerlendirilecektir. Bu konunun temelleri ve anlama etkisi üçüncü bölümde daha detaylı olarak ele alınacaktır. Bu yüzden bu bölümde sadece onun düşüncelerini ana hatlarıyla vermekle yetineceğiz.

⁶⁵ Gâlip Yavuz, *el-'Avâmilu'n-nahviyye beyne'l-Curcânî ve'l-Birgivi*, (İslamabâd: el-Câmiatu'l-'Alemyye, Külleyetu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1987), 13-14; Sevdî, *'Abdulkâhir el-Curcânî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*, 66.

⁶⁶ Cürçânî, mantıkçılar karşısında nahivcilerin, Mu'tezile karşısında ise Eş'arîlerin safında yer alarak dil ve sözün anlam ve zihin boyutunu öne çıkaran sözdizimi nazariyesini geliştirmiş, bu nazariye çerçevesinde, lafızları veya genel olarak anlamların içeriklerini öne çıkaran fesâhat anlayışlarına karşı sözün yapısal bütünlüğünü ve dizim keyfiyetini öne çıkaran bir fesâhat anlayışı ortaya koymuştur. Ona göre Kur'ân'daki her bir surenin i'câzı da ancak böylesi bir fesâhat anlayışı ile temellendirilebilir. (Bkz. Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 112)

⁶⁷ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 17.

⁶⁸ Nazm fikri denilince ilk akla gelen ve adeta nazmın üstadı sayılan Abdülkâhir el-Cürçânî, bu alandaki çalışmalarıyla şöhret bulmuştur. Kendisinden sonra gelen âlimlere bu konuda büyük oranda öncülük etmiştir. Her ne kadar Ebu Hilal el-Askerî, er-Rummânî, el-Hattâbî, İmam Bâkılânî, Abdülcabbâr el-Hemedânî gibi dilbilimciler bu teoriyi, Cürçânî'den önce dile getirmişler ise de Cürçânî'nin nazm konusundaki düşünce ve eserleri daha fazla şöhret bulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Enver Arpa, "İ'câzu'l-Kur'ân Konusunda Farklı Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII, sy: 1, (2002): 97.

⁶⁹ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 19.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz., Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 111.

Özet olarak ifade etmek gerekirse sözdizimi teorisi, Cürçânî'nin ifadesiyle, gramatik anlamlar yani *me'âni'n-nahv* (nahiv kuralları) gözetilerek kelimelerin bir araya getirilmesidir.⁷¹ Ancak sözdizimi kavramında dizim ile kastedilenin sadece lafızların bir araya getirilmesinden ibaret değildir. Sözün telifi konusu düşünce, dil ve varlık ilişkilerinde farklı uzanımları olan çok boyutlu bir işlemdir. Cürçânî'nin bu süreçler ve boyutlara yönelik yaptığı dil tahlillerinin toplamı, sözdizimi teorisi olarak isimlendirilmektedir. Sözdizimi teorisinin temelini, sözün fesâhati ve î'cazını anlaşılır ve tutarlı olacak şekilde açıklamak üzere geliştirilen fakat özü itibarıyla anlamlı bir cümleyi oluşturan, dilin ve sözün mahiyeti problemine çözüm getiren anlambilimle alakalı bir teori oluşturmaktadır.⁷²

Cürçânî'ye göre nazm, sözün nazmı yani dizimi ile eşyalar arasında bir irtibat kurmaktır. Bu da cümlelerde nahiv ilminin kurallarını kullanmak ve uygulamakla gerçekleşiyordu. Bu görüşe göre kelimeler tek başına fasîh yani anlamlı ve tutarlı olmayıp ancak; cümle içinde ve kullanıldığı yerde ve zamandaki durumuna göre fasîh ve belîğ (açık-seçik anlaşılır) olabiliyordu. Bu nedenle sözün de açık ve anlaşılır olabilmesi için, önce nahiv kurallarına uygunluğu şarttır.⁷³

İslam düşünce geleneğinde dil ve söz olgularıyla bir şekilde ilişkili olan farklı disiplinler ve tarihsel süreç içerisinde bu disiplinlerde açığa çıkan ve özellikle de dilbilimi ve anlambiliminin konuları üzerine birçok tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmalardan bir kısmı; nahiv disiplini ve cümle yapısının mahiyeti, nahivciler ve mantıkçılar arasındaki kapsam ve üstünlük tartışması, kelâm ilmindeki sözün hakikati tartışması, edebiyat eleştiri geleneğindeki eleştiride kıtas tartışması ve son olarak da Kur'ân'ın î'câzı tartışmasıdır.⁷⁴

Bu son tartışmaya Cürçânî'de katılmış, Kur'ân'ın î'câzı kapsamında lafızları ve anlamları, sözün iki ayrı unsuru olarak değerlendirmiş ve doğal olarak dilbilim alanında anlamın önemli bir yönünü meydana getiren sözdizimi teorisini meydana çıkarmıştır.

Cürçânî'nin geliştirdiği haliyle sözdizimi teorisi de bu farklı disiplinlere ve tarihsel arka plana bağlıdır ve sözdizimi teorisi ancak bu şekilde anlaşılabilir. Sonuçta Cürçânî'nin ortaya koyduğu sözdizimi teorisi, her ne kadar sadece bir î'câz teorisi

⁷¹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 2004), 81.

⁷² Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 24.

⁷³ Derya Adalar Subaşı, *Arap ve Türk Belâgatında Me'âni İlmine Genel Bir Bakış*, (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 7 Sayı: 34), 10.

⁷⁴ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, nşr. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1953), 110-111.

olmasa da, teorinin çıkış noktası ve sebebi Kur'ân'ın i'câzının mâkul bir şekilde açıklanması şeklinde olmuştur. Bir îcâz ve fesâhat yönü ile sözdizimi teorisi Cür'ânî'den önce bazı dilciler tarafından dillendirilse de çok az kullanıldığı ve bilimsel bir alt yapısının sunulamadığı anlaşılmaktadır.⁷⁵

1.2. TEMMÂM HASSÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

Temâm Hassân, Batı dünyasında son zamanlarda yapılan çağdaş gramer ve dil araştırmalarında ortaya atılan teoriler üzerine çalışmalar yapmış ve bu alanda önemli eserler yazmıştır. Arapça dilbilimindeki yenilenme hareketlerinin etkisiyle gramer ve dilbilimde çok önemli kabul edilen yeni fikir ve yaklaşımlar ortaya koymuştur. Çağdaş dönemde Arapça dilbiliminde yenilikçiliği savunan dilcilerin öncülerinden kabul edilmektedir.⁷⁶

1.2.1. Hayatı

Temâm Hassân Muhammed Davud, Miladi 27 Ocak 1918 yılında Yukarı Mısır'da Kanâ bölgesinin Kernek köyünde dünyaya geldi. 1929 yılında Kur'ân-ı Kerîmi ezberledi, Tevfik el-Kâdî'den tecvid ilmini ve Hafs kıraatini öğrendi. 1931-1932 eğitim döneminde Kâhire Ezher Din Enstitüsü'ne katılmak için köyünden ayrıldı ve 1934 yılında ilkokul diplomasını, 1939 yılında da lise diplomasını aldı.⁷⁷

Daha sonra Kahire Üniversitesinde şimdiki ismi Dâru'l-'Ulûm Fakültesi olan, Yüksek İlimler okuluna başladı ve 1943 yılında Arap Dili alanında diploma aldı. Aynı fakülteden öğretmenlik diploması da aldıktan sonra iki yıl Eğitim ve Psikoloji alanında da eğitim aldı ve 1945 yılında dönemini birincilikle tamamladıktan hemen sonra Mısır Eğitim Bakanlığı Medresetu'n-Nukrâşî en-Nemûzeciyye okulunda Arap dili öğretmeni olarak eğitim vermeye başladı. Bu görevde fazla kalmadan Dâru'l-'Ulûm Fakültesine araştırma görevlisi olarak başladı ve 1946 yılının Şubat ayında Eğitim Bakanlığı'ndan kazandığı özel bursla İngiltere'ye gitti.⁷⁸

Londra Üniversitesi'nde Ma'hedu'd-Dirâsâtî's-Şarkıyye ve'l-İfrîkıyye (Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü) bölümüne kaydoldu ve bir yıl içinde İngilizce'yi iyi

⁷⁵ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cür'ânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 99-111.

⁷⁶ Abdurrahman Hasan, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2002), 191.

⁷⁷ Latif Muhammed Sâlih Nûrî el-Barzencî, *ed-Dirâsetu'l-lugaviyye li'l-Kurâni'l Kerîm 'inde Temâm Hassân*, (Yüksek Lisans Tezi), 7.

⁷⁸ el-'Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 17.

seviyede öğrendi. Altı yıl boyunca İbrahim Enîs'in danışmanlığında çağdaş dilbilimi teorilerini öğrendi. Üniversitede "siyâk teorisi"ni ortaya atan ve savunan "John Rupert Firth (ö. 1960)" gibi birçok dilciden istifade etti. Öğrendiği bu teorileri Arap dilbilim dünyasına taşıdı. Londra üniversitesindeki Doğu ve Afrika Enstitülerinde derslere katıldı.

Genel Dilbilim'in Dilsel Sesler dalında yüksek lisans diploması aldı. Tez konusu,

“دراسة صوتية لهجة الكرنك في صعيد مصر”: *Yukarı Mısır bölgesi Kernek lehçesindeki fonetik özelliklerini inceleme*” dir. Doktora tezi çalışmasında da Yemen’de Aden bölgesinin lehçesi ve ses özelliklerini çalışmıştır.⁷⁹ Doktora tezini hazırlarken eski dilcilerin bir kabilenin veya bölgenin dil özelliklerini ve lehçe farklılıklarını daha iyi öğrenebilmek için yaptığı gibi, Temmâm Hassân da Aden bölgesinde altı ay bölgede konuşulan dil ve lehçe ile alakalı malzeme toplamak için burada bölge halkının içinde yaşamıştır. Temmâm Hassân’ın Arap dilinde ses ve vurgu düzeni ile alakalı çalışmaları, dilbilim dünyasında birçok yeni yaklaşımı içeren özgün çabalar olarak kabul edilmektedir. Çünkü Londra Üniversitesi’nde tamamladığı yüksek lisans ve doktora tezlerinde Aden’de bölge lehçesine ait fonetik olguların ses değişim ve dönüşümlerini, çağdaş Batı yöntemlerine göre gözlemleyerek tamamladı ve dil teorilerine bu yöntemleri uyarladı.⁸⁰

1952 yılında İngiltere’den ülkesine döndükten sonra aynı yıl Kahire Üniversitesi Dâru’l-‘Ulûm Fakültesi’ne öğretim üyesi görevine tayin edildi. 1959 yılında doçentlik kadrosuna yükseldi. 1961 yılında o zaman Nijerya’nın başkenti olan Lagos’ta⁸¹ Birleşik Arap Cumhuriyeti kültür müsteşarlığı yaptı. 1964 yılında Sarf-Nahiv Kürsüsü profesörü unvanını aldı ve bu kürsünün başkanlığını ve aynı zamanda fakülte sekreterliği görevini yaptı. 1972 senesinde fakültenin dekanlığı görevine atandı. Aynı yıl Mısır Dil Cemiyeti derneğini kurdu ve başkanlığını yaptı. 1978 senesinde emekliye ayrıldıktan sonra Mekke’de on altı yıl yaşadı. Geçirdiği beyin ameliyatından sonra, 11 Ekim 2011 tarihinde Kahire’de 93 yaşında vefat etti. Temmâm Hassân üç kız ve bir oğul babasıdır ve *Ebu Hânî*’ künyesi ile anılmıştır.⁸²

⁷⁹ Hassân, *Menâhicu’l-bahs fi’l-luga*, (Kahire: Mektbetu’l-Ancilo el-Mısıryye, 1990), 5.

⁸⁰ Hassân, *İctihâdâtun lugaviyyetun*, (Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, 2007), 9.

⁸¹ Günümüzde Nijerya’nın başkenti Abuja’dır.

⁸² el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, (Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, 2002), 17.

- Kazandığı Ödüller:

- 1972 yılında Fas-Rabat'ta MektEbu Tensîkî't-ta'rib takdîr ödülü.
- 1978 yılında yaptığı dil araştırmaları dolayısıyla verilen Saddâm ödülü.
- 1984 yılında Suudi Krallığı'nda verilen Uluslararası Âl-i Basîr ödülü.
- 2005 yılında Uluslararası Melik Faysal ödülü.
- 2006 yılında Kral Faysal tarafından verilen, Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı ödülü.
- 2008 yılında Vüde şehrinde (Fas) düzenlenen Uluslararası Arap Dili ve Beşerî Gelişim Kongresi'nde kendisi şeref ödülüne layık görülmüştür.⁸³

1.2.2. Eserleri

Temmâm Hassân telif, tercüme ve süreli yayınlarda dilbilim ve edebiyat alanlarında önemli eserler kaleme almıştır. Temmâm Hassân, Arap diline 15'ten fazla kitap, özenle yapılmış tercüme eserler, etkileyici görüşler ve yeni fikirler ile önemli katkıda bulunmuştur.⁸⁴

Çalışmamızın bu bölümünde Temmâm Hassân'ın eserleri kronolojik (ilk baskı tarihi yönünden) sıraya göre değerlendirilecektir.

- **Menâhîcu'l-Bahs fi'l-Luga:** Anlamı, *Dilde araştırma yöntemleri* olan bu eserinin giriş bölümünde dilin insanî, toplumsal ve kültürel yönlerine işaret eden Temmâm Hassân, Arap dilbilimi alanında önceki dönemlerde yapılan çalışmalarda kullanılan dilbilim yöntemlerini yeterli görmemiş ve Arap dilbiliminin de çağdaş dönemde kullanılan dilbilimi yöntemleriyle tekrar ele alınmasının, dil araştırmaları yönünden daha uygun olduğu ve çağdaş dilbilim yöntemlerinin Arap dilbilimine de tatbik edilmesi görüşünü benimsemiştir.⁸⁵

Bunun neticesinde Arap dilinde ve dilbilimsel araştırmalarında özellikle felsefe ve mantık gibi dil dışı bilimlerin etkisinin azaltılmasını hatta tamamen bu bilimlerden kurtarılmasını ve Arapça dilbiliminin bağımsız olarak bir bilim dalı olması gerektiğini savunmuştur. Eserinde kullandığı yöntemlerin de Batıda yıllarca yaptığı dilbilimi ve anlambilimi üzerine yaptığı araştırma ve çalışmaların bir sonucu olduğunu söyleyerek

⁸³ Durmuş, *Temâm Hassân, DÎA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), EK. II: 596-598.

⁸⁴ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 16.

⁸⁵ Bkz. Temmam, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-Luga*.

bu eseri telif etme amacının, batıdan elde ettiği dilbilimi yöntemlerini Arap dilbilimine uygulamak olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶

Ayrıca eserinde, tanımlayıcı yaklaşımla kelimelerin sarf, nahiv, ses, sözlük ve delâlet yönünden fasîh Arapça’da kullanımını uygulamalı olarak göstermiştir. Eserin ilk baskısı, 1955 yılında Mektebetu’l-Angelo el-Mısriyye yayınevi tarafından bir cilt halinde 336 sayfa olarak basılmıştır. Daha sonra farklı tarihlerde yeni baskıları yapılmıştır.⁸⁷

- **el-Lugatu beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye:** *Normatif (kurallar) ve betimleme ye göre dil* anlamını ifade eden eserin, ilk baskısı, 1958 yılında Mektebetu’l-Angelo el-Mısriyye yayınevi tarafından, bir cilt halinde ve 193 sayfa olarak basılmıştır. Daha sonra farklı yayınevleri tarafından Mısır ve Fas’ta baskıları yapılmıştır.⁸⁸

Müellif kitabında dilsel araştırmayı, *mi'yâriyye* ve *vasfiyye* aktiviteleri diye iki bölüme ayırmış ve bu iki aktivitede dilbilim kuralları ve fonetik açısından dilcinin ve mütakellimin görevlerini ayrıntılı olarak belirlemiştir. *Mi'yâriyye* bölümünü dilin kullanımıyla ilişkilendirmiş ve bu başlık altında toplumun uyması gereken bir dilbilimi ölçütü olarak belirlediği kıyas ve ta'lil (kuralların sebeplerini belirleme), *mustava's-savâb* (dilnin doğruluk düzeyi) ve dilin ilerleyip gelişmesinde kişinin rolü konularını işlemiştir.

Eserin *Vasfiyye* bölümünü ise, dilin incelenmesinde kullanılan yöntemlere ayırmış ve dile ait kullanım örnekleri, dildeki anlamsal işaretler, *istikra* ve *ta'kid*⁸⁹ konularını ele almasına ek olarak *Temmâm Hassân* bu eserinde, ilk dönem nahiv bilginlerini eleştirmiş ve genel olarak, *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luğa* kitabını tamamlayıcı konuları işlemiştir.⁹⁰

- **el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve Mebnâhâ:** Kitabın isim anlamı, “*Arap dilinde lafız ve mânâ*” dir. Yani lafızlar ve ifade ettikleri anlamlardır. İlk baskısı, 1973 yılında yapılmış ve daha sonra Mısır ve Fas’ta yeni baskıları yapılmıştır. *Temmâm Hassân*’ın Arap dilinde, dilbilim yönünden çıkır açan çalışmalarından biridir. Çünkü

⁸⁶ Temmâm Hassan, *Menahicu'l-Bahs fi'l-Luga*, (Kahire, 1990), 1-6; Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 27.

⁸⁷ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 17.

⁸⁸ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 17.

⁸⁹ Dilbilimi hakkında dil kaynaklarından malzeme toplama ve uygun kurallar koyma işlemidir. Detaylı bilgi için bkz. Temmâm Hassân, *el-Luga beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*, (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2000), 9-10.

⁹⁰ Hassân, *el-Luga beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*, 149; Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 31.

Hassân'ın bu eserini dilbilimi alanında değerli kılan en önemli özellik, kitabın Arap dilinde klasik anlayıştan farklı olarak çağdaş ve çağdaş dilbilim araştırmalarına uyumlu olarak ele alınmasıdır. Eserinde Hassân, Arapça dilbilimi konularını, dil için kurallar belirleyip uygulamaya koyma şeklinde olan klasik yöntemlerin aksine, dilde var olan özellikleri betimleme ve açıklama şeklinde çağdaş bir yöntemle dil bilgisi konularını incelemiştir.⁹¹

Dilbilimi araştırmalarında da artık kuralcı metotların değil de, betimleyici metotların kullanılması gerektiğini belirtmiş ve dil bilgisi konularını kendisi de eserlerinde bu şekilde incelemiştir.⁹²

Bu çalışmasında Temmâm Hassân batıda edindiği çağdaş dilbilim yöntem ve metotlarını Arap diline uygulamaya çalışmıştır. Eser, Temmâm Hassân'ın dilbilimde en önemli teorilerinden *karîneler* teorisinin ve bu teoriyi savunanlar tarafından oluşturulan ekolün fikirlerinin temellerini oluşturan nahiv teorilerinin temelini oluşturmaktadır.⁹³ Eserini sekiz kısımdan oluşturan Hassân, birinci bölümde dil ve söz kavramalarını diğer bölümlerde ise sırasıyla, Sesbilim (fonetik), Görevsel Sesbilim (fonoloji), Yapıbilim (Sarf-Morfoloji), Dizimbilim (Nahiv-Sentaks), Arap dilindeki (i'âl-الإعلال), (ibdal-الإبدال), (idğam-الإدغام), (hazf-الحذف), (şedde-الشددة), (iskân-الإسكان), (vakf-الوقف), ton ve vurgu gibi bağlamsal olguları, anlamla ilgili olarak sözcüğün yapısı, hece, konuşma şekli, açıklama ve delil gösterme ve son olarak göstergebilim (delâlet) konularını işlemiştir.⁹⁴

- **el-Usûl:** İsmi *asıllar* manasına gelen eser, ilk olarak 1981 yılında Fas'ta Dâru's-Sekâfe yayınevinde basılmış ve daha sonra Mısır ve Irak'ta baskıları devam etmiştir. Temmâm Hassân bu eseriyle 1984 yılında İslam'a, Arap edebiyatına ve bilime hizmet alanında Edebiyat ve Dil bölümünde Dünya Âli Basîr ödülünü kazanmıştır. Bu eseri, 'el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâha ve Mebnâhâ' ve 'Menâhicu'l-bahs fi'l-luga' adlı eserlerinin tamamlayıcısıdır.⁹⁵

Temmâm Hassân eserinin yazılış amacını, kendinden önceki dönemlerde dilbilimde yapılan çalışmalarda kullanılan eski metotları tekrar düzenlemek, bu klasik

⁹¹ Durmuş, *Temmâm Hassân*, 597.

⁹² el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 18.

⁹³ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 18.

⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz., Temmâm, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâha ve mebnâhâ*, 32-43.

⁹⁵ Durmuş, *Temmâm Hassân*, 598.

çalışmalarda yer alan dil bilgisi konularının temel esaslarını belirtmek ve bunları bir araya getirip, klasik Arapçada yapılan dil bilgisi çalışmalarının hangi mantık ve yöntemle ele alındığını göstermek şeklinde açıklamıştır.⁹⁶

Eserini üç bölüme ayıran Temmâm Hassân, esas bölümlere geçmeden sanatlar ve marifetler konu başlığı altında sanat kavramı ve marifet kavramının açıklamasını ayrıntılı olarak yapmıştır. İlk bölümünde, Nahvin en önemli konularından birinin, istidlâl (delil gösterme) olduğunu söylemiş ve sema', istishâb ve kıyas'ın istidlâl çeşitlerinden olduğunu açıklamıştır. İkinci bölümünü, *fıkhu'l-luga* konusuna ayırmış ve bu bölümde 'ilmu'l-luga, filoloji ve *fıkhu'l-luga* kavramlarını, "fıkhu'l-luga" kavramının diğerklerinden ayrılan yönlerini, fıkhu'l-luga'nın konusunu ve son bölümde ise belâgat konusuna yer vermiştir.⁹⁷

- **et-Temhîd li'ktisâbi'l-lugati'l-'Arabiyye Ligayri'n-Nâtikîne bihâ:** Arap dilini sonradan öğrenecekler için hazırladığı bu eser ilk kez, 1984 yılında Mekke'de Ümmu'l-Kurâ üniversitesinin dil bölümünde neşredilmiştir. Eserinde Temmâm Hassân, nahiv alanında üslup yönünden birçok olguyu detaylı olarak irdelemiş ve dil kurallarının uygulama şekillerini ele almıştır.⁹⁸

- **Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb:** Temmâm Hassân'ın farklı zamanlarda ve konularda yazdığı makaleler, 1985 yılında Mekke'de Ümmu'l-Kurâ üniversitesinin dil bölümünde kitap halinde neşredilmiştir.⁹⁹

Eser, Arapça dilbilimi çalışmalarına yeni fikirler ve farklı bakış açıları getiren araştırmalardan oluşan ve daha önce farklı bilimsel dergilerde veya özel bilimsel konferans, seminer ve sempozyumlarda muhtelif zamanlarda sunduğu, konu başlıkları birbirinden farklı on altı makalesinden oluşmaktadır. Makalelerin konu başlıkları farklı olsa da genel anlamda içeriğı, Arap dilinin öğretilimi ve dilbilim konularını içermektedir.¹⁰⁰

- **el-Beyan fi Revâi'il-Kur'ân:** *Kur'ân-ı Kerîm'in Güzelliklerinin Beyânı* adını taşıyan bu eser, Temmâm Hassân'ın dil alanında çıkır açan eserlerinde ve özellikle *el-Lugatu'l-Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ* kitabında savunduğu dil teorilerinin ve yeni dilbilim yöntem ve metotların bir uygulaması niteliğindedir.

⁹⁶ Temmam, *el-Usul*, 1982; Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 42.

⁹⁷ Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 42.

⁹⁸ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 21.

⁹⁹ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22.

¹⁰⁰ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22, detaylı bilgi için bkz. Tekin, *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 43.

İlk defa ‘Âlemu’l-Kutub yayınevi tarafından 1993 yılında Kâhire’de tek cilt halinde basılmış daha sonra aynı yayınevi tarafından iki hacimli cilt halinde basılmıştır.¹⁰¹

- **el-Hulâsatu'n-Nahviyye:** İlk defa ‘Âlemu’l-Kutub yayınevi tarafından 2000 yılında Kâhire’de yayınlanmıştır. Kitap isminden de anlaşıldığı gibi nahiv yani gramer konularını özet olarak ele almış ve dilbilimde anlam unsurunu beyan konusunda savunduğu karîneler teorisinin örneklerle uygulamasını yapmıştır.¹⁰²

1.2.3. Tercümeleri

Temâm Hassân, Arap diline ve özellikle de dilbilime telif eserlerinin yanında beş önemli tercüme eser de sunmuştur. Hassân’ın tercüme eserlerini incelediğimizde bir kısmının konularının salt dilbilim ile alakalı olduğunu bazılarının ise felsefî ve tarihî konular olduğu gözlemlenmektedir.

Müellif bu önemli çevirilerinde, çağdaş kültürlerin, çağımızdaki Arap kültürüne ve fikirlerine dînî, ilmî ve dilbilim açısından etkilerini irdelemiştir. Diğer yandan dilbilimin toplumla olan alakalarını, dilbilimde metinlerin üretkenliğini, metinlerin nasıl tahlil edileceğini ve bakış açılarının nasıl olacağı ile alakalı özeldilbilime, genelde ise Arap dilbilimine ve kültürüne önemli katkılar sunmuş ve bu alandaki boşluğu doldurmuştur.¹⁰³ Temâm Hassân’ın tercüme eserleri de kitaplarında olduğu gibi yine kronolojik sıralamaya göre tanıtılacaktır.

- **Mesâliku’s-Sekâfeti’l-İğrîyye ile’l-‘Arab:** De Lacy O’leary’ e ait olan *How Greek Science Passed to the Arabs* adlı eseri Arapçaya tercüme etmiştir. Eserin konusunu, eski Yunan kültürünün Araplar’a geçiş yolları ve etkisi oluşturmaktadır.

Tercüme eser, 1957 ve 2010 yılında Kâhire’de Mektebetu’l-Angelo el-Mısriyye yayınevi tarafından ve 2003 yılında da Beyrut’ta baskısı yapılmıştır.¹⁰⁴

- **Eseru’l- ‘İlmi fi’l-Müctema’:** Temâm Hassân eseri, Bertrand Arthur William Russell’in *The impact of Science on Society* isimli eserinden Arapça’ya çevirmiştir.

¹⁰¹ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22; Tekin, *Temâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 44.

¹⁰² el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22.

¹⁰³ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 23.

¹⁰⁴ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22; Durmuş, *Temâm Hassân*, 596-598.

O zamandaki Mısır kültür toplumu özelinde bilimin toplumlara etkisini konu alan eserin, 1958 yılında Kâhire’de Mektebetü’n-Nehda yayınevi tarafından ilk baskısı yapılmıştır.¹⁰⁵

- **el-Lugatu fi’l-Muctema’**: Temmâm Hassân eseri, Bertrand Arthur William Russell’in *The impact of Science on Society* isimli eserinden Arapça’ ya çevirmiştir. Tercüme eser 1959 senesinde Kâhire’de, Dâr’u İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye yayınevi tarafından ilk baskısı yapılmıştır. Eserin konusu, dilbilim, psikoloji ve sosyoloji meseleleridir.¹⁰⁶

- **el-Fikru’l-‘Arabiyyü ve Mekânühû fi’t-Târih**: Temmâm Hassân, yine Morris Michael Lewis’e ait olan *Arabic Thought and its Place in History* adlı eserini, *el-Fikru’l-‘Arabî ve mekânühû fi’t-târîh* ismiyle tercüme etmiştir ve bu eseri, Kahire’de 1961, 1997, 2007 ve 2010 yıllarında yayınlanmıştır.¹⁰⁷

- **en-Nas ve’l-Hitâb ve’l-İcrâ**: Temmâm Hassân, Robert de Boucherand’ın metin dilbiliminde Batı’da en temel eser olarak kabul edilen kitabının çevirisidir. Eserde genel olarak dilbilimi ve belâgat konuları örnekleriyle ele alınmıştır. Tercüme olarak eser, Kahire’de 1998 ve 2007 yıllarında yayınlanmıştır.¹⁰⁸

1.2.4. İlmî Faaliyetleri

Temmâm Hassân’ın Arapçaya ve Arap dilbilimine sunduğu katkılar sadece eser yayınlamak ve eğitim öğretim vermekle kalmamış, önemli idarî görevlerde de bulunmuştur. Bu idârî görevlerden en önemlileri şunlardır:

-1980-1988 yılları ve 2003 yılından vefatına kadar iki dönemde Kahire Arap Dil Kurumu üyeliğinde bulundu.

-Yine Mısır’da üniversitelerin Arap dili komisyonun sekreterliğini yaptı.

- 1980 yılında Arap Dili Kurumu'na üye olarak seçildi.¹⁰⁹

Hassân’ın Arapçaya hizmeti kendi ülkesiyle sınırlı kalmamış, âdetâ Arap yarımadasının hepsini kapsamıştır örneğin;

- Sudan Hartum Üniversitesi bünyesinde dilbilim bölümünü kurdu ve başkanlığını yürüttü.

¹⁰⁵ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22; Durmuş, *Temmâm Hassân*, 596-598.

¹⁰⁶ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 23.

¹⁰⁷ el-‘Ârif, Abdurrahman Hasan, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 23.

¹⁰⁸ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 23; Durmuş, *Temmâm Hassân*, 596-598.

¹⁰⁹ Durmuş, *Temmâm Hassân*, 596-598.

-Suudi Arabistan'da Ümmu'l-Kurâ Üniversitesi bünyesinde yabancı öğrencilere Arapça öğretiminde uzman eğitimci yetiştiren dil ve eğitim bölümünü kurdu.¹¹⁰ Böylece yabancıların üniversitelerde Arapçayı öğrenmesini sistemli olarak planlayan ve Arapça dilbilimin yabancıları aktarılmasını sağlayan ilk kişi olmuştur.

-Yine başta kendi ülkesinde olmak üzere, Suriye, Irak, Cezayir, Ürdün, Libya ve Fas gibi Arap ülkelerinin üniversitelerinde birçok akademik tez yönetti.

-Hassân'ın, Mısır, Fas, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi farklı ülkelerde yayınlanan 12 farklı ilmî dergide, 32 makâlesi yayınlanmış ve 100'e yakın bilimsel tezin danışmanlığını yapmış ve yönetmiştir.

-Hayatının son on yılını Kur'ân araştırmalarına hasretmiştir.¹¹¹

Temâm Hassân'ın ilmî alanda yaptığı çalışmaların, araştırmaların, yazdığı makalelerin ve sunduğu konferansların tamamını ayrıntılı olarak bizim burada yazmamız gerçekten zor ve kapsamlı olacağından bu bilgileri kısaca vermekle yetindik.

1.2.5. Dilbilimdeki Yeri ve Dil Anlayışı

Temâm Hassân, Batı dünyasında son asırlarda yapıla gelen çağdaş gramer ve dil araştırmalarının ve yenilenme hareketlerinin etkisiyle Arap grameri ve dilbiliminde çok önemli kabul edilen yeni fikir ve yaklaşımlar ortaya koymuş dilbilimde yenilikçiliği savunan dilcilerin öncülerindendir.¹¹²

Onun *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ* isimli kitabı, Arap dilinin araştırılma ve incelenmesi alanında yenilikler getirmiş ve dilbilim ve anlambilim alanında çığır açmış olan üç temel eserden birisi kabul edilmektedir. Bu üç temel eserin diğer ikisi, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri ile 'Abdulkâhir el-Cürânî'nin *Delâilu'l-İ'câz* adlı eseridir.¹¹³ Sîbeveyhi'nin eserine "*el-Kitâb*" denildiği gibi Temâm'ın eserine de "*el-Kitâbu'l-cedîd*" diye isim verilmiştir.¹¹⁴

Bunun gibi dilbilimde de anlamın belirleyen ve anlaşılır kılan üç temel teori savunulmuştur. Bunlardan ilki, Sîbeveyhi'nin *el-kitâp* adlı eserinde savunduğu âmil/avâmil teorisi, ikincisi Cürânî'nin *Delâilu'l-İ'câz* adlı eserinde esaslarını ortaya koyduğu ve savunduğu nazm teorisi, üçüncüsü de Temâm Hassân'ın temsil ettiği ve

¹¹⁰ el-Barzencî, *ed-Dirâsetu'l-lugaviyye li'l-Kurâni'l Kerîm 'inde Temâm Hassân*, 7.

¹¹¹ Detaylı bilgi için bkz. el-Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 23.

¹¹² el-Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 191.

¹¹³ Yaşar Daşkıran, "Temâm Hassân'ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi", *AÜİFD*, LVI, sy: 2, (2015): 149.

¹¹⁴ el-Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22.

el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ eserinde esaslarını belirlediği karîneler teorisi. Teorinin Arapça ismi: “نظرية تضافر القرائن” Karineler dayanışması anlamındadır.¹¹⁵

Temâm Hassân görüş ve üslup yönleriyle Nahivcileri ve klasik nahiv çalışmalarını çokça eleştirmiştir. Hassân, eleştirilerinde özet olarak, Arap gramerini işleyen klasik dönem dilbilimcilerin çok fazla kuralcı davrandıklarını ve Arap dilinin kural ve yöntemlerini detaylı ve titiz bir şekilde betimleyemediklerini savunmuştur.¹¹⁶ Temâm Hassan, dilbilimci *Ferdinand de Saussure*' den (1857-1913) etkilenip insanların konuştuğu dili canlı bir organizmaya benzeterek, dilde yeniliğin gerektiğini belirtmiştir. Dilde yenilik düşüncesini de fikirde bırakmamış çözüm önerilerini, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ* adlı kitabında açıklamıştır (Kahire 1973). Kitap yayınlandığı zaman dilbilim çevrelerinde bir hayli yankı uyandırmış ve olumsuz eleştirilere de hedef olmuştur.¹¹⁷

1.2.6. Karîneler Teorisinin Temelleri ve Anlama Etkisi

Temâm Hassân, Karîneler Teorisi'nin temellerinde dilcileri eleştirmesine rağmen Arap dili mirasını da önemsemektedir. Temel eleştirisinde Hassân, dilin yeniliklere daima açık olması gerektiğini savunur ve Arap dilbilimcilerin belli bir noktadan sonra tekrara düştüklerini, şerh ve hâşiyenin faydalı olmakla birlikte dile yeni şeyler katmadığını söylemiştir. Temâm, nahivcilerin de irâbın rolünü çok abarttığını, mananın anlaşılmasında asıl belirleyici olan diğer karînelere yeterince ilgi göstermediklerini ifade eder. Ona göre gramer kuralları, sadece irâbın değil, lafzî ve mânevî karînelerin uyumlu birlikteliğinin ve dayanışmasının sonucudur.¹¹⁸

Hassân, Arapçayı i'râbın tekeline kurtararak anlamı merkeze alan bir anlayışla yeni bir dil tahlili yapmıştır. Nahivde yani gramer kurallarında yenilik isteyen diğer dilcilerin aksine Hassân'ın dile kapsayıcı bir bakış açısıyla yaklaştığını görmekteyiz. Ayrıca Arapçaya kendi içinde bir dilbilim metodu geliştirdiğini ve dilbilimde hem

¹¹⁵ Bilgi için bkz. Temâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Manâhâ ve Mebnâhâ*, (el-Mağrib: Dâru's-Şekâfe, 1994), 186.

¹¹⁶ Hassân, *el-Lugatu Beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vaşfiyye*, (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2000), 10-13.

¹¹⁷ el-'Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 20.

¹¹⁸ Temâm, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 9-13.

anlamı hem de yapıyı birbirinden ayıramaz bir bütün olarak düşündüğünü ve bu düşünce ekseninde teori geliştirdiğini söylemek mümkündür.¹¹⁹

Temmmâm Hassân çağdaş dilbilimin kurucularından olan Ferdinand de Saussure'nin dil teorilerinden ve fikirlerinden etkilenmiştir. Çünkü yazmış olduğu eserlerde bu dil teorilerini Arap diline taşımaya gayret etmiştir.¹²⁰ Sonuç olarak Temmmâm Hassân, çağdaş dönemde dilcileri sadece eleştirmekle kalmamış, Batı'da elde ettiği dil birikimlerini, dil metotlarını Arap diline uygulamış ve çağdaş dil çalışmalarını başlatanlardan olmuştur. Bunun yanında dilbilime yenilikler getirmiş ve özellikle söylenen cümlenin manasının belirlenmesinde “*tedâfuru'l-karâin*” (*karînelerin dayanışması*) ismini verdiği lafızlara ve anlamlara etki eden 17 karînenin bilinmesini gerekli görmüştür.¹²¹

Bu karînelerin her birinin detaylı açıklamasını, anlama etkisini ve Temmmâm Hassân'ın eleştirdiği Dilbilim kurallarından farklı yönlerini çalışmamızın ilgili bölümünde açıklayacağız.

¹¹⁹ Temmmâm, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 14.

¹²⁰ Tekin, *Temmmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, 4.

¹²¹ Daşkiran, *Temmmâm Hassân'ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi*, 150.

İKİNCİ BÖLÜM

ANLAM BİLEŞENLERİ

Bu bölümde anlam bileşenlerinin tanımı ve bu bileşenlerin oluşumunda etkili olan ilim dalları ve kavramlar incelenecektir.

2.1. ANLAM BİLEŞENLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Anamlı bir cümlemin veya eylemin oluşumunda etkili olan anlam unsurları genel bir çerçeve ile değerlendirilecektir.

2.1.1. Dil Olgusu

Herhangi bir dilin önemini anlayabilmek, o dilde kullanılan kelime ve cümlelerin muhatap kitlede ifade ettiği anlamını bilmeye bağlıdır. Bu nedenle dilbilimde anlam konusu, bir toplumun konuştuğu dil ile ilgili araştırmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü yeni bir dil öğrenmek, tercüme etmek ve dil araştırmaları gibi eylemlerin, anlam bilmeden kavranamaz olması anlamın önemini daha da artırmaktadır. Zira fertler ve toplumlar arasında kullanılan lafızlarda, cümlelerde ve anlamlarında meydana gelecek bir anlam hatası, aralarında onarılması zor ve derin sorunların meydana gelmesine sebep olmaktadır. Bu önemden olsa gerek anlambilime eskiden olduğu gibi, yeni dilbilimciler ve araştırmacılar tarafından da büyük önem verilmiştir. Genel olarak yazılı kaynak araştırmalarına baktığımızda insanların bin yıldan beri, özelde kendi dilleri genelde ise dilbilim konuları üzerinde düşündüklerini ve bir takım dil teorileri geliştirdiklerini gözlemleriz.¹²² Bu kadar uzun süreden beri incelenip araştırılmasına rağmen yine de dil ve anlam olgusu, sınırlarını tam olarak bilemediğimiz, çeşitliliği ve kuralları yönüyle sürekli gelişmiş ve gelişmeye devam edecek olan doğal olgulardan birisidir.¹²³

¹²² Modern dilbilimin ayrı bir bilim dalı olarak gelişmesine öncülük eden dilbilimci hiç şüphesiz İsviçreli araştırmacı ve dilbilimci Ferdinand de Saussure'dür. Dilbilimini “*dili, kendi içinde ve kendisi için inceleyen*” bir bilim dalı olarak tanımlayan Saussure, dilin “*sesli göstergelerden ve kurallardan oluşan bir dizge*” olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Aynı zamanda derslerinde öğrencilerinin bir araya getirdikleri ders notlarının bir kitap haline getirilmesi ve 1916 yılında yayımlanması ile “*Genel Dilbilim Dersleri*” adlı eser de dilbilimin bilimsel ve yazılı kaynak dönemini başlatmıştır. (İsa Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, (Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, y.y.): 2.

¹²³ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 21.

Anlam bileşenlerine geçmeden önce anlamı inceleyen bilim dallarını ve anlamın dilbilimindeki konumunu kısaca belirtmek isteriz.

2.1.2. Dil bilgisi ve Dilbilim

İnsanlar, ilk dönemden günümüze kadar olan zaman diliminde, kültürlerinde biriken bilgiler sayesinde merak ettikleri ve önem verdikleri her şeyi araştırma konusu yapmışlardır. Bu bağlamda da konuştukları dillerin sırlarını çözmeye çalışmışlardır. Buna paralel olarak her bir dilin kendi kelime hazinesi toplanmış, neticede her dilin kelime hazinesi olarak o dilin sözlükleri ortaya çıkmıştır.¹²⁴ Yine zamanla her bir dilin kendine özgü dil kurallarının belirlenmesiyle de dil bilgisi kuralları/gramer ortaya çıkmıştır. Zamanla bu kuralların ortaya çıkardığı bilgiye de Arapça’da sarf, nahiv ve belâgat ilmi, batı dillerinde ise gramer yani dil bilgisi denilmiştir. Eski Yunan ve Hint dönemlerinden başlayarak, dillerin barındırdığı dil bilgisi kurallarının belirlenip uygulanması sayesinde dillerin doğru konuşulması ve okunup yazılması gerçekleşmiş, günümüzde bu alan tüm dillerde daha detaylı olarak araştırılıp incelenmekte ve gelecekte de daha etraflıca araştırmaların sürececeği gözlemlenmektedir.¹²⁵

Dilbilimin (linguistik) en meşhur ve kısa tanımı "dil bilimi" ya da "dil bilimsel şekilde incelenmesi" veya "dillerin yapılarını, gelişimlerini, dünyada yayılmalarını ve aralarındaki ses, biçim, anlam ve cümle bilgisi yönünden ilişkileri genel ve karşılaştırmalı şekilde inceleyen bilim dalı, lisâniyât, lingüistik" şeklinde tanımlanmaktadır.¹²⁶

Yani dil olgularını inceleyen dilbilimi, bir ilim dalı olarak insanların kullandıkları dildeki kelimelerin ve cümlelerin anlamlarını kavramak için geliştirilmiş bir anlama girişimidir. Dil olgusunu somut bir nesne şeklinde incelemeyi hedefleyen çağdaş dilbilimi, aslında sosyal bilim dalıdır. Çünkü ilgi alanı insanların kendi aralarında en çok yaptıkları istemli veya istemsiz de olsa iletişimidir. Bu sebeple dil, başka bir yönüyle de insan davranışlarının bir yansımasıdır. İletişimdeki bu yansımayı

¹²⁴ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi* 21.

¹²⁵ Mahmud es-Sa‘rân, *‘İlmü’l-Luga Mukaddimetün li’l-Kârii’l-‘Arabî*, (Kahire: Dâru’l-Fiker el-‘Arabî, 1997), 22.

¹²⁶ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, (Ankara, 2005), 529; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: TDK, 1979), I: 14.

ister yazılı ister sözlü veya işaret ile olsun fark etmez insanların kullandıkları bütün anlam ve olguları dilbilimi incelemektedir.¹²⁷

Genel olarak dilbilim terimi, insanların iletişimde kullandıkları dil olgusunu ve yeryüzünde konuşulan bütün dilleri her yönüyle konu edinip inceleyen bilim dalının genel adıdır. Özel olarak ise, herhangi bir dilin ses, şekil ve cümle yapısı ile dilin çeşitli öğeleri arasındaki anlam açısından ilişkileri ortaya koyar. Bununla birlikte dilbilim ve anlam kurallarını ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan, kısaca herhangi bir dili sistematik biçimde inceleyen ilim dalıdır.¹²⁸

Dilbilimin konusu ise, her dilin dil bilgisi kurallarıdır denilebilir ki bu kurallar; Kelime bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi (söz dizimi) ses bilgisi ve anlam bilgisi gibi unsurları oluşturmaktadır.¹²⁹

Arapça özelinde dilbiliminin içeriğini ise, genel olarak ilim dalları yönüyle sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinin konuları yani gramer oluşturmaktadır. Bir bakıma dilbilim için, dilin bilimsel açısından incelenmesi diyebiliriz. Bu biçimsel incelemede dilbilimin inceleme alanını genel olarak dil olgusu oluşturmaktadır. Yani dilbilimin nesnesini, toplumların konuştukları dillerin kuralları oluşturur. Bu sebeple dilbilimde anlam konusu, hedefi ve bakış açısı ne olursa olsun, psikoloji, felsefe ve sosyal bilimler gibi diğer beşerî ve dînî ilimlerin de vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Toplumların iletişimde kullandıkları hangi dil olursa olsun bir sistemi ve kendi içinde alt dalları ve anlamaya katkı sağlayan unsurları vardır.¹³⁰

2.1.3. Dilbilimin Alt Dalları

Dilin, en küçük birimi olan seslerden, en büyük ögesi olan cümlelere kadar barındırdığı bütün dil varyantlarını, geniş bir biçimde yani sözcük edat ve bağlaçları görev ve anlamları bakımından inceleyen kuralların tamamına dilbilimi denir.¹³¹

Dilbilimin de konu başlıkları ve içeriği belirli bir otorite tarafından hazırlanmayıp, dili kullanan insanların zamanla bazı yeni kuralları ortaya koymaları

¹²⁷ Abdulkadir Çekin, Mustafa Gören, “Dil Bilimi ve Kelime Semantiğinde Bazı Türkçe Kelimelerin Çeşitli Anlam Değişimleri”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, sy. 4, (2013): 96.

¹²⁸ Mehmet Hazar, Osman Tarhan, *Türk Anlam Bilimi Terimleri Sözlüğü*, (Konya: Eğitim Kitabevi, 2013), 74.

¹²⁹ Hazar ve Tarhan, *Türk Anlam Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 74.

¹³⁰ Aydın, *Dilbilim El Kitabı: Temel Kavramlar ve Konular*, 14.

¹³¹ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III: 6.

veya var olan kuralların dilin gelişimiyle birlikte değiştirmeleri ile oluşmuştur.¹³² Zamanla gelişen bu dilbilimin konu başlıklarını ve anlam oluşumundaki görev ve konumlarını şöyle özetlemek mümkündür:

2.1.4. Ses Bilgisi (Fonetik)

Anlambilimde ses, her ne kadar fiziksel açıdan belli bir frekans yani titreşim olayı olsa da, onun ses haline gelmesi insan bilincinin onu yönlendirmesi ve yorumlamasına bağlıdır.¹³³ Çünkü yorumlanamayan ses, anlambilimde bir şey ifade etmez.

Sesbilimi, herhangi bir dilde konuşma organının sistemli ve bilinçli hareketleri ile oluşan, belli bir biçimde kurallı olarak sıralanan aynı dili konuşan bireyler arasında bir kelime veya kavramın ifadesi için kullanılan kelimeleri oluşturan ve anlam farklılığını sağlayan ses birimini inceler.¹³⁴

Her dilde dilin kendine ait dizgesinde, sesin kendisi, sesbirim, alt sesbirim gibi kavramlar ile iletişimde seslerin özellikleri, seslerin oluşumu ve sınıflandırılması, seslerin sözcüklerdeki sıralanışı, seslerin hece yapısı, seslerde vurgu ve tonlama gibi konuları inceler.

Ses bilgisinin de kendi içinde alt dalları vardır:

- a) Söyleyiş ses bilgisi: İnsan seslerinin türemesi yönlerini inceler.
- b) Dinleyiş ses bilgisi: İletişimde seslerin muhatapta algılanması ve anlamlandırılmasını inceler.
- c) Uygulamalı ses bilgisi: Teorik açıdan ses bilgisinin elde ettiği bilgileri, günümüzün teknolojisini de kullanarak işleyen bölümleri ses bilgisinin alt dalları olarak görebiliriz.¹³⁵

2.1.5. Biçim Bilgisi (Morfoloji)

Dildeki kelimelerin kökleri, ekleri ve bunların görevleri, birbirleriyle olan ilgisi gibi kurallar üzerinde duran ve genel anlamda sözcüklerdeki biçimbirimleri inceleyen

¹³² Yûsuf es-Seyyid el-‘Arabî, *ed-Delâle ve ‘İlmu’d-Delâle*, (Alukah net, yy, ty), 4; Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 2.

¹³³ Burhanettin Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, (Ankara: İsam Yayınları, 2014), 191.

¹³⁴ Hazar, Tarhan, *Türk Anlam Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 114.

¹³⁵ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III: 81; Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 2.

daldır. Ayrıca sözcük türleri, sözcüklerin kökleri, gövdeleri ve ekleri gibi kavramlar ile sözcük türetme yolları, yapım ekleri ve çekim ekleri gibi konuları üzerinde durur.¹³⁶

2.1.6. Dizim Bilgisi (Söz Dizimi/Sentaks)

Kelimelerin cümle içerisinde birbirleriyle olan ilişkilerini, yine kelimelerin cümlelerde oluşturdukları kelime gruplarını ve bu kelime gruplarını anlamlı ve kurallı bir cümle haline getirilmesini inceler. Yani konusu, cümlenin ögeleri ve cümle çözümlemeleridir. Şekil bilgisi ile de ilgilendiği ve konuları bakımından yakından bağlantılı olduğu görülmektedir.¹³⁷

2.1.7. Anlam Bilimi (Semantik)

İleride daha detaylı açıklayacağımız anlam bilimi bir ilim dalı olarak kelimeler, cümleyi oluşturan kelime grubu, cümleler ve metin gibi dil göstergelerinin anlamları üzerinde durur. Yani lafız (الدال) ile anlam (المدلول) arasındaki anlam ilişkisini inceleyen ve değerlendiren ilme delâlet ilmi (semantic) denilmektedir.¹³⁸

İlgi alanı, dildeki sözcükleri anlam yönüyle ele alır ve bu sözcüklerin temel anlamları, yan anlamları, cümle içerisinde kazandıkları anlamlar gibi yönlerini inceler. Anlambilimin konu başlıkları ise, anlamın temel kavramları, sözcüklerin temel anlamları, sözcüklerin yan anlamları, çok anlamlı kelimeler, eş anlamlı kelimeler, zıt anlamlı kelimeler ve anlam değişimleri şeklinde sayılabilir. Anlambilimi dilbiliminin diğer alt dalları içerisinde en önemli yere sahiptir.¹³⁹

2.1.8. Köken Bilgisi (Etimoloji)

Köken bilgisi başka bir tabirle etimoloji, dilbiliminde herhangi bir sözcüğün anlamını/anlamlarını inceleyen ve bu anlamın başka sözcükler ile kullanımını açıklayan bilim dalıdır. Arapça karşılığı “ıştikak” kelimesidir. Sözcüklerin türeme yönüyle hangi köke dayandıklarını, konuşma dilinde ilk olarak hangi kavramı karşıladıklarını, zaman içerisinde kelimelerin kullanım açısından gösterdikleri gelişmeleri, sözcüklerin ve

¹³⁶ es-Seyyid, *ed-Delâle ve 'İlmu'd-Delâle*, 3.

¹³⁷ Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 2.

¹³⁸ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 240.

¹³⁹ Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 2.

eklerin kaynaklarını, sözcüklerdeki şekil ve anlam değişikliklerini, sözcüklerin ve eklerin tarihi yani kullanımlarının zamanını belirlemek gibi konuları inceler.¹⁴⁰

Anlamı belirleyen en önemli öğelerden biri olarak köken bilgisi, bir dilde kullanılan yerli ve yabancı kökenli kelimelerin asıllarını göstermek ve yabancı dildeki kökenini göstermek için yapılan çalışmalar da köken bilgisinin ilgi alanına girmektedir.¹⁴¹

2.1.9. Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji)

Lehçebilim, dildeki değişkenliği konu alan eski bir dilbilimsel inceleme alanıdır. Dillerin ait olduğu kollar, bu dalların incelemesi ilgi alanına girer. Ağız bilgisi yani şive olarak da tanımlanabilir.¹⁴²

Herhangi bir dilin fonetik yönden farklılıklara dayanan yönleri ve dilin alt katmanları o dilin ağızlarıdır. Yani dili konuşanların yöresinde o dile ait kelimelerin kullanılış biçimleridir. Örneğin ülkemizdeki, Rumeli ağızları ve Anadolu ağızları gibi.

Lehçe bilgisinin anlam yönünden ilgi alanları, lehçe ve ağızların incelenmesi, lehçe ve ağızların anadilden farkları, anadile yerleşme zamanı, dil haritalarının hazırlanması gibi konulardır. Yine belirli ilkelere bağlı olarak, konuşmacıların ve kullanılan biçimlerin en belirgin örneklerini seçme çabası lehçebilimi, sosyal bilimlerin deneysel yöntemlerini en çok kullanan dilbilim dalı haline getirmiştir.¹⁴³

2.1.10. Kelime Bilgisi (Leksikoloji)

Anlambilimde kelime bilgisi veya başka bir ifade ile sözcük bilgisidir. Bilim dalı olarak, bir dili oluşturan kelimeleri yapıları ve anlamları bakımından, kelimelerin kökenini ve yapılarını araştıran, şekil ve anlamlarında zamanla yaşanan değişimleri inceleyen bir dilbilim dalıdır. Yani sözlük bilgisi de denilebilir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Aksan, *Anlambilim*, 81.

¹⁴¹ Osman Fikri Sertkaya, “Etimoloji nedir- ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, c. 19, sy. 1, (2012): 43; Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3; Detaylı bilgi için bkz. Kemal Tuzcu, “Araplarda Etimoloji Çalışmaları”, *Nüsha Dergisi*, 1 (2001): 66-71.

¹⁴² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Manâhâ ve Mebnâhâ*, 13.

¹⁴³ Güray Köniç, “Toplum Dilbilimin Tarihsel Dilbilime Katkıları”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1985): 37.

¹⁴⁴ Şükrü Haluk Akalın, “Sözlük Bilimi ve Sözlükçülük”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 698, (2010): 162-169.

Kelime bilgisini anlambilimde inceleyen bilim dalına “leksikoloji” de denilmektedir. Leksikoloji aynı zamanda birden çok dilin kelimelerinin farklı yöntemlerle ve belirli amaçlar için bir araya getirilmesi, anlam ifade edecek şekilde düzenlenmesi ve sıralanmasıdır. Leksikoloji, sözcükleri tek tek anlam alanlarına göre incelerken, kitap ve bilgisayar gibi kaynaklardan derleyerek bir araya getirmeye ve analiz etmeye çalışır.¹⁴⁵

Anlambilimde özellikle şiirde tercih edilen leksikoloji analizi, çağdaş dönemde yani XX. yüzyılda yaygınlık kazanır. Yaygın olduğu şekil ise şöyledir: Bilgisayar programları yardımı ile elde edilen, matematiksel veriler sayesinde üsluptan hareketle şâire veya yazara ulaşmaya yardımcı olur. Nitekim şiirde veya metinde kullanılan sözcük ve bu sözcüklerin fonetik ve frekans değerleri şâirin ve yazarın hem üslubunun hem de sanatının tanınmasını sağlayabilecek niteliktedir.¹⁴⁶

2.1.11. Ad Bilgisi (Onomastik)

Ad bilgisinin karşılığı olan “onomastik” Yunanca kökenli bir kavramdır. Almanca karşılığı, *Namenkunde*, İngilizce karşılığı ise, *Onomastics* kelimeleridir.

Genel değerlendirildiğinde, anlabilim ile alakası olan, fakat yöntem bakımından ayrılan ve kavram-sözcük ilişkisinde anlama önem veren bir bilim dalıdır. Dar anlamda değerlendirildiğinde ise, her dilde özel isim olarak kabul edilen kelimelerin anlamları üzerinde durur. Aynı zamanda özel isimlerin tarihsel gelişimi yönünden, farklı dil ile kültürlerdeki kullanım sorunlarını ve köken bilgisini inceler.¹⁴⁷

Başka bir tabirle toplumların çocuklarına ve diğer varlıklara ad verme şekilleri başta olmak üzere, ad verme şekilleri dilden dile farklılık gösterir mi? ad vermenin bir toplumdaki değeri nedir? gibi sorulara cevap veren dilbilim dalıdır. En temel inceleme alanını doğal olarak insan adları oluşturmaktadır.¹⁴⁸

2.1.12. Gösterge Bilgisi (Semiyojoloji)

Gösterge iletişimde insanların birbirleriyle anlaşmak için kullandıkları dillerde (sözelimi Türkçe’de), iletişim yönünden davranışlar, çeşitli jest ve mimikler yani el-

¹⁴⁵ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, II: 87; Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3.

¹⁴⁶ M. Fatih Kanter, Sezen Günel, “Leksikoloji Analizi Yöntemi ile Necip Fazıl Şiirinde Öfke ve Başkaldırı Aktarımının İncelenmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, sy: 24, (2016): 63.

¹⁴⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), 415.

¹⁴⁸ Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3.

kol-baş hareketleri, sağır-dilsizlerin kullandıkları alfabe, bir müzik parçası, bir resim, bir tiyatro gösterisi, ekran görüntüleri, reklâm afişleri, moda, çeşitli bilim dilleri, roman ve hikâye gibi yazılı yapıtlar, trafik işaretleri, bir ülkedeki ulaşım yollarının yapısı ve bir mimarlık düzenlemesi gibi, kısaca bildirişim amacı taşıyan veya taşımasının anlam ifade eden ve çeşitli birimlerden oluşan bir dizgedir.¹⁴⁹

Türkçedeki kullanımı Fransızca, “*linguistique*” kelimesi yani “*dilbilim*” kavramı örnek alınarak üretilmiş olan *göstergebilim* kelimesidir.

Göstergebilim, iletişim amaçlı bütün anlam araçlarını inceleyen, onların birbirleriyle ilişkilerini araştıran ve türlerini ispatlamaya çalışan bilimdir.¹⁵⁰ Göstergebilimin anlambilim yönünden amacı ise, diğer bütün dilbilim ve insanbilim dallarında bilimsel çözümleme yöntemlerini geliştirmektir.¹⁵¹

Bir dil göstergesinin anlam yönünden değeri ise dizge içindeki konumuyla anlaşılır. Dizgelerin konumlarına göre belirledikleri anlamsal göstergelere dil denilmektedir. Başka bir ifade ile dil göstergeleri anlamlı bir dizge içinde yer alırsa dil meydana gelmektedir.¹⁵²

Konuşulan bir dili oluşturan anlam göstergelerinin her biri ancak öteki anlam göstergeleri bütününe göre değer kazanmaktadır. Bu anlam göstergelerini birbirine yaklaştıran veya onları birbirinden ayıran farklılıkları veya benzerlikleri düşünerek bir dil göstergesine, yani bir kavrama kesin bir değer yükleyebiliriz.¹⁵³ Bu değer birimlerinin bir kısmı anlamı oluşturmaya lafız ve ses olmadan etki ve katkı sağlar ki bu durumlara aşağıda dil dışı göstergeler kısmında değineceğiz ve örneklerini vereceğiz.

Anlıyoruz ki göstergebilim, anlam ifade etmede dilbilimin kavram ve inceleme yöntemlerini kullanır ve onları esas alarak, inceleme alanını dil ve dil dışı gösterge dizgelerini yani fotoğraf, resim, karikatür vb. anlam birimlerini esas alarak belirleyen, tutarlı bir bilim dalıdır.¹⁵⁴

Çünkü dilbilimin hareket noktası olarak kabul ettiği ve neredeyse her anlamlı cümle ve uygulamada kullandığı bir gösteren ile gösterilenden oluşan gösterge, anlambilim çalışmalarının detaylandırılması ve gelişmesi nedeniyle eleştirilmeye

¹⁴⁹ Mehmet Rifat, *Göstergebilimin abc'si*, (İstanbul: Say yayınları, 2009), 11; Ayşe Kıran Eziler, *Dilbilim Araştırmaları*, (1990), 53.

¹⁵⁰ Fatma Erkman, *Göstergebilime Giriş*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1987), 9.

¹⁵¹ Kâmil İşeri, “Onuncu Yıl Nutku’nun Göstergebilimsel Çözümlemesi”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5, sy. 1, (2010): 215.

¹⁵² Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 251.

¹⁵³ Detaylı bilgi için bkz. Bilginer Onar, “Söz Varlığı”, *Millî Eğitim Dergisi*, sy. 210, (2016): 15.

¹⁵⁴ Hassân, *Menâhîcu'l-Bahs fi'l-luga*, 253.

başlanmış ve anlam araştırmalarında yeni bir metin teorisinin oluşturulmasında rol oynamıştır. Gösterge bilgisi dilbilimin bir alt dalı olmasından başka, dilbilime yardımcı olan bir bilim dalı kabul edilebilir.¹⁵⁵

Gösterge kavramının kullanım yönünden geçmişi bugünkü anlamında olmasa da temel olarak eski çağlara kadar uzanmaktadır. Çünkü köken bilgisi yönünden bakarsak Eski Yunancada gösterge, iz, işaret ve belirtke anlamlarına gelen “*semeion*” sözcüğüne dayanmaktadır. Bu sebeple ilim dalı olarak, “*semyotik -semyoloji*”¹⁵⁶ diye isimlendirilmiştir.¹⁵⁷ Başka bir ifadeyle gösterge, sözlü, yazılı veya görsel olsun fark etmez zihindeki bir şeyin yerini tutan, o şeyi anlam yönünden üreten ya da niteleyen anlamsal bir düşüncedir.¹⁵⁸

Göstergebilim alanında araştırma yapan ve ilk kuramcılarından biri olan *Charles Sanders Pierce* (ö. 1914) gösterge kavramı üzerine çalışmış ve göstergeleri kendi arasında anlam yönünden sınıflara ayırmıştır ama temellerini Saussure’nin attığı görüşünde olanlar da vardır.

Göstergebilimde en önemli veri hiç şüphesiz dilbilimsel verileri içinde barındıran metinlerdir. Cümlede anlamlılık ve anlam, ancak cümlenin içinde bulunduğu metin düzeyinde incelenebilir. Bu düzeydeki, anlam yönünden zorlukların birçoğu da anlamın somut bir olgu olmayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü anlam, gözle görülemeyen, ölçülemeyen ve hâlâ sezgiden tam olarak ayıramadığımız ve iç dünyamızdan gelen algılamalar ile kavranır.¹⁵⁹

¹⁵⁵ İşeri, *Onuncu Yıl Nutku’nun Göstergebilimsel Çözümlemesi*, 215.

¹⁵⁶ Semiyoloji ve semiyotik ile ilgili araştırmalar incelendiğinde Semiyoloji, iletişim yönüyle hem kişiler arası iletişimde hem de toplumsal iletişim sürecinde aktarılan dil ile ilgili veya görsel gösterge anlamlarını değerlendirmek için kullanılan bir çözümleme yöntemi olduğu görülmektedir. Bu kavramı formal işaret öğretisi bağlamında ilk defa astronomi, kimya, matematik gibi birçok alanda çalışan Charles Sanders Pierce tarafından kullanılmıştır. Yine aynı dönemde Ferdinand de Saussure Avrupa Semiyoloji Okulu’nda bu kavramını kullanmıştır. (Jonathan Bignell, *Media Semiotics: An Introduction*, (Manchester: Manchester University Press, 2002), 5.)

¹⁵⁷ Rifat, *Göstergebilimin abc’si*, 27; Utku Özmakas, “Charles Sanders Peirce’in Gösterge Kavramı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2/1, (2009) 33.

¹⁵⁸ Charles Sanders Peirce, *Writings of Charles S. Pierce*, (y.y. 1982,) I: 339.

¹⁵⁹ A. Hönault, *Les Enjeux de la semiotique*, (Paris: Puf. yay., 1979), 16; Eziler, 53.

2.2. ANLAMIN BELİRLENMESİNDE DİL DIŞI ETKENLER/ GÖSTERGELER

İnsanlar kendi aralarında iletişim kurabilmek için iki önemli araç kullanırlar, bunlardan biri dil ile ilgili yani ses ve lafızla iletişim, diğeri ise dil dışı yani ses ve lafız olmadan anlam ifade eden iletişim araçlarıdır.

Ses veya lafız olmadan anlam ifade eden anlambilim ögesine gösterge denilmektedir. Yani iletişimde anlamsal gösterge, herhangi bir görsel işaret ile o işaretin taşıdığı anlamların oluşturduğu bütündür.¹⁶⁰ Gösterge ile göstergenin nesnesi arasındaki ilişki alışkanlık sonucu meydana gelen çağrışımla ortaya çıkar ve sözcük uzlaşım neticesinde nesnenin yerine geçer ve anlam oluşturur.¹⁶¹

Pierce, Anlamsal göstergeleri ikon, simge ve belirti olarak üç bölüme ayırmış ve bu ayrımlara göre de gösterge dizgesini oluşturmuştur. Pierce'e göre göstergenin birinci bölümü olan ikon, nesnesine benzerliğinden dolayı onu anlam yönüyle temsil eden göstergedir. Örneğin ay tutulması fotoğrafında olduğu gibi nesnenin bir kez meydana gelmesi ikonun varlığı için yeterlidir. İkinci bölümü olan belirti, dumanı gördüğümüz yerde ateşin var olduğunu zihnen bilmemiz gibi, gösterenle gösterilen arasında doğal bir ilişki olan durumlarda anlam ifade eden belirtisel göstergedir. Üçüncü bölümü olan simge ise anlık olarak zihindeki anlam çağrışımlarının bir sonucudur ve konuşulan dil simgenin iyi bir örneğidir. Çünkü konuşulan dil ile genellikle kişinin cinsiyeti, yaş aralığı ve uyruğu gibi birçok özelliği ortaya çıkmış olur.

Sonuç olarak göstergeler, dil ile alakalı göstergeler ve dil dışı göstergeler şeklinde ikiye ayrılır. Anlam yönüyle gerçek bir olay ya da nesne, afiş, grafik, desen, resim, fotoğraf, bulut, duman ve simgeler bunların hepsi birer görsel göstergeyi oluşturmaktadır ve hepsi dil dışıdır. Örneğin sokakta görülen insanların bakışlarından ve tavırlarından hareketle neşe, öfke, telaş, korku, sıkıntı veya rahatlık ve neşe gibi haller gözlemlenebilir. Aynı şekilde bir konserde, müzisyenlerini yöneten sanatçının mimiklerini, hareketleriyle müziğe yön veren tavırlarını izlemek dil dışı iletişim

¹⁶⁰ Değer, bir dilde yapısal anlamların çözümlenmesinde temel kavramlardan biridir. Bu kavram anlamı belirleme yönüyle, anlam göstergeleri arasındaki zıtlık ve benzerlik ilişkileriyle dilin değişik öğeleri arasındaki anlam bağlantılarının anlaşılmasını sağlar. Örneğin alışverişte ve insanlar arasında 100 TL'lik bir banknotun değeri, 20 TL'lik ve 10TL'lik kâğıt paralar arasındaki konumuyla, yine "nehir" sözcüğü, akarsu, ırmak, çay ve dere sözcükleri ile karşılaştırıldığında anlam yönünden bir değer kazanmaktadır. (Onar, 15.)

¹⁶¹ Seçil Büker, *Sinema Dili Üzerine Yazılar*, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1985), 29.

göstergelerini kavramak için yeterlidir.¹⁶² Bu göstergeleri de anlam belirtmesi yönüyle doğal gösterge ve insanlar tarafından geliştirilip, uygulanan yani doğal olmayan diye iki kısma ayırmak mümkündür:

2.2.1. Belirti

Anlambilimde belirti, sadece onu yorumlayabilene bir şeyler anlatan doğal anlam göstergesidir. Bu açıdan belirtiye, bir amacı olmayan ya da istem dışı yani doğal olan bir anlam olgusudur denilebilir.

Örneğin uzaktan görülen duman, yukarıdaki özelliklere sahiptir ancak; yine de bazı kimselerde de algılanması hemen mümkün olmayan bir başka olgu ya da olay hakkında bir şeyler anlatabilir. Şöyle ki bir ormanlık alanda dumanların çıktığını, itfaiyecilerin ormanın etrafında sağa sola koşuşturmalarını gören kişinin zihnindeki yorumu sayesinde, duman ve itfaiyeciler, lafız ve söylem olmadan ormanda yangın olduğunun belirmesine sebep olur. Yine gökyüzünün yağmur bulutlarıyla kaplanması ile bunu gören kişinin zihninde yağmurun belirmesi arasında da bir neden-sonuç ilişkisi vardır. Bu belirteçler doğal, amaçsız ve nedenlidir.¹⁶³

2.2.2. Belirtke

Anlambilimde dil dışı göstergelerin diğer bir kısmı ise insanlar tarafından iletişim için geliştirilen belirtkedir. Belirtinin aksine belirtkeler anlam yönüyle bir iletişim kurmayı, bir ileti aktarmayı ya da bir bilgi verme amacını taşırlar. Örneğin trafik akışında yayalar ve araçlara yön veren trafik levhalarının her birinin ifade ettiği bir anlam vardır ve bir belirtkedir. Çünkü insanlar, belli amaçlar için trafik uyarı-yön levhalarını veya ışıklarını yollara koymuşlardır. Şöyle ki, trafik lambaları kırmızı, sarı ve yeşil renk belirtilerinin yayalara ve trafikteki araç sahiplerine yansıttığı anlam farklıdır. Araçlara kırmızı ışık yandığında yayalara yeşil yanması araçların durup, yayalara geçme amacıyla oluşturulmuş bir belirtke olmaktadır. Ancak gökyüzünün bulutlu olmasının yağmurun yağacağını bildirme amacı yoktur ve bu anlamsal yönden bir belirtidir. Yine gökyüzünün bulutlu olduğu belirtisini gözlemleyen plaj güvenlik sorumlusunun, bu doğal belirti sayesinde plaja diğer insanları uyarı amaçlı kırmızı bir

¹⁶² Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3; Osman Çulha, “Gösterge Bilim (Semiyotik) Tekniği Kullanılarak Kanada Fotoğraflarının İncelenmesi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 13, c. 7, (2011), 410.

¹⁶³ Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3.

bayrak çekmek zorunda kalacaktır. Bu kırmızı bayrak onu gören diğer insanlara bir bilgi vermek ve tehlikeye karşı uyarı amacıyla üretilmiş yapay anlamsal bir göstergedir ve belirtkedir.¹⁶⁴

2.2.3. Simge

Anlamı toplumlara ve kültürlere göre değişen dil dışı göstergeye simge denir. Türkçe’de simge diye ifade edilen bu kelime köken olarak antik Grekçe’den sembol olarak dilimize geçmiş, zamanla felsefe ve mitolojiye de girmiş ve *symbol* şeklinde adlandırılmıştır. Daha sonra psikoloji, sosyoloji, teoloji, mistisizm, deney bilimleri, dilbilim gibi tüm kültürel alanların vazgeçilmez bir kavramı olarak kullanılır olmuştur. Simge benzerlik ve anlam yönünden uzlaşma ilişkisi içerisinde genellikle de soyut ve tek bir gösterilene işaret eden görsel bir biçimdir. Bu nedenle simgelerin anlaşılabilmesi için kullanıldığı toplumda, o toplumun simgelere yüklediği anlamların da bilinmesi gerekmektedir. Dolayısıyla simgelerin anlaşılabilmesi ve okunabilmesi için bir yorumcuya gereksinim duyulmaktadır.¹⁶⁵

Tüm insan toplumlarında ortak olarak da kullanılan simge, her bir disipline göre, bağlamına ve dizgesine uygun olarak özgün bir anlam yüklemleyerek kavramlaştırılmıştır. Bu sebeple, simge denildiğinde hangi bağlamda kullanıldığı yansıtacağı anlam açısından önem taşımaktadır.¹⁶⁶

Örneğin bir öğrencinin resim dersinde sanat amacıyla çizdiği bir güvercin resmi sadece görsel bir gösterge kabul edilir. Ancak aynı güvercin resmi Birleşmiş Milletlere ait bir yere, örneğin bu kuruluşun binasının duvarına çizilmiş ise o zaman bu güvercin resmi, muhataba barışı anlatan bir simgedir. Çünkü buradaki güvercin resmi insanların çoğunluğunun uzlaşımı ile doğal olarak temsil ettiği kuş resminden başka bir şeyi yani barışı belirtmek için çizilmiş ya da yapılmış görsel bir göstergedir. Diğer yandan güvercin resmi/simgesi, Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizildiğinde, bunu yorumlayan kişilerin zihninde soyut bir kavram olan ve önceden bildiği barışı, anlam göstergesi olarak kısa yoldan temsil etmektedir. Yine adalet saraylarındaki terazi simgesinin adaletin anlamsal göstergesi, kalp resminin aşkın, kum saatinin ise zaman anlamının göstergesi olarak temsil edilmesi gibi... Simge nedensiz ve genellikle iyi

¹⁶⁴ Sarı, *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, 3.

¹⁶⁵ Canan Uluyağcı, *Simge Kavramı ve Bir Film Çözümlemesi: Karşılaşma*, (Konya: Dergipark, Selçuk İletişim, 2013), 218.

¹⁶⁶ Metin Bobaroğlu, *Simge Kavramı ve Simgesel Düşünme*, (Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları).

niyetlidir ve simgelerdeki biçim ile içerik arasındaki anlamsal ilişki nedenli değil, toplumdaki uzlaşmaya bağlıdır. Simgeler insanlar arasında iletişimde kolaylık için üretilmiş ve hala da kullanılmaktadır. Herhangi bir dilin sözcükleri de anlam ifade eden simgeler sınıfında değerlendirilmektedir.¹⁶⁷

2.3. ANLAM KAVRAMI

Öncelikle bu çalışmamızda anlam/mana ile sözlü veya yazılı kaynaklarda bulunan dilsel yani konuşma eylemi sonucu muhatabın zihninde meydana gelen olgu kastedilmektedir. Felsefe, sosyoloji ve psikoloji gibi ilimlerin de incelediği ve dilbilim ile ilgisi olmayan anlamsal olgular araştırmamızın dışındadır.

İletişimde doğru anlamı muhataba yansıtmak için, özellikle İslamî ilimlerin yorumlanması çabasına paralel olarak literatürde bir takım kuram ve kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlardan birisi de Arapça'da “ilmu'd-delâle” (علم الدلالة) olarak ifade edilen ve Türkçe'ye “anlambilim” olarak aktarılan “semantik” kavramıdır.¹⁶⁸ Semantik kelimesi Grekçe *semantike-semantikos* kelimesinden Türkçe'ye aktarılmıştır ve sözlük manası, anlam veren, anlam belirten demektir; ancak *semantik* kavramının bu kelime ile ifade edilmesi bir kavram kargaşasına da sebep olabilmektedir. Zira İslam âleminde “ilmu'd-delâle” kavramının kapsamı âlimler tarafından belirlenen ve bilinen bir kavramdır. Batı'da farklı ilim dallarının ilgi alanına giren semantik kavramının ise delâlet ilminin bütün öğelerini kapsadığını söylemek mümkün değildir.¹⁶⁹

Dilbilimde “*anlam*” kavramı, tanımı konusunda görüş birliği bulunmayan bir terim olmasıyla beraber genel kullanımda, “*sözlerin ve yazılı metinlerin zihindeki çağrışımları*” şeklinde tanımlanabilir. Dilbilim ve anlambilim bağlamında yapılan bu tanım çoğunlukla eksik görülmüştür. Çünkü birçok kaynakta değişik tanımlamalar da mevcuttur. Kavram hakkında farklı tanımların bulunmasının sebebi, Anlam lafzının; Mefhûm, kastedilen şey, bilgi, niyet, değer vb. birçok kavramı karşılayan bir kelime olarak karşımıza çıkmasındandır.¹⁷⁰ Bu yönüyle anlam kelimesinin Arapçadaki karşılığı, “*kastetmek, istemek ve demek*” manaları olan ve ‘any-ي ن ع kökünden türeyen ism-i

¹⁶⁷ Erkman, *Göstergebilime Giriş*, 47.

¹⁶⁸ Ahmet Muhtâr Ömer, *‘İlmü'd-delâle*, (Kâhire, Âlemu'l-Kutüb, 1998), 16.

¹⁶⁹ Ömer, *‘İlmü'd-delâle*, 14.

¹⁷⁰ MEBİA, “*Mana*”, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), VII: 18; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (Ankara: Birlik Yayınları, 1981), 43; Ali Püsküllüoğlu, *Arkadaş Türkçe Sözlük*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 1994), 73.

mef'ûl veya mimli mastar olarak da kullanılan ma'nâ “معنى” kelimesidir. Anlam, “söylenmek istenen şey veya kastedilen şey” mânasına gelir. Başka bir tarife göre ise; “lafız söylenildiğinde, lafzın gerektirdiği şeydir.”¹⁷¹

Dilbilimdeki tarifi ise, sözcüklerin ilk duyulduğu ya da okunduğu anda o sözcüklerin ait olduğu dili konuşan kişinin zihninde meydana getirdikleri olgu ve çağrışımdır.¹⁷² Yani anlam, lafzın kişiye birtakım işaretleri aktardığı anda kişinin zihinde çağrıştırdığı içeriktir.¹⁷³

Başka bir ifade ile anlam lafız, ses, işaret ve resimlerin muhatapta çağrıştırdığı anımsamadır. Şöyle ki, insan, -bilgisayar sisteminde olduğu gibi -bir sözcüğü okuduğu ya da duyduğu anda o sözcükle alakalı daha önce anımsadığı birçok anlam gelir aklına. Ama cümleye, cümleyi kullananın ses tonuna, jest ve mimik hareketlerine veya konuya ve konuma göre o anlamlardan birini seçer ve ona göre karşısındaki kişiye cevap verir.¹⁷⁴

Mananın belirlenmesinde konuşan ve dinleyenin konumunun yanında lafızlar da başrolde. Bir lafız ile o lafzın manası arasındaki ilgi alaka genellikle doğal olarak kurulur ve aynı dili konuşan kişilerin âdet ve örflerine göre de dile yerleşir sonra aralarında yaygınlık kazanır ve böylece lafızlar anlam kazanmış olur.

Dilbilimde herhangi bir anlamın bir kavrama-lafza verilmesi ve kelimelerin anlam içeriklerinin belirlenmesi ve oluşması ile ilgili ‘ilmu’l-vaz’- علم الوضع denilen müstakil bir ilim dalı da vardır. Bu ilme göre, bir lafzın anlam ifade etmesinin farklı yolları vardır.¹⁷⁵ Filolojide vaz’, lafızların belli bir anlama delâlet etmesi için insanların kendi aralarında yeni kelimeler ortaya koymalarıdır. Bundan dolayı bu bilim dalında lafız ve anlam ilişkisi ile lafzın anlama delâlet şekli önem kazanmıştır.¹⁷⁶

Nahiv ilminde de lafzın mukâbili yani eş değeri olarak kullanılan mâna da “sözle anlatılmak istenen şey” (maksad, medlûl) olarak tanımlanmıştır.

¹⁷¹ Mustafa, İbrahim- ve Arkadaşları *el-Mu‘cemu’l-Vasît*, “عنى” maddesi.

¹⁷² Türk Dil Kurumu, (“Anlam” Sözcüğünün Türkçe Karşılığı.)

¹⁷³ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Multilingual, 2002), 18.

¹⁷⁴ John Condon, *Sözcüklerin Büyülü Dünyası (Anlambilim ve İletişim)*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 7.

¹⁷⁵ Ferid ‘Avd Haydar, *‘İlmü’d-Delâle, Dirâse Nazariyye ve Tatbikiyye*, (Kâhire: Mektebetü’l-âdâb, 2005), 17.

¹⁷⁶ Şükran Fazlıoğlu, “Vaz’”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2012), XLII: 576-578.

Arap dilbiliminde ise anlamın karşılığı “delâlet - الدلالة” kelimesidir. Anlamı konu edinen anlambilimin karşılığı ise klasik dönem dilbilimcilerinin kullanımında (علم) -الدلالة ‘İlmu’d-delâle) kavramıdır. Çağdaş dönem dilbilimcilerin kullanımında da bu kavram kullanılmakla birlikte İngilizce *semantics* kelimesinden uyarlanan “السيمانتيك” kelimesi de görülmektedir. ‘İlmu’l-mânâ yani Meaning terimini de علم المعنى - kullanımları olmuştur.¹⁷⁷

Delâlet kelimesinin türediği (دلّ) fiili; *delil, burhan, işaret, şahit ve alamet* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁸ Delâlet kelimesi lafızların zihinde şekillendirdiği, işaret ettiği, gösterdiği ve zihnin yöneldiği şeydir. Bu kavramın dilbilim ve edebiyatın yanında tefsir, hadis, fıkıh usulü, mantık ve cedel ilimlerinde de yaygın kullanımı vardır.¹⁷⁹

Anlamli bir cümlede lafzın manasının, muhatabın zihninde canlanmasında etki eden iki temel unsur vardır. Bunlardan biri manaya götüren (delâlet eden) şeydir ki buna ed-dâl (الدال) başka bir tabirle lafız¹⁸⁰ denir, diğeri ise zihinde çağrışan şeydir ki buna da medlûl (المدلول) ve mana, yani zihinde meydana gelen suret, mefhûm, mâhiyet, hüviyyet ve hakikattir.¹⁸¹

Dilbilimde, Anlam kavramının Arapça karşılığının, ed-delâle- الدلالة kelimesi olduğunu ifade etmiştik. Klasik dönem dilbilimcileri de anlam kavramını bu lafızla ifade etmişlerdir.¹⁸² Terim olarak birçok farklı tanımları içeren ve hakkında farklı ilim dallarında pek çok teori ve görüş geliştirilen “anlam” kelimesi, klasik dilbilimciler tarafından lafzın, manayı açıklaması yönüyle de tür olarak farklı kategorilere

¹⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. James R. Hurford, Bredan Heasley, *Semantics: a course book*, (New York: Cambridge University Press, 1990), 10.

¹⁷⁸ ‘Abdilkâdir Muhammed b. Ebî Bekr b. er-Râzî, *Muhtâru’s-sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1999), 106; Muhammed b. Mükrim Ebu’l-Kâsım İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arap*, (Beyrut: Dâr’u Sâdır, 1994), XI: 247 “دلّ” maddesi.

¹⁷⁹ Haydar, *‘İlmu’d-Delâle, Dirâse Nazariyye ve Tatbikiyye*, 11.

¹⁸⁰ Ağzdan çıkan anlamlı veya anlamsız ses ve ses grupları ile bu sesleri ifade eden harf ve harf gruplarının oluşturduğu remizlere (işaretlere) denir. (Sedat Şensoy, “Lafız”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), XXVII, 42).

¹⁸¹ Fâris b. Zekeriyâ, *Mu‘cemu’l-mekâyis fi’l-luga*, thk. Şihâbuddîn Ebu ‘Amr, (Beyrut: Dâru’l-fıkr, 1998), دلّ mad.

¹⁸² er-Râzî, *Muhtâru’s-sihâh*, 106.

ayrılmıştır.¹⁸³ Örneğin Câhız (ö.869) anlamı yani delaleti, beş kısma ayırmış ve “*İster lafızlı olsun ister lafızsız olsun manaya delaletin kısımları beş şeydir. Bu ne artar ne de azalır; birincisi lafızdır sonra işaret, sonra akit (alışveriş), sonra hat (yazı) ve sonra hal (durum)*” şeklinde sıralamıştır. Bu şekilde sıraladıktan sonra işaretin de el, baş, kaş-göz ve omuz ile olduğunu açıklamış ve diğer anlam şekillerinin önemini Kur’ân-ı Kerim’den ayetler ile açıklamıştır.¹⁸⁴

İbn Cinnî de lafızların manaya delaletini kuvvetliden zayıfa doğru; Lafziyye, Sinâ’iyye ve Maneviyye şeklinde sıralamış ve “*ضَرْبٌ-vurdu*” filini örnek vererek bu kelimenin lafzı ile mastara (vurmak), yapısı ile mâziye (geçmiş zamana) ve manası ile de vurma işinin fâiline delâlet etmesini örnek vermiştir.¹⁸⁵

Bu sınıflandırmalar her dönemde birbirinden farklı gibi görünse de anlambilimin asıl hedefi iletişimde kullanılan lafızların açıkladığı anlamları araştırmak ve ortaya çıkarmaktır. Konuşma esnasında veya yazılı bir metinde bulunan lafızlardaki anlamın ortaya çıkarılmasında en önemli kural, sarf, nahiv ve siyâk (المقتضى الجملة içindeki kullanımı) yönünden cümlelerin doğru dizilişini yapabilmektedir. Bunlardan biri eksik olduğunda doğal olarak iletişimde anlam da eksik olacaktır. Sonuç olarak anlam teriminin karşılığı, ed-dâl-الدال (lafız) ve el-medlûl-المدلول mana arasındaki anlamsal bağdır diyebiliriz. Bu bağ aynı dili konuşanlar arasında kullanıma bağlı olarak kendiliğinden gelişip yaygınlık kazanmaktadır. Aynı dili konuşan kişiler arasında lafız ile anlam arasında doğal olarak gelişen bu olgu birçok ilim dalının da ilgi alanına girmektedir. Anlam çeşitlerine geçmeden önce anlamı konu edinen ve sınırlarını belirleyen bilim dallarını tanıtacağız.

¹⁸³ Delâletin diğer ilimlerde kullanımı ve çeşitleri hakkında daha geniş bilgi için, bkz. Ebu Hilâl Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty), 52-56; M. Nâci Bolay, “Delâlet”, *DÎA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), IX: 119; Ali Bardakoğlu, “Delâlet”, *DÎA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), IX: 120; es-Seyyid, *ed-Delâle ve 'İlmu'd-Delâle*, 3.

¹⁸⁴ Ebu Osman el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm, Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1975), I: 75-83.

¹⁸⁵ "اعلم أن كل واحد من هذه الدلائل معتدّ مراعى مؤثر إلا أنها في القوة والضعف على ثلاث مراتب فأقواهنّ الدلالة اللفظية، ثم تليها الصناعية، ثم تليها المعنوية.

(Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Kâhire, 1952), III: 98).

2.3.1. Anlam ile İlgili Bilim Dalları

Dilbilimde bir kelimenin anlamı; ses özellikleri, yapısı, gramer kuralları ve kullanıldığı bağlama göre her dönemde genel olarak farklı değerlendirmelere tabi tutularak incelenmiştir.¹⁸⁶ Çağdaş dönemde de “Anlam” konusu farklı bakış açılarıyla farklı konu başlıkları altında incelenirse de temel olarak “*semantics/anlambilim*”¹⁸⁷ ve “*pragmatics/edimbilim/kullanimbilim*” başlıkları altında incelendiğini görmekteyiz.¹⁸⁸

2.3.1.1. Anlambilim ve Gelişim Süreci

Anlambilim/semantic, bütün dillerde kelimelerin, kelime topluluklarının ve cümlelerin bağlamdan bağımsız olarak sadece, anlamı ile ilgilenir. Dili kullananların durumunu, kullandıkları ortamlarını ve kullanım amaçlarını dikkate almaz. Kelimelerde, kelime topluluklarında ve cümlelerde, anlamın soyut olarak zihindeki oluşumu ve eşya ile onun lafız şekli arasındaki ilişki üzerinde durur.¹⁸⁹

Kısaca anlambilim, dilbilimdeki en küçük birimden en büyük birimin anlam kuramı yönünden yani iletişimde anlamın, siyâkın, anlam alanlarının ve anlam çeşitlerinin incelenmesini yapan ve ölçüler koyan dilbilim dalıdır.¹⁹⁰

Dilbilim ve Anlambilim çalışmalarının geçmişi, Eski Hint ve Eski Yunan uygarlıklarına kadar uzanmaktadır. Her dönemde anlamı araştıran ilim dalının ismi ve konu başlıkları farklı olsa da dilbilimsel yönden anlambilim önemini bütün dönemlerde korumuştur.¹⁹¹ Çünkü günümüze ulaşana kadar her toplumda etkili olan, anadilinin öğrenilmesi ve inandıkları dinlerin öğretilerini aktaran metinlerin temel dillerini öğrenme, incelenme ve sonraki nesillere aktarma tutkuları gibi hedefler, dilbilim çalışmaları için önemli etkenlerden olmuştur.¹⁹² Örneğin Hindistan’da Sanskrit dili,

¹⁸⁶ Hassân, *Menâhicu'l-Bahs fi'l-luga*, 26.

¹⁸⁷ Anlam ve anlama dair incelemelerde çağdaş yaklaşımların temeli Fransız filolog Michel Bréal tarafından atılmıştır. Yunanca “*sêma*” (gösterge) kelimesinden türeyen “*semantik*” terimini ilk kez o kullanmış ve yeni bir bilim alanı olarak tanıttığı çalışmalarına bu adı vermiştir. Daha sonraları Alman asıllı Amerika Birleşik Devletler’den filozof Carnap başta olmak üzere Viyana Okulu çevresi, matematik formüllerine benzer bir dil formülleri geliştirmek için anlam incelemelerine girişmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Rudolf Carnap, *Philosophy and Logical Syntax*, (Bristol: Thoemmes Press., 1996): 17.)

¹⁸⁸ Cemal Çakır, “Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Artanlambilim”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 24, sy: 3 (2004): 245.

¹⁸⁹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi* 21.

¹⁹⁰ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi* 20.

¹⁹¹ Numan Konaklı, *Abdülkâhir Cürçânî’nin İ’câzu’l-Kur’ân Fikrine Katkıları*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 131.

¹⁹² Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 26.

Avrupa’da Latin dili, Ortadoğu’da ise Arapça dillerinin bu denli yaygın olmasının temel nedeni bu hedeflere dayanmaktadır.¹⁹³

Dilbilimciler arasında Doğu’da ‘*ilmu ’l- belâga*, Batı’da ise *retorik* kavramlarıyla incelenen anlambilim konuları, günümüzde farklı konu başlıklarında ele alınmıştır. Orta çağda dilbilim konularıyla birlikte sözlük çalışmaları da gelişim gösterirken, yeniçağa geçiş dönemlerinde ise dilbilim sorunları tartışmalarına dilbilimciler ile birlikte şâirlerin de katıldığı görülmüştür.¹⁹⁴ Ünlü İtalyan şâiri Dante’nin (ö. 1321), *De Vulgari eloquentia- Halk Dilinde Belâgat* adlı eserinde dil ve şiir üzerine görüşlerini belirtmesi bu bakımdan önemlidir. Daha sonraki dönemlerde yeni keşfedilen kabile ve devletlerin konuştukları dilleri üzerinde daha önce başlamış olan, ama XIX. yüzyılda daha da güçlenen çalışmalar diller arası akrabalık konusunu gündeme getirmiş ve bu alanda önemli dil çalışmaları yapılmıştır.¹⁹⁵

Toplumların dilleri ve dilbilim üzerine yapılan bu çalışmalar, anlambilim sorunlarını da gündeme getirmiştir. Mesela XVII. yüzyılda John Locke (ö.1704), iletişimde sözcüklerin anlamları üzerinde çalışmalar yapmış, daha sonra Bacon (ö. 1626), Leibniz (ö. 1716), J. Gottfried Herder (ö. 1803) ve Alexander Humboldt (ö. 1859), konuşulan dilin düşünce ile alakası ve dilde bulunan öğelerin anlam yönünden doğru çözümlenmesi konularında çalışmalar yapmıştır.¹⁹⁶

XIX. yy. sonlarında dilbilimsel yönden, anlamın belirlenmesinde dış etkenler (insânî ve toplumsal) konusunu araştıran aynı zamanda anlam olgusunun araştırılması, sınırlarının belirlenmesini sağlayan ve *semantik/anlambilim* kelimesini terim manasıyla ilk olarak kullanan, Fransız dilbilimci Michel Bréal (ö. 1915) dır.¹⁹⁷ Bu kavramın ilk olarak *Michel Bréal* tarafından kullanılması, önceki dönmlerde anlam kuramı üzerine araştırmalar yapılmamış fikrini doğurmaz. Çünkü dilbilimcilerin anlam kuramına dair incelemeleri çok eski asırlara dayanır.

Her ne kadar aynı ismi kullanmasalar da klasik dönem dilbilimcileri de araştırmalarında anlam kuramını çok detaylı olarak incelemişlerdir. Çünkü İslâm düşünce geleneğinde, Batı’da olduğu gibi dil felsefesi adıyla müstakil bir dil branşı

¹⁹³ Doğan Aksan, *Anlambilim*, (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 16.

¹⁹⁴ Hassân, *Makâlât fi ’l-lugati ve ’l-edeb*, II: 87.

¹⁹⁵ Hassân, *Menâhîcu ’l-bahs fi ’l-luga*, 28.

¹⁹⁶ Aksan, *Anlambilim*, 17.

¹⁹⁷ Aksan, *Anlambilim*, 91; Detaylı bilgi için bkz. Abdulkerim Seber, “Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy: 2, (2013): 97-130 (Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4282/254708>).

ortaya çıkmasa da bu durum, genel anlamda Müslümanların dil üzerine felsefî araştırma ve soruşturmalar yapmadıkları anlamına gelmemektedir.¹⁹⁸ Örneğin Müslüman düşünürlerin, varlık mertebeleri taksiminde dile müstakil bir varlık alanı açmaları en başından beri onların dil gerçekliğinin farkında olduklarının ve ilk asırlardan itibaren müslüman düşünürler tarafından dil ve dilin kullanımı üzerine felsefî soruşturmaların başladığı ve neticede dil teorileri geliştirmeye başladıkları anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ Cürcânî'ye göre de, anlambilimde kelimenin/lafzın manasının anlaşılmasında, ilk delâleti ile yetiniliyorsa bu anlam kelimenin hakîkî anlamıdır. Kelimenin/lafzın anlaşılmasında "delâletin de delâletine" başvuruluyorsa o zaman temsîl, istiâre ve kinâye usupları ile karşı karşıya olunabilir. Ona göre bu anlam konusunun incelemesi nazımın delâleti konu başlığı altında incelenir.²⁰⁰ Bu görüş Cürcânî'nin geliştirdiği nazım teorisinin de temelini oluşturmaktadır.

Yine klasik dönemin dilbilimsel birikimini iyi özümsemiş biri olan Ali Kuşçu (ö.1474) da “Aslan” lafzının yırtıcı hayvana delâletini lugavî hakikat, cesur kişiyi tanımlamasındaki kullanımını ise lugavî mecaz olarak tanımlamıştır.²⁰¹

Michel Bréal'den önce, anlam kuramının incelenmelerinde genellikle, anlamın tarihi, kelimelerin kökü ve geçirdikleri anlam değişimleri konu ediliyordu ve bu araştırmaların ismine de kökenbilim deniliyordu.²⁰² Daha sonra özellikle Batılılar olmak üzere, diğer çağdaş dilbilimciler de araştırmalarında anlam kuramını kullanmışlardır. Bu kullanımla Batılı dilbilimciler açısından semantik kavramının anlambilim kavramına delalet ettiğini, yani iletişimde kelimelerin zaman içinde geçirdikleri anlam değişikliklerini inceleyen bilim dalının kastedildiği anlaşılmaktadır.²⁰³

İslam dünyasında özellikle de Arapça'da ise dilbilim konuları, dolayısıyla anlam ve anlambilim temel olarak, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hadislerin doğru anlaşılması problemi ile kendini göstermiş ve daha sonra da müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Bundan da kutsal mesajın doğru anlaşılması, bilimlerin doğuşu, yeni bir kültür ve medeniyetin temellendirilmesi, başka kültürleri tanıma, mantık, dilbilim ve tercüme

¹⁹⁸ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 27.

¹⁹⁹ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 264.

²⁰⁰ Şensoy, *Lafız*, 42.

²⁰¹ Detaylı bilgi için bkz. Soner Gündüzöz, “Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecâz Tartışmaları”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 8, sy. 1: 38.

²⁰² Gündüzöz, *Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecâz Tartışmaları*, 94.

²⁰³ Detaylı bilgi için bkz. el-Fâhirî, Sâlih Selîm Abdülkâdir, *ed-Delâletu's- Savtiyye fi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, (İskenderiyye: el-Mektebu'l-'Arabiyyu'l-Hadîs, ty), s.19.

çalışmalarından her birinin, dil ve anlambilimin geçmişte olduğu gibi bir problematik olarak ortaya çıkmasına yol açtığı anlaşılmaktadır.²⁰⁴ Dolayısıyla anlambilim kelimesinin yeni ve farklı bir kavram gibi anlaşılsa da mefhûm olarak İslamî ilimlerde de ilk dönemlerden beri -farklı tabirlerle de olsa- bir karşılığı vardır.²⁰⁵

İslamî ilim dallarının hepsi günümüzde farklı bilim dalları, isimler ve konu başlıkları ile anılsa da ilk ve gelişim evreleri düşünüldüğünde birbiriyle iç içe girmiş olan ve birinin diğerinden ayrılması mümkün olmayan ilim dallarıdır. Yani hepsi aynı kaynaktan şubelere ayrılmış ilim dallarıdır. İster genel düşünölsün ister İslamî ilimler bağlamında düşünölsün *anlambilim* kavramı, bir cümleyi veya metni anlamaya yarayan ve birçok disiplinden oluşan sistemli bir anlama faaliyetinin genel adıdır.²⁰⁶

Dolayısıyla bu kavram ister sözlü isterse de yazılı olsun fark etmez bir metni anlamaya yarayan bilimlerin tümünü kapsayan kavramlardan en önemlisidir. Çünkü Arap dilinde nahiv, belâgat, vaz‘, mantık, fıkıh usulü ve diğer ilimlerin usulleri gibi temel disiplinler, şekil ve içerik yönünden incelendiğinde, her birinde öncelikle anlambilimin ilgi alını olan kelime ve kelimenin kısımları konusu, peşinden cümle ve kelâm konusu daha sonra da bunların detaylarıyla ilgili bilgiler dolaylı yönden de olsa anlatılır. Çünkü bu ilim dallarının neredeyse hepsinde anlam kuramı yani her ilim dalındaki ıstılah ve kavramların kullanıldıkları özel manaları bilinmeden istenilen fayda elde edilemez ve sonuçta da anlam olgusu noksan kalır.²⁰⁷

Diğer taraftan ilk dönemlerde Kur’ân-ı Kerîm ve Hadislerin doğru olarak anlaşılması ve yorumlanması başta olmak üzere dînî ilimlerde kullanılan *anlambilim* kavramı, kelimelerin geçirdiği mânevî değişimleri anlatan bir kavram değildir. Çünkü dînî ilimlerde bir metni anlayabilmek için bütün bilim dalları ve unsurlarını kapsayan metodolojik bir kavram olması gereklidir. Aksi halde bu durum, kelimelerin sözlük anlamlarının dînî nasları anlamada yeterli olacağı düşüncesine yol açar. Hâlbuki çağdaş dönemde dilbilimsel yönden anlambilim olarak kullanılan ve Batı’lı dilbilimcilerin kullandığı şekli ile semantik²⁰⁸ kavramı bu yönü ile Müslümanların -örneğin Kur’ân-ı

²⁰⁴ es-Seyyid el-‘Arabî, *ed-Delâle ve ‘İlmu’d-Delâle*, 4; <http://www.dilbilimi.net/anlambilimi.htm> (25.03.2019)

²⁰⁵ Çakır, *Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Artanlambilim*, 245.

²⁰⁶ Hassân, *Menâhıcu’l-bahs fi’l-luga*, 26.

²⁰⁷ Hassân, *Menâhıcu’l-bahs fi’l-luga*, 31.

²⁰⁸ Semantik, yani anlambilim kavramı, temelde Yunanca *sema* (gösterge) sözcüğünden türetilmiştir. Başlangıçta anlamın bir sıfatı olarak değerlendirilmiş ve *anlamsal* kelimesiyle karşılanmaya başlamıştır. Semantik, lafızlarda anlambilimsel bir değişimdir. Yani bir sözcüğün semantik değeri, o sözcüğün anlamını oluşturur. Daha bu sözcük anlam yönüyle sınırları aşarak her türlü göstergeye

Kerîm'in anlaşılmasında- kullandıkları lafzî ilimler kısmını bile bütün detaylarıyla karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁹

Aslında anlambilim kavramı, başta Arap dili grameri, fıkıh, tefsir, hadis ve kelâm gibi temel İslâmî ilimler usûlleriyle beraber bir bütün olarak incelendiği zaman, özelde Kur'ân-ı Kerîm'in, genelde ise Arapça'nın kendine hâs bir anlama yönteminin olduğu hemen görülür. Aynı zamanda bu ilimlerin konu ve kurallarının çok eski dönemlerde tespit edildiği ve zaman zaman gerekli güncelleme ve geliştirmeler ile kullanıldığı da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Netice olarak çağdaş dilbilimciler, ilk başlarda dilbilim araştırmalarında *anlam kuramına* pek değer vermemişler ve araştırmalarına konu etmemişlerdir. Yine davranışbilimciler de iletişimi, bir etki-tepki olarak gördükleri için araştırmalarında anlam olgusuna önem vermemişlerdir. Bunun en önemli nedeni, anlam olgusunun somut bir kavram olmaması diye düşünmekteyiz.²¹⁰

Ancak dilbilimde 1950'li yıllarda semantik çalışmalarına paralel olarak Türkçe'de "*anlambilim*, İngilizce'de *Semantics* ve Arapça'da '*ilmu'd-delâle*'" şeklinde kullanılan bir kavramın ortaya çıktığını ve dinî yöntem arayışı (metodoloji) içerisinde de yerini aldığını ve dilbilimsel yönden araştırmaların arttığını görüyoruz. Fen teriminin genel olarak kimya, fizik ve biyoloji alt dallarından her birinin (konu ve kapsamları farklı olsa da) ortak adı olması gibi, anlambilim terimi de kendi içinde *semantics* ve *pragmatics* olarak iki alt birimi de kapsamaktadır.²¹¹

Dolayısıyla, "semantics" kelimesinin Türkçe çevirisinde ve araştırmalarda kullanımında, onun anlambilim ile alakalı ve anlambilimin alt birimi olduğunu ilk bakışta gösterecek bir terimin kullanılmasını öneren araştırmacılar olmuş ve anlambilimi, kökanlambilim ve artanlambilim (edimibilim) şeklinde kısımlara ayırmışlardır.²¹² Biz bu bilim dalını araştırmacılar arasında bilinen ve yaygın kullanımına göre ele alıp, açıklamalarını yapacağız.

uygulanır. Sonuç olarak sözcükleri ve bir bildirişim göstergesinin veya kavramının anlamını ilgilendiren her şey semantiğin alanına girer. (Paul Guiraud, *La Sémantique: Anlambilim*, ter. Berke Vardar, (İstanbul: Multilingual Yayınları), 20.

²⁰⁹ Kur'ân'ı anlamaya yarayan ilim dallarının hemen hemen hepsinde anlam sözcüğünün karşılığı olarak ilk akla "*delâlet*" kavramı gelmektedir. Çünkü bu kavramın, dil, fıkıh, mantık, vaz' ve usûl gibi İslam kültürünün aklî ve naklî bütün ilimlerini anlam yönüyle karşıladığı görülmektedir. Ancak anlambilimde "*semantik*" kavramını kelimelerin zamanla geçirdiği ve uğradığı anlam değişim ve dönüşümünden bahseden bir ilim olarak kabul edersek, bunun İslâmî literatürdeki tam karşılığının, "*delâlet*- الدلالة" kavramı değil "*vaz*'-الوضع" ilmi olduğunu savunanlar da olmuştur. (Detaylı bilgi için bkz. Seber, 99.)

²¹⁰ M. Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, (Ankara: Akçağ yayınları), 2007, 91.

²¹¹ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 240.

²¹² Çakır, *Anlamanın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Artanlambilim*, 247.

2.3.2. Edimbilim/Kullanimbilim/Pragmatics

Çağdaş dönemde dilbilimciler, dilin sınırlı bir bağlamın içinde nasıl kullanıldığını ve dilbilim yönünden kullanımının ilkelerini ve bağlama uygunluğunu inceleyen yeni bir alan geliştirmişlerdir. Bu alanın ismini de edimbilim (pragmatics) kavramlarıyla ifade ettiklerini görmekteyiz. İnsan şuurunun bir amaca yönelik eylemlerine ve davranışlarına “*edim*” denir ki, konuşan kimse karşı tarafa bir bilgiyi aktarmanın yanında, dilbilim kuralları çerçevesinde örneğin, rica etmek, özür dilemek, gözdağı vermek ve avutmak gibi edimleri gerçekleştirmektedir.²¹³

Dilbilimsel olarak edimbilimde, iletişim sırasında dil organının ağız içinde bilinçli ve kurallı hareket etmesiyle ortaya çıkan lafızlar ile onu duyan ve anlayan insan arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalıdır. Yani bir dili konuşan ve kullanan olmadan o dilin olamayacağı tespitinden yola çıkan edimbilim, bir dildeki lafız ile o lafzı kullananlar arasındaki ilişkiyi inceler.²¹⁴

Aynı dili konuşan insanlar genelde birbirlerinin ne söylediklerini neredeyse mükemmele yakın olarak anlayabilmektedirler. İletişim yönünden bu karşılıklı eyleme “*bildirişim*” adı verilmiştir. Bu sürecin iletişim ve dilbilimsel yönden nasıl işlediğini ortaya koyma görevini de edimbilim üstlenmiştir.²¹⁵ İletişim esnasında konuşan ve dinleyenlerden her iki tarafın da iletişimde kullandıkları lafızların anlamlarını doğru anlayıp kavrayabilmesi yani neticede anlamın ortaya çıkması için edimbilimin önemini fark etmesi ve edimbilimi her yönüyle kavramaya yönelik çaba sarf etmesi gereklidir. Çünkü anlam ve dilbilimsel açıdan sağlıklı iletişimin temelinde bağlam vardır. Bağlamı da özelde edimbilim inceler.²¹⁶

Yukarıdaki bilgilerden çıkarımla şu tespitleri söyleyebiliriz:

1- Dilbilim dilin yapısıyla ilgilenir, örneğin iletişim esnasında konuşmacının doğru veya yalan söylemesiyle ilgilenmez.

2- Dilbilimin alt dallarından olan edimbilim ise iletişimde cümlelerin dil bilgisi yönünden kurallara uygun olmasının yanında, kavramların konuşmacı ve dinleyici üzerindeki tesirine ve söylenen sözcüğün iletişim yönünden uygunluğuna dayanan edimsel yönleriyle de ilgilenir.

²¹³ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 195.

²¹⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 119.

²¹⁵ Doğan, Gürkan, “Ama Bağlacına Edimbilimsel Bir Bakış”, *Hacettepe Üniversitesi, Dilbilim Araştırmaları dergisi*, sy: 5, (1994): 195.

²¹⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 118.

3- Edimbilimde nesneler ve nesneler arasındaki iletişimsel ilişkiler de anlamlara kaynaklık ederler.

Edimbilim sözlü iletişimde dil kullanımlarını, özellikle de tümceler ile kullanıldıkları bağlamları ve muhataplar arasındaki ilişkilere anlam yönüyle bakar ve genellikle şu konuları ele alır:

1- Sözcüklerin konuşma sırasındaki anlamı ve bağlamı yönünden yorumlanmasını.

2- Konuşanların ve muhatapların söz eylemlerini nasıl kullandıklarını ve anladıklarını.

Tümce yapılarının anlam yönünden, konuşanlar ve dinleyenler arasındaki ilişkilerden nasıl etkilendiğini.²¹⁷

Ele aldığı bu konu başlıkları yönünden edimbilimin iletişimde bütün beşerî bilimler ile bağlantıları vardır. Edimbilimin bu çok yönlü anlamsal bağlantıları sebebiyle de ilgi alanın dilbilimin dışına kadar uzandığı görülmektedir.

Edimbilimde iletişim şekli şöyle gelişmektedir, önce konusal bağlamlarda iletişim kuracak olanların yani konuşanların, algılayanların ve yorumlayanların zihinlerinde nesnelere dönüştürülmüş kelimeler, nesnelerin zihinlerdeki kavram halleri ve kavramların seslere veya imgelere dönüştürülmesi süreci hızlı ve önceden öğrenilmiş olarak yaşanır. Yani herhangi bir düşüncemizi söz ile ifade edeceğimizde, dilbilgisel yönden kullanabileceğimiz çok sayıda sözcük seçeneklerimiz vardır. İletişimde bu sözcük yapısı seçeneklerinden yalnızca birini seçer ve onunla muhatabımızla iletişim eyleminde bulunuruz. Bu seçimi yaparken de dilbilim ve anlambilim kullanım kurallarına özgü bazı ölçüler vardır. Örneğin iletişimde neyi, kime, hangi amaçlarla, hangi koşullarda ve hangi sözcüklerle söyleyeceğimiz edimbilimde çok önemlidir. Bu önemli yönleri zihninizde belirledikten sonra eyleme geçer ve söylemek istediklerimizi bağlam yönünden ortama uygun ve kurallı bir biçimde dile getiririz.²¹⁸

Konuşmalarda veya yazılı metinlerde anlamların ortaya çıktığı ya da çıkarıldıkları bağlam (siyak) kökbağlamdır ve edimbilimin en önemli ögesidir.²¹⁹ Çünkü edimbilimde anlam olgusu, bir bağlam olmaksızın ortaya çıkmaz. Yani anlam ifade eden her kelime veya cümlenin bağlamsız kullanımı muhatap kitlesinin zihninde

²¹⁷ C. Jack Richards, Richard Schmidt, *Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. (London: Longman Pearson Education Limited, 2002), 412; Zeki Uslu, *Edimbilim ve Yabancı Dil Öğretimine Etkileri*, y.y., y.t., 35.

²¹⁸ Fatma Akerson Erkman, *Dile Genel Bir Bakış*, (İstanbul: Multilingual, 2000), 54.

²¹⁹ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 92.

değer vereceği bir çağrışımında bulundurmaz. Örnek verecek olursak, Tefsir dersinde, hocanın ders sunumu sırasında öğrencilerden birinin söz alıp “*İstanbul’a kar yağmış*” veya “*Mehmet askere gidecek*” gibi bir cümle söylemesi, muhataplar açısından anlamsız olduğu gibi, sözü Tefsir dersi bağlamından koparır ve iletişimi de bozan bir durum ortaya çıkarır. Örnekte verdiğimiz cümleler yapısal olarak doğru, kurallı ve yargı belirten bir anlamı olsa da kullanıldığı yer ve zaman (bağlam) olarak yanlış olmakla birlikte muhatapta ifade ettiği anlam faydasızdır. İnsanların dil aracılığıyla aktardığı gerçeklikler, bu bağlamlara uygun olmaları yönüyle mana ifade eder.²²⁰ Dolayısıyla iletişim salt kelime bilgisi, gramer bilgisi ve cümlelerin yapısının bilinmesi ile sağlanamaz. Bu sebeple genel olarak dilbilimde, özel olarak da edimbilimde, bağlam olmadan anlam da ortaya çıkarılamaz.

2.3.2.1. Edimbilimin Tarihî Seyri

XIX. yüzyıla gelinceye kadar dilbilim üzerine araştırma yapan dilbilimciler, soyut gösterge sistemleriyle ilgilenmişlerdir. Yani iletişim sırasında kullanılan lafızların lugat anlamı, yapısı ve gramer olarak kullanımı gibi konuları araştırmışlar. Dilbilim araştırmacıları 60’lı yıllardan sonra başlayıp günümüzde de etkisini sürdüren dilbilim çalışmalarında temel bir yöntem değişikliğine giderek bu alanın, artık insanın iletişim şeklini, yani sözlü iletişim durumlarında neler olup bittiğini ve anlamların ortaya çıkış şekillerini araştırmaya başladılar.²²¹ Çünkü edimbilim konuşulan dili ve neticede anlamı, salt lafız ve kelimelerden meydana gelen soyut bir dizge olarak kabul etmez, aksine anlamları simgesel yönleri başta olmak üzere zaman ve mekânla ilgili olan bir iletişim sistemi olarak görür.

Genelde dilbilimin özelde de anlambilimin bir bölümü olarak “edimbilim” kavramını ilk dile getiren ve kullanan “*Felsefe Araştırmaları*” adlı kitabında Ludwig Wittgenstein (ö. 1951)’dir. Ona göre bu kuramın temelinde, kendisinin geliştirdiği *dil oyunları* kavramı bulunmaktadır. Çünkü Wittgenstein’a göre emretmek, rica etmek, selamlaşmak, konuşmak, soru sormak, soruya cevap vermek, tahmin etmek, argo sözler söylemek vb. dilsel iletişim eylemlerinin tamamı, kendisiyle dilsel kullanım kurallarının yani ana dilin öğrenildiği ve uygulandığı birer dil oyunudur. Her oyunda oyuncuların uyması gereken kurallar belirli olduğu gibi dil oyunlarında da dil kurallarının yani

²²⁰ Kocaman, Ahmet, *Edimbilim Üzerine. Dilbilim Araştırmaları*, (Ankara: Bizim Büro, 1996), 11.

²²¹ Aksan, *Anlambilim*, 139; Uslu, *Edimbilim ve Yabancı Dil Öğretimine Etkileri*, 35.

iletişim sırasında konuşanın uyacağı kuralların önceden belirlendiğini ve bu kurallara konuşan kişilerin -bilinçsiz de olsa- uymalarının gerektiğini belirtir. Çünkü her toplumda konuşulan dilin, o dili kullananlar ile iç içe olan ve konuşanı bağlayıcı dil kuralları vardır.²²²

2.4. ANLAM ÇEŞİTLERİ

Dil bilgisi açısından anlam olgusunu içeren ve sınırlarını belirleyen iki ilim dalını ve özelliklerini kısaca tanıttıktan sonra, çağdaş dilcilere göre anlamı, kısımlarını ve bu kısımların anlam kuramına etkilerini açıklayacağız.

İletişimde cümleleri oluşturan lafızları bir beden gibi düşünürsek bu bedenin elbisesi anlamlardır. Nasıl ki elbiselerin işlevi için beden gerekli ise, lafızların görevini yapabilmeleri için de anlamlar gereklidir. Lafızla anlam arasındaki yakınlık bu yönüyle beden ile elbise arasındaki yakınlık gibidir. Bu yakınlık Yunan felsefecilerinden günümüze kadar olan zaman diliminde dilbilimcilerin araştırma konusu olmuştur. Şöyle ki lafızlar ile anlamlar arasındaki alakanın nasıl gerçekleştiğini yani bu yakınlığın vehbî ve doğal mı yoksa örfî ve tanımsal mı olduğu konusunu tartışmışlardır.²²³

Dilbilimciler, lafız ile anlam arasındaki bu alaka ve yakınlık günümüzde de hala devam ediyor mu? Yoksa değişti mi? eğer değiştiyse bu değişikliğin sebepleri nelerdir? konularını araştırmaya devam etmektedirler. Bu çerçevede dilciler lafız ve anlam kavramlarının birlikteliğinden ve muhatap kitlede oluşturdıkları etki-tepkilerden birçok teori üretmişlerdir.²²⁴

Biz de bu iki kavramı göz önünde tutarak anlamın temel kısımlarını klasik dönem ve çağdaş dönemlerde yapılan sınıflandırmalara göre inceleyeceğiz.

2.4.1. Klasik Dönemde Anlam Çeşitleri

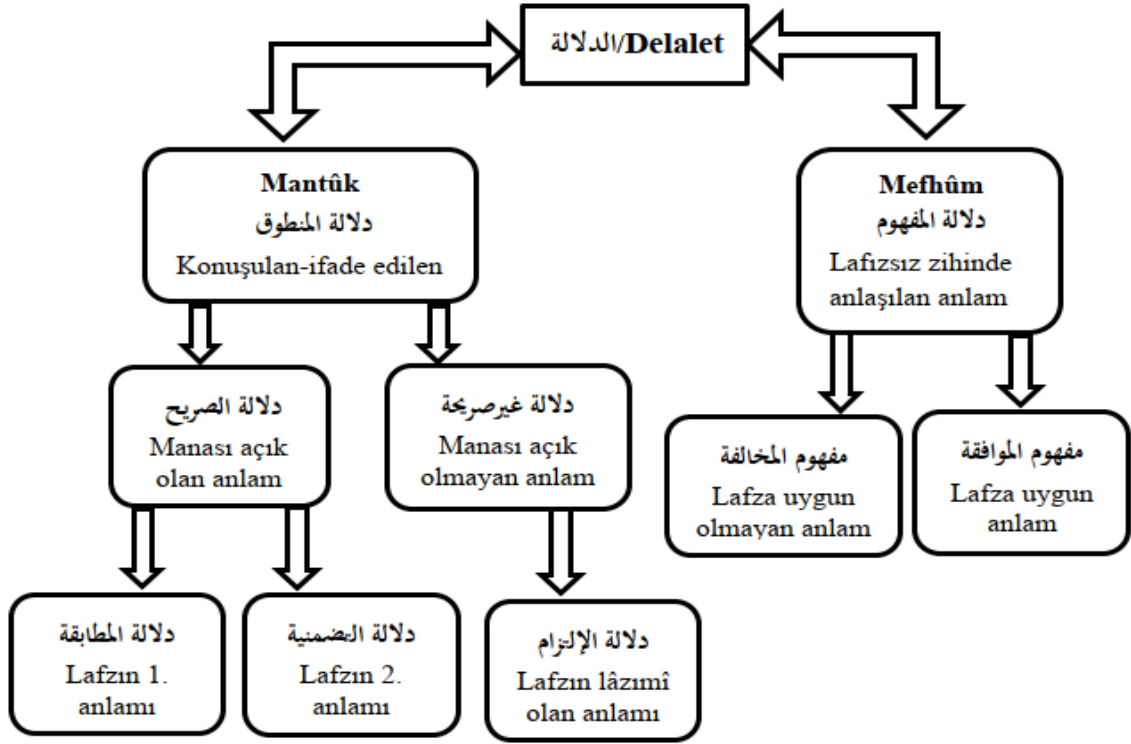
Klasik dönem dilbilim araştırmacıları, anlam kuramını daha çok Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis metinleri başta olmak üzere genel olarak metin tahlîli ve çözümünü bağlamında değerlendirmişlerdir. Bu sebeple daha çok dînî metinlerdeki lafızların anlama

²²² Detaylı bilgi için bkz. Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, (Frankfurt: Suhrkamp, 1960); Toklu, *Dilbilime Giriş*, 117.

²²³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 52.

²²⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 43; Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Manâhâ ve Mebnâhâ*, 12.

delâletlerini araştırmışlardır. Bundan dolayı da anlam çeşitleri konusunu genelde tefsir, hadis, fıkıh, mantık ve felsefe ile alakalı kitaplarda değerlendirildiğini görmekteyiz. Örneğin Mütakellim Usulcülerden İbn Hâcib (ö. 646) ve Kemal b. Hümâm'ın (ö. 861) anlam/ delalet taksimi **Şekil-1**'de görüldüğü gibidir.²²⁵

Şekil 2.1: İbn Hâcib ve Kemal b. Hümâm'ın Anlam/ Delâlet Taksimi²²⁶

Diğer taraftan klasik dönemde telif edilmiş eserlerin birçoğunda anlam kuramının önce lafızlı veya lafızsız olması yönüne vurgu yapılmıştır ve doğal olarak da anlam taksimini bu anlayışı temel alarak yapmışlardır. Bu itibarla klasik dönemde anlam taksiminde, anlamın birinci kısmı delâlet-i lafzî, ikinci kısmı da delâlet-i gayri lafzî olarak yapılmıştır. Bu kısımlardan her biri akıl, tabiat ve ortam ile alakasına göre üç kısma ayrılmıştır.²²⁷

²²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn 'Âşûr, *Makâsıdu's-Şerî'a el-İslâmiyye*, thk. Muhammed Habîb b. Hoca, (Katar: Vüzêratu'l-Evkâfî veş'-Şuûni'l- İslâmiyye), (2004), II: 26; Fâhûrî, 'Adil, 'İlmu'd-delâle 'inde'l-'Arab, (Beyrut: Dâru't-Talî'a, 1994), 12-50.

²²⁶ Şekil-1'deki kavramlar daha detaylı olarak izah edilecektir.

²²⁷ İbn 'Âşûr, *Makâsıdu's-Şerî'a el-İslâmiyye*, II: 26.

2.4.1.1. ‘Akî Delâlet/Anlam

Lafız söylendiğinde zihinde oluşan anlama göre oluşan anlamdır. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi bu anlam türünde durumsal ve tabîî anlamın bir etkisi yoktur. Örneğin, yerde hareketsiz yatan bir kişiden duyduğumuz herhangi bir sesin ve lafzın, sahibinin yaşadığına dair aklın hüküm vermesi gibi.²²⁸

2.4.1.2. Tabîî Delâlet/Anlam

İstilah yönünden tabîî delâlet; ağızdan çıkan ifade bilinçli veya bilinçsiz olarak söylene de lafzın temel anlamını yansıtır. Bu isimle ifade edilmesinin sebebi ise bu kısımda da ‘Aklî’ ve Vazî delâletin bir etkisi olmamasından ve doğal olmasındandır. Örneğin bir kimseden işittiğimiz “ah ah” sözcüğünün, sahibinin konuştuğu dil ne olursa olsun bir acı olduğuna tabîî olarak delalet etmesi bu anlam türündendir.²²⁹

2.4.1.3. Vazî Delâlet/Anlam

Durumsal anlam, bir şeyi başka bir şeyin karşısında kılıp yani iki anlam ögesini anlama delalet etmesi yönüyle bağlantılı kılıp, biri söylendiğinde diğerinin anlamının akla gelmesidir. Vazî delâlet, lafzî delâlet ve gayr-i lafzî delâlet olmak üzere iki kısımdır.²³⁰ Lafzî delâlet de delâlet-i mutâbaka, delâlet-i tezammuniyye ve delâlet-iltizâm olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. Bu üç kısmın tanımını “ev” kelimesinin anlama delâlet etmesiyle açıklamak mümkündür.

- **Delâletu’l-Mutâbaka:** Bir lafzın anlamını taşıdığı nesnenin bütün cüzlerini (bölümlerini) kapsamasıdır. Örneğin “ev” lafzının, evin temelinden çatısına kadar ev ile alakalı her şeyi kapsaması gibi. Yani alışveriş esnasında biri “evi sana sattım” dediğinde, bu satış cümlesinin delâlet ettiği anlam, evin bir bütün olarak satıldığıdır.²³¹

- **Delâletu’t-Tazammun:** Bir lafzın, manasını oluşturduğu nesnenin bir bölümüne delâlet etmesidir. Örneğin, bir satış anlaşmasında “*bu evi sana sattım*” diyen birinin, daha sonra evin bir bölümü olan çatıyı sattığını inkâr etmesine imkân yoktur, zira satış cümlesindeki “ev” lafzı, delâlet-i tazammun yoluyla, evin diğer kısımlarını

²²⁸ Takiyyuddin Ebu’l-Hasan Ali b. Abdulkâfi es-Subkî, *el-İbhâc fî Şerhi’l-Minhâc*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995), I: 204.

²²⁹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 61.

²³⁰ ‘Abdulkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *el-Mühezzeb fî ‘İlmi Usûli’l-Fıkhı’l-Mukâran*, (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1999), III: 1056.

²³¹ es-Subkî, *el-İbhâc fî Şerhi’l-Minhâc*, I: 204.

kapsadığı gibi çatıyı da kapsamıştır. Bu kapsama ve delâlet, lafzi ve aklî bir delâlettir. Çünkü bir lafız söylendiğinde zihin hemen onun gereği olan nesneye gitmektedir.²³²

- **Delâletu'l-İltizâm:** Lafzın, gerçek anlamından başka anlamı kapsaması, yani o lafzın zihinde meydana getirdiği anlamı, içinde o lafız söylenmeden mantık yoluyla kapsadığı anlama delalet etmesidir. Örneğin, “evin tavanını sattım” diyen birinin satışına, tavanı ayakta tutan duvarların veya direklerinde girmesi gibi veya “aslan” lafzının güçlü kuvvetli bir şahısta kullanılması gibi. Bir kişi aslan diye nitelendiğinde bununla vahşi ve yırtıcı hayvan değil, o kişide -lafzın gerçek manasının dışında- şecaat manası kastedilmektedir. Yine aslan kelimesinin bir insanda kullanıldığını duyan kişinin zihni hemen bu gerçek anlamın dışındaki lâzîmî bir sıfat anlamına yani şecaat anlamına gitmesi de, aklî ve iltizâmî bir manadır.²³³

Delâlet-i İltizâm ile Tazammun arasındaki anlam farkı, İltizâmî delâlette lafız, manasını taşıdığı nesnenin kapsamı içinde değildir. Tezammunî delâlette ise, lafız manasını taşıdığı nesnenin içinde dâhildir.²³⁴

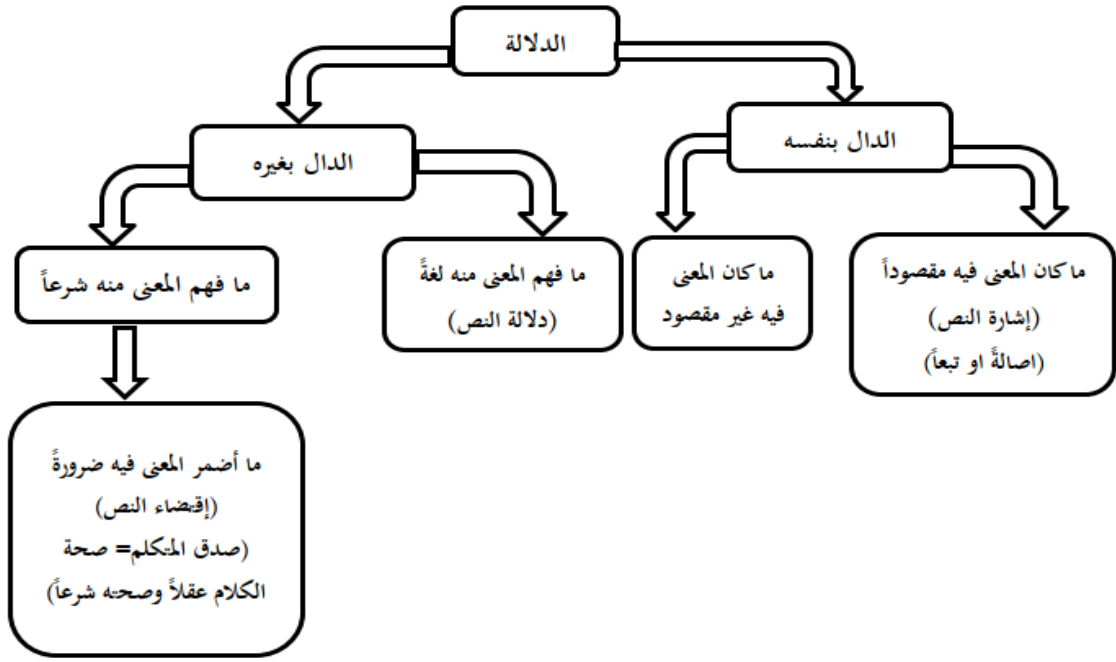
Anlam sınıflandırılmasında anlama delalet eden lafızların, kasıtlı ve bilinçli olarak kullanımında, anlama delalet etme şekline göre bu anlam çeşidine araştırmacılar “delâlet-i ihtiyâriyye” diye isimlendirmişlerdir. Başka bir sınıflandırma da **Şekil-2**'de görüldüğü gibidir. Bu delâlet sınıflandırması da Hanefî Fıkıh Ekolünün sınıflandırmasıdır.²³⁵

²³² Ebu Hâmid b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselam Abdüşşâfi, (Beyrut Dâru'l- Kutubi'l- ilmiyye, 1992), 25; Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, İstanbul: Ravzâ Yayınları, 2008), 60.

²³³ Fâhûrî, *‘İlmu’d-delâle ‘inde’l-‘Arab*, 43.

²³⁴ es-Subkî, *el-İbhâc fî Şerhi’l-Minhâc*, I: 205.

²³⁵ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, yy), I: 236.

Şekil 2.2: Hanefi Fıkıh Ekolünün Anlam/Delâlet Sınıflandırması

2.4.2. Çağdaş Dönemde Anlam Çeşitleri

Çağdaş dilbilimciler anlamın belirlenmesindeki en önemli etkeni üç ana başlık altında araştırmışlar ve anlamı tayin etmişlerdir.²³⁶

(a) Fonotik anlam diye ifade ettiğimiz lafızların sesi, lafızların şekli ve gramer kurallarının oluşturduğu anlam şeklidir.

(b) Sözlüksel anlam ise kelimenin yalın halde ifade ettiği anlamdır.

(c) Bağlamsal anlam yani kelimelerin cümlelerin akışına göre yansıttığı anlamdır.

Bu taksim dilbilimsel yönden araştırmacıların yapmış olduğu bir mana arayış şeklidir, elbette bu taksimden farklı değerlendirmeler ile anlamı ele almak da mümkündür.²³⁷

²³⁶ Abdurrahman b. Ebîbekr Celaledîn es-Suyûtî, *el-Muzhir*, thk. Fuâd Ali Mansûr, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), I, 34.

²³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1994), 35; Mahmud es-Sa'rân, *'İlmu'l-Luga Mukaddimetün li'l-Kârii'l-'Arabî*, (Kahire: Dâru'l-Fiker el-'Arabî, 1997), 280; Ramazan Abduttevvâb, *el-Medhal ile 'İlmu'l-Luga ve Menâhicu'l-Bahsi'l-Lugavî*, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997), 10.

2.4.3. Bağlamsal Anlam (المعنى السياقي)

Bağlamsal anlam ile cümleyi oluşturan kelimelerin, birbirini izleme, uygun tarzda arka arkaya gelmesi ve konuşan kişinin cümleyi konuma göre telaffuz etmesi kastedilmektedir.²³⁸ Yani anlam kuramının merkezinde fiziki bağlam, ortam, doğa ve gerçeklik olmak durumundadır. Bu sebeple, bağlam işin içine katılmadan oluşturulacak bir anlam kuramı, sağlam zemine oturamaz.²³⁹

Herhangi bir anlam olgusunda meydana gelen olaylar, durumlar, ilişkiler örgüsü (veya bağlantısı, konteksi) olarak bahsedilen bağlam kavramı, bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumlarda söz konusu birimi etkileyen ve onun anlam değerini belirleyen, birim veya birimler bütünü olarak tanımlanmıştır.²⁴⁰ Bağlamsal anlam ise, bir cümlemin veya sözün kullanılan veya amaçlanan duruma göre anlam kazanması demektir.²⁴¹

Bir metni anlamak demek sadece o metnin dilini yani kelimelerin anlamını bilmekten ibaret kabul edilemez. Çünkü her dilde anlamı belirleyen ikinci bir unsura, yani metnin içerisinde var olduğu ortama (bağlama) müracaat etmek kaçınılmaz bir durumdur. Yani hangi metin olursa olsun bir bağlama sahip olmadan anlam yönüyle var olamaz ve muhataba bir şey ifade edemez. Çünkü bağlam, bir dildeki metnin veya o dilde konuşulan cümlelerin anlam yönüyle varlık kazandığı alandır. Dil olgusu da metin içinde bir bağlam yönüyle var olur; dolayısıyla metin (text) ile bağlam (context) arasındaki göz ardı edilemez bu ilişki, kişinin anlama ulaşabilmesi için bilmesi gereken en önemli unsurlardan ikincisidir.²⁴²

Araştırmamızın konuklarından Temmâm Hassân'ın ifadesiyle, Arapça dilbiliminde “ولكلّ مقال مقام” yani “her sözün bir makamı vardır” ve anlam yönünden her bir kelime, kullanıldığı ve ilişkili olduğu kelimelerle birlikte belli bir konumda ve bağlamda yer alır.²⁴³ Çünkü makâm مقام (durum bağlamı) ve makâlin مقال (bağlama

²³⁸ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 195.

²³⁹ Aksan, *Anlambilim*, 41.

²⁴⁰ *Türkçe Sözlük*, (Ankara: TDK Yay.), 2005, 180.

²⁴¹ Nurullah Agitoğlu, “Bir Hadîsçi Olarak Suyutî'nin Bazı Haberî Sıfatlara Yaklaşımı -et-Tevşîh Adlı Eseri Bağlamında”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy: 2, (2014), 109.

²⁴² Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamların Tarihi*, 3.

²⁴³ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, (Kahire: Dâru's-sekâfe), 1973, 337; Nihat Uzun, “Kur'ân'ın Tefsir ve Tercümesinde Bağlamın Rolü”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, c. 6, sy. 1, (2019): 274.

göre uygun söz söyleme) anlam değerlendirilmesi için iki ayrı esas olarak kabul edilmesi günümüzdeki çağdaş batı dilbilim teorilerinin en önemli konularından olmuştur.

Dilbilim yönünden bağlam teorisi ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden en aşırısı ise, bir sözcüğün anlam ifade edebilmesi, sadece içinde bulunduğu bağlam yoluyla olabileceğini ileri süren yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temelinde de, *anlambilimde dil çözümlemeleri genel olarak dilsel unsurların cümlede dağılımıyla yani bağlam ile ortaya çıkar* görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, daha çok Zellig Harris (ö. 1992) ile birlikte dilbilimin gündemine gelmiştir. Bu görüşü savunanlara göre örneğin, *elma* sözcüğü ile *köpek* sözcüğünün aynı dilsel bağlamda kullanılması anlam yönüyle pek olası ve mantıklı görünmemektedir²⁴⁴

Anlamanın belirlenmesi ile ilgili nispeten daha az aşırı diyebileceğimiz bir görüş ise, “*dilbilimde bir kelimenin anlamının ortaya çıkabilmesi ancak; düzenli olarak (yani devamlı birlikte) bulunduğu sözcüklerin yardımıyla olur*” şeklinde bir görüş ileri süren Firth’ün görüşüdür. Ona göre, düzenli birliktelik yani eşdizimlilik adını verdiği bu birlikte oluş, dilbilim ve anlambilimde bir sözcüğün anlamlarından sadece ‘bir kısmını’ oluşturmaktadır.²⁴⁵

Çağdaş dilbilimcilerin görüşlerine göre bağlam teorisinin, kelimelerin ve cümlelerin anlamlı olmasını sağlayan önemli bir anlam teorisi olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira onlara göre bağlam olmadan kullanılan kelime ve cümlelerin bir anlamı yoktur. Yine bu görüşlere göre bağlamın, cümlede anlamı tayin etme, kullanılan kelimelerin anlamsal sınırlarını belirleme ve kullanıldığı özel anlamını ortaya çıkarma ve kelimelerin yanlış anlaşılmasını önleme gibi önemli anlam görevleri icrâ ettiği anlaşılmaktadır.

Bağlam bu görevlerinin yanında Arap dilbiliminde kullanılan kelimelerin yapısal anlamını belirlemede de önemli bir konumdadır. Şöyle ki; Arapça’da bazı kelimelerin anlamları farklı olsa da kalıpları (vezin) aynı olabilmektedir. Bu sebeple yazım ve telaffuz yönüyle aynı kalıpta/vezinde olan kelimelerin farklı anlamlarını bağlam belirlemektedir. Örneğin zaman ve mekân zarflarında kullanılan isimler bu türdendir. Çünkü sülâsî fillerin zaman ve mekân zarflarının birçoğu (مَدَّهَبْ: *Gitme yeri ve mekânı*,

مَشْرَبْ: *İçme yeri veya mekânı*, مَخْرَجْ: *Çıkma yeri ve mekânı* : مَقْتَلْ: *Ölme yeri veya*

²⁴⁴ Frank Robert Palmer, *Semantik*, (İstanbul: Kitabiyat Yayınları, 2001), 111.

²⁴⁵ Palmer, 113.

mekânî, مَكْنَب : Yazma yeri veya *mekânî*, gibi) aynı kalıpta gelmektedir. Bu kelimelerde anlamın zaman mı yoksa *mekân* mı olduğunu belirleyen bağlamdır.²⁴⁶

Bunun gibi dilbilimde bir cümlelin anlam belirtebilmesi yine cümlelin uygun bir bağlamda kullanılmasına bağlanmıştır. Çünkü tek başına gramer kurallarının, iletişimde kelimelerin seçilmesinde, bu seçilmiş kelimelerin cümlede özenle kullanılmasında ve her birinin tek başına anlam belirleme yönünden bir belirleyiciliği bulunmamaktadır. Bu sayılan etkenlerin tamamının uygun bir bağlamda olması gerekmektedir.²⁴⁷

2.4.4. Fonetik Anlam (الدلالة الصوتية)

Fonetik kelimesinin Arapça karşılığı “savt- ص و ت” dır. Bu sebeple farklı seslerin ifade ettiğı anlamı araştıran fonetik anlamın karşılığı “ed-delâle es-savtiyye الدلالة الصوتية” şeklinde kullanılmıştır.

Çağdaş dilbilimciler dili (lugat) “*Toplunun ferdlerinin aralarında kendisiyle iletişim ve etkileşim sağladıkları kendi örflerindeki ses rumuzlarından oluşan düzen*” diye tarif etmişlerdir.²⁴⁸ Dil/lugat kelimesini ilk duyduğumuzda da aklımıza gelen şey, konuşulan dilin sahip olduğu lafızlar, terkipler ve cümlelerdir. Bu lafız, terkip ve cümlelerin anlam ifadesi de sessiz olabileceğı gibi genellikle savt/ses ile olur.²⁴⁹

Fonetiğin bir bilim kolu olarak ilgi alanı, dilin ses ve tonunun eğitimidir. Genel olarak dilin konuşma ritmi ve temposunu, özel olarak ise konuşma dinamizmini öğretir.²⁵⁰ Bir dilin en küçük ögesi olan sesi, ses bilgisini ve seslerin anlam ile olan ilişkilerini inceler. Her bir dilin kendisine özgü ses dizimini genel olarak ele alır ve ses, sesbirim, alt sesbirim gibi anlama etki eden sese ait olan kavramları belirler ve bu kavramlarla ilgili olan tanımları ve anlam olgularının sonuçlarını konu edinir. Yani, ses ögesinin ortaya çıkışı, dil seslerini oluşturan lafızların yapılarını ve sınıflandırılmasını,

²⁴⁶ el- Cürânî, *Esrâru'l-Belâga*, Thk, Mahmut Muhammet Şâkir, (Kâhire: Matba'tu'l-Medenî, 1991), 2.

²⁴⁷ ‘Abdullatîf, Muhammed Hamâse, *en-Nahv ve'd-delâle*, (Kâhire: Dâru's- Şurûğ, 2000), 41.

²⁴⁸ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 255.

²⁴⁹ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 53.

²⁵⁰ <https://kelimeler.gen.tr/fonetik-nedir-ne-demek-121366> (26.03.2019)

seslerde meydana gelen değişimleri ve gelişmeleri, vurgu ve tonlama özellikleri gibi konuları açıklar.²⁵¹

Arapça’da harflerin kendilerine mahsus, kalın, ince, akıcı, peltak ve keskin olması gibi sıfatları, mahreçleri (çıkış/söyleniş yerleri) ve bu mahreçlere ve sıfatlara göre harflerin söylenmesi esnasında kendine özgü çıkardıkları sesleri vardır.

Birçok dilbilimci anlamın oluşumunda fonetiğin etkili olduğunu, zira kelimeleri oluşturan seslerin değişimine göre anlamın da değişeceğini ve sesleri birbirine yakın olan kelimelerin anlamlarının da yakın olduğunu ileri sürmüştür. Örneğin İbn Cinnî *القضم*: kelimesine, *“kuru bir şeyi dişlerinin arasında çiğnemek”* anlamının verilmesinin sebebini, kelimedeki kaf (ق) harfinde bulunan salâbet (sertlik)ten dolayı Arapların bu anlamı verdiğini, yine *الخضم* : kelimesine, *“yaş bir şeyi ağızda çiğnemek”* anlamının, kelimedeki ha (ح) harfinde bulunan rihvet (yumşaklık) sıfatından dolayı olduğunu belirtmiştir.²⁵³ Yine İbn Kuteybe (ö. 889), *“القبض”* kelimesinin bir şeyi *“eli-avucu ile kavramak”* anlamına geldiğini ve bu kelimeye fonetik olarak benzeyen *“القبص”* kelimesinin ise, *“parmaklarının ucuyla tutmak”* anlamına geldiğini söylemiştir.²⁵⁴

Lafızların dilde kullanımında kelimelerin sözlük anlamlarına ek olarak ortaya çıkan fonetik ses/anlam yansımalarının (onomatopoeia- *الحاكة الصوتية*), söz konusu lafızların ifâde ettikleri sözlük anlamlarına daha da bir hareketlilik ve işlevsellik kazandırmaktadır.²⁵⁵ İbn Cinnî’ye göre gıcırta, gıcırdama sesi ve cırcır böceği sesi anlamına gelen *“صرير”*, uyuyan horlaması, kedinin mırıltısı ve su şarılması anlamlarına gelen *“الخرير”*, rüzgârın ağaç yapraklarında oluşturduğu ses, hışırtı ve kuşların kanat

²⁵¹ es-Seyyid el-‘Arabî, *ed-Delâle ve ‘İlmu’d-Delâle*, 3-4; Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetik Ses Anlam İlgisi*, (Erzurum: Eser Ofset, 2011).

²⁵² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II: 152.

²⁵³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 157.

²⁵⁴ Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *Edebu’l-Kâtip*, thk. Muhammed ed-Dâlî, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1986), 199.

²⁵⁵ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, 2, 298; Bahattin Dartma, “Kur’ân’ın Mana Zenginliği ve Fonetik Anlam Yansıması Üzerine Bazı Örneklemeler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 11, (2018), 301.

çarpışı gibi anlamlar bulunduran “الحفيف” kelimesi, kurt ve köpeğin (kesik kesik) uluması ve ürümesi anlamına gelen “العواء” kelimesi ve tedirginlik, endişe ve sıkıntı anlamlarına gelen “القلق” kelimeleri vb. gibi ses yansıması bulunan kelimelerin de fonetik anlam çeşidine girmektedir.²⁵⁶

Yapısal yönden lafızlardaki her bir değişim, manalarda da değişime sebep olmaktadır. Örneğin “قال” kelimesinin “ق” harfi, “ا” harfi, “ل” harfinden oluşan bu harf ve ses dizimiyle muhataba yansıttığı anlam “dedi” manası iken evvelindeki “ق” harfini “ن” harfi değiştiğinde “نال” kelimesinde anlam “ulaştı” anlamına evrilmiştir. Yine Arapça gramerde “*ziyâde harf ziyâde anlama delalet eder*” diye bir kural vardır. “سجد” kelimesi *secde etti* anlamını taşıırken, “أسجد” kelimesi *secde ettirdi* anlamını ifade etmesi yapısal yönden kelimelerdeki lafız diye ifade ettiğimiz şekil değişikliğindendir.²⁵⁷

Dilbilimde kelimelerdeki harflerin yerlerinin değişmesi veya harf eklenmesi ile anlam değiştiği gibi iletişim anında ses tonu da anlamı değiştirir. Örneğin bir cümleyi soru kalıbında kullanmak ve haberî kalıpta kullanmak gibi.

Verilen örneklerde de görüldüğü gibi önceleri fonetik olarak başlayan ve daha sonra giderek semantik yönden yapılan ses uyumuna ilişkin çalışmalar, genellikle kelime üzerinde gerçekleştirilen çalışmalardır. Dilbilimde kelimelerdeki harflerin yerlerinin değişmesiyle anlamın da değişimi konusunu yani kelimelerdeki ses değişimini ilk inceleyen en önemli dilbilimcilerden biri Ebu’t-Tayyib el-Lugavî (ö. 962) dir.²⁵⁸ Bu ses merkezli çalışmaların neticesinde konu zamanla, tesâkub ve iştikâk-ı kebîr²⁵⁹ kuramlarına dönüşerek semantik bir boyuta taşınmıştır. Örneğin İbn Cinî’nin ilk olarak ortaya attığı iştikâk-ı kebîr (büyük iştikâk-metathesis) teorisine göre

²⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 157-158; es-Seyyid el-‘Arabî, *ed-Delâle ve ‘İlmu’d-Delâle*, 4.

²⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II: 146.

²⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbu’l-ibdâl*, nşr. ‘İzzüddîn et-Tenûhî, (Şam, 1960), 13-14; Gündüzöz, 34.

²⁵⁹ İştikâku’l-kebîr, sarf ilminde harfleri aynı olan, ancak kelime içindeki dizilişleri farklı olan ve aralarında anlam yönünden bir bağ bulunan kelimelerin türemelerine denir. (جذب ← جذب، حمد ← مدح،) (gibi). Bu türemeye “el-kalbu’l-mekânî” yani harflerin yer değiştirdiği iştikak da denilmiştir. (Abdülkadir el-Mağribî, *el-İştikâk ve ‘t-ta ‘rib*, (Kahire: Matba‘atu’l-Hilâl, 1908), 15; Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, “İştikak”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), XXIII, 440.

Arapça’da kelimelerdeki harflerin sırasının değiştirilmesi ile yeni kelimeler türetilmektedir.²⁶⁰ Yani lafızlardaki harflerin değişimi sonucu meydana gelen fonetik değişim iletişimde manayı etkileyen önemli bir unsurdur.

2.4.5. Yapısal Anlam (الدلالة الصرفية)

Yapısal anlam (*Morpheme*), mana taşıyan en küçük lafız ile lafzın sîgası yani kalıbı ve yapısı arasındaki anlam türüdür. Anlambilimde mananın belirlenmesinde kelimenin yapısının da çok büyük önemi vardır. Her dilde olduğu gibi Arapçadaki, isimlerin ve fiillerin de kendine özgü sîgaları ve vezinleri vardır.²⁶¹ İsim ve fiillerde bu vezin ve sîgaların değişimi, lafızlarda bulunan ve bulunmayan âlemler anlamın da değişimine yol açmaktadır. Örneğin “قائم” kelimesinin anlamı: *Ayakta olan bir erkek ve bilinmeyen bir şahsa delalet etmektedir*. Bu anlama delaleti, kendisinde şekilsel olarak müenneslik tâ’sı “ة” bulunmadığından dolayı müzekker/erilliğe ve yine kendisinde “ال” takısı bulunmayıp, “-” tenvin bulunduğundan dolayıdır.

Yapısal anlamda kelimelerin şeklindeki değişiklik, lafzın anlamında değişmesine sebep olduğu gibi, cümlelerin anlamında da değişmesine sebep olabilir. Örneğin “قام محمد” (*Muhammed ayağa kalktı*) cümlesinde “قام” lafzı Arapça grameri açısından lâzım (geçişsiz) fiildir ve cümlede fâili ile yetinen ve mefûl almasına gerek olmayan bir lafızdır. Ancak aynı cümledeki fiili, “أقام محمد ندوة” şeklinde değiştirdiğimizde anlam, (*Muhammed seminer verdi*) farklı olduğu gibi “أقام” fiili mute‘addî (geçişli) bir fiil olduğundan cümle diziliminde mefûl alması da gereklidir. İşte bu şekilde cümledeki fiilin yapısında yapılan değişiklik cümlelerin dizilişini ve anlamını etkilemiştir. Arap dilinde yapısal anlamı etkileyen birçok vezin vardır. Bu vezinlerde yapılan her bir değişiklik anlamın da değişimine etki etmektedir.

Dilbilimde lafızların şekil yönüyle anlamı etkilediği anlam türünü yani yapısal anlamı, İbn Cinnî’nin anlam taksimine göre, kelimelerin manasının oluşumunda lafzî

²⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I: 44.

²⁶¹ Vezin, sarf, nahiv ve lugat ilimlerinde kullanıldığında “sîga ve kalıp” manasına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “Vezin”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), XLIII, 77-79.

anlamdan sonra ikinci sırada olduğunu belirtmiştik.²⁶² İbn Kuteybe de dildeki farklı fiil, isim ve sıfat vezinlerinin ve edatların ifade ettikleri anlam farklılıklarını ayrıntılı olarak inceledikten sonra, Arapça’da vezinleri dolayısıyla yapısal anlamı, iletişimde anlamı doğrudan etkileyen bir unsur olarak kabul etmiştir.²⁶³

2.4.6. Gramatiksel Anlam (الدلالة النحوية)

Anlamlı Cümlelerin oluşturulmasında lafızların, cümle içindeki görevleri ve konumlarına göre bulunması gerektiği yerleri belirleyen anlam türüdür.

Gramer yönünden cümle içinde bulunan her bir kelimenin hatta harf ve edatların cümleye kattığı anlamlar vardır. Cümle içindeki bir kelimenin doğru anlam ifade edebilmesi öncelikle bulunduğu konuma bağlıdır. Lafzın cümle içerisindeki bu konumuna “kelimenin i’râbı”²⁶⁴ denilmektedir.

İ’râb kelimelerin son harfinde bulunur ve Arapça bir terkipte bulunan lafızların harekesi merfû‘, mansûb, mecrûr veya da meczûm olabilir. Eğer kelimenin i’râbı ref‘ ise bunun sebebi, o kelime cümle içinde fâil, nâib-i fâil, müptedâ, haber veya merfû‘ bir kelimeye tâbi‘ olmakla yani sıfat, atıf, tekit veya bedel gibi sebeplerden dolayıdır. Halil b. Ahmet bir lafzın cümle içinde 22 farklı nedenden dolayı merfû‘ olduğunu söylemiştir.²⁶⁵

Terkipte bulunan bir kelimenin i’râbı nasb ise bunun sebebi, o kelime cümle içinde beş mefûlden biri, hâl, temyiz, İne (إِنَّ) ve kardeşlerinin isimi, kâne (كَانَ) ve kardeşlerinin haberi veya nasb olan bir kelimeye tâbi‘ olmakla yani sıfat, atıf, tekit veya bedel olmak gibi sebeplerden dolayıdır. Halil b. Ahmet bir lafzın cümle içinde 51 farklı nedenden dolayı nasb olduğunu söylemiştir.²⁶⁶ Ref‘ ve nasb i’rabları hem fiillerin hem de isimlerin sonlarında bulunabilir.

Bir kelimenin cer olmasının sebebi, ya evvelinde cer harflerinden biri vardır veya izâfetle veya da kendisinden önce mecrur olan bir kelimeye tâbi‘ olmakla yani

²⁶² Bkz. Anlamın Türleri, 39.

²⁶³ İbn Kuteybe, 577.

²⁶⁴ Sözlük anlamı “herhangi bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak ve açıklamak” olan “i’râb” kelimesi, terim olarak da, “Arap dilinin cümlelerdeki söz diziminin şekillerini (nahiv/sentaks) incelemek” demektir. Detaylı bilgi için bkz, Abdulhamit Birişik, “İ’râbu’l-Kur’ân”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), XXII, (2000), 376-379.

²⁶⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *el-Cümel fi’n-Nahiv*, thk. Fahrüddin Kabâve, (Beyrut: Müessesetu’-risâle, 1985), 117.

²⁶⁶ Halil b. Ahmed, 117.

sıfat, atıf, tekit veya bedel olmak gibi sebeplerden dolayıdır. Cer i'râbı sadece isimlerin sonlarında bulunabilir fiillerde bulunmaz.

Bir kelimenin cezm olması ise, kelimenin evvelinde cezm eden edatlardan birinin (ٱ gibi) olmasıyla, şart veya şartın cevabı konumunda bulunmasıyla veya talep ifade eden cümlelerin cevabında bulunmak gibi sebeplerledir. Cezm i'râbı da sadece fillere ait bir i'râbtır isimlerde asla bulunmaz.

Cümle içinde bir kelimenin her hangi bir sebepten dolayı i'râbının değişmesiyle, aynı kelime farklı anlamlar ifade edebilmektedir.²⁶⁷ Yani cümle içinde kullanılan bir kelime örneğin, fâil (özne) olduğunda cümlelerin anlamı farklı, mefûl (nesne) olduğunda farklı, evvelinde cezm edatı veya cer harflerinden biri olduğunda veya izâfet durumunda anlamları farklı olmaktadır.²⁶⁸

İbn Cinnî lafızların cümle içerisinde ifade ettiği anlamları “nahvî anlam- المعنى النحوي” olarak tarif etmiştir. Bu tarifiyle İbn Cinnî, cümlelerde kullanılan lafızların i'râb alâmetlerinin değişiminin anlamın değişimindeki etkisine dikkat çekmiştir.²⁶⁹

Çağdaş dilbilimciler lafızların cümle içindeki konumlarına ve ifade ettikleri anlama çok önem vermişlerdir. Çünkü her dilde gramer kuralları, anlamı etkileyen önemli bir unsurdur, fakat Arapçada gramer yönünden lafızların değişimi, yani anlama etkisi doğrudan olmaktadır. Öyleki bazı dilbilimcilere göre lafızların tek kullanıldığında bir anlam ifade etmeyip, ancak cümle içindeki kullanımıyla, başka bir ifade ile cümlede gramer kurallarına uygun olarak diğer kelimelerle kurduğu bağ sayesinde anlam kazanmaktadır.²⁷⁰

2.4.7. Sözlüksel Anlam (الدلالة المعجمية)

Anlambilimde genel olarak iki tür anlam bulunmaktadır ki bu anlamlardan biri kelimelerin ifade ettiği anlam, diğeri de cümlelerin ifade ettiği anlamdır. Kelime anlambilimini “sözlüksel anlambilim” (lexical semantics) konu edinmektedir.²⁷¹

²⁶⁷ İbn Kuteybe, 43.

²⁶⁸ Abdullatîf, Muhammed Hamâse, *Ta'adüdü Evcûhi'l-İ'râb fî'l-Cümleti'l-Kur'âniyye*, (Kahire: Mektebetu'z-Zehrâ, 1984), II, 99.

²⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I: 35.

²⁷⁰ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III: 160; Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahv ve'd-delâle*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000), 7.

²⁷¹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi* 21.

Sözlüksel anlam, kelimelerin ait oldukları dilde hangi anlamda doğru ve yaygın olarak kullanıldığına hüküm veren anlam çeşididir. Bu anlam türü kelimelerin cümle içindeki kullanımının aksine müstakil olarak ifade ettikleri anlamları konu edinir.²⁷² Bu anlam türünü kendisinde bulunduran, aynı dili kullanan toplum bireylerinin düşüncelerini, his ve duygularını birbirlerine aktarmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen esere sözlük denilmektedir.²⁷³

İlk dönemlerde sözlük kelimesinin Arapça kelimelerle bir karşılığı yoktu. Daha sonra “كتاب الغريب-kitâbu’l-garîb”, “كتاب الحيل – kitâbu’l-hayl”, veya “kâmus, mu‘cem ve keşşâf”, gibi farklı isimler altında sözlük ve kavramlardan oluşan ansiklopediler oluşturulmuştur. “Sözlük” kelimesinin Arapça karşılığı olarak çoğunlukla “معجم-mu‘cem” ve “قاموس-kâmus” kelimeleri kullanılmaktadır. Mu‘cem kelimesi “sözün anlamının kapalı ve anlaşılmaz olması” mânasındaki ucme-ع ج م maddesinden masdar veya ism-i mef‘ûl olup “bilinmezliği ve kapalılığı gidermek veya giderilmiş söz” demektir.²⁷⁴ “Sözlük bilimi” bir ilim dalı olarak da “‘ilmu’l-luga ve mu‘cemiyyât” diye kullanılmış ve sözlük kelimesinin karşılığı olarak sonradan terim haline gelmiştir.

Sözlüksel anlamı oluşturan sözlük çalışmalarının temelini, Arap düşüncesinin tanık olduğu ilk ilmî hareketlerden “غريب القرآن= garîbu’l-Kur’ân ve مشکل القرآن-müşkilu’l-Kur’ân” çalışmaları, “غريب الحديث – garîbu’l-Hadîs ve monografik yani bitki, hayvan, insan bedeni ve özellikleri, çeşitli aletler ve silahların bilgisini içeren” sözlükler oluşturmaktadır.²⁷⁵ Bu temel üzerine Arap dili sahasında içerik bakımından başta Morfolojik, etimolojik ve diyalektolojik sözlükler olmak üzere yapısal sözlükler, eş anlamlı zıt anlamlı çok anlamlı kelime sözlükleri, deyim ve atasözü sözlükleri, terim sözlükleri yer adları ve özel isim sözlükleri gibi anlam merkezli farklı sözlük türleri oluşturulmuştur.²⁷⁶

Temmâm Hassân’a göre Arapça’da anlam, ses düzeni, biçim düzeni ve dilin gramer düzeninden meydana gelmektedir. Kelimelerin salt sözlüklerde bulundukları

²⁷² Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, I: 88.

²⁷³ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, I: 89.

²⁷⁴ İbn Manzûr, “ع ج م” maddesi. XII: 388.

²⁷⁵ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, II: 91.

²⁷⁶ İsmail Güler, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 32.

hali ile cümle olmadıklarını dile getirip; ancak sözlükteki kelimenin konuşma, yazma ve okuma hallerinde yani cümle bağlamında kullandığı zaman anlam ifade eder görüşünü belirtmiştir.²⁷⁷

Hassân, el-Usûl isimli eserinde herhangi bir kelimenin sözlüksel anlamını açıklama noktasında şu kurallara dikkat edildiğine dikkat çekmektedir:

a) Genel olarak dilleri oluşturulan sözlükleri ve özellikle de Arapça'yı ele aldığımızda sözlüğü oluşturan kelimelerin kök harfleri ve iştikâkına, yani türemesi yönüyle kelimelerin asıl harflerinin, anlamının açıklandığını görmekteyiz.²⁷⁸

b) Yine Arapça'da yapısı bakımından farklı anlamlara gelen kelimelerin anlamlarını, kelimenin ilk harfinin harekesi farklı olursa anlamı şöyle, ikinci harfin harekesi farklı olursa anlamı böyle olur diye kelimeleri uzun uzun niteleme yerine harekeler kullanılarak lafzın anlamını belirleme ve sınırlama görevi yapmaktadır. Örneğin; (حَوْل، حَوْل، حَوْل، حَوْل) kelimesinde ح harfinin fethası ve و harfinin sükûnü ile olan anlamını ve diğer hareke versiyonlarını anlatmak gibi. Çünkü bu şekilde anlatım hem vakit kaybı hem de daha fazla çaba harcamayı gerektirmektedir.

c) Cümlede veya kalıp ifadede bir kelimenin sonuna eklenen kelimeleri ve bu farklı kelimelere göre değişen anlamını sınırlamak. Örneğin (صاحب) kelimesinden sonra, (صاحب السعادة: Ekselansları, صاحب الحق: Haklı olan), (صاحب رسول الله: Rasulullah'ın arkadaşı) gelen farklı kelimeler ile bu kalıba yüklenen anlamları özenle belirlemek gibi...

d) Arapça kelimelerin anlamlarının ve kullanımlarının delil ile gösterilmesi ki buna istiḥād (الاستشهاد) denilmektedir.²⁷⁹ Arap dilinde anlamı belirleme yönüyle sözlüklerin görev ve fonksiyonunun bu maddeler olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁰

²⁷⁷ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2006), 317.

²⁷⁸ İştikâk hakkında detaylı bilgi için bkz. Hassân, *el-Usûl*, 262.

²⁷⁹ Cümlede ilk önce kullanılan bir kelimenin anlamını ve kullanım şeklini anlatmak için söz veya kelime söylenir, sonra bu, kelimedenden doğan ve bu kelimeye bir zeyil konumunda bulunan, doğruluğuna delil ve örnek teşkil eden başka bir söz takip eder. Yani önceki sözün doğruluğuna delil olan ve kullanım ve anlam yönüyle ona bir örnek konumunda olan söz getirmektir. (Ebu Hilâl el-Askerî, *Kitabü 's-Sinâ'ateyn*, thk. Müfid Muhammed Kumejha, (Beyrut, 1984), 470)

²⁸⁰ Hassân, *el-Usûl*, 258.

2.4.8. Diğer Anlam Çeşitleri

Araştırmamızın bundan önceki bölümünde anlam çeşitlerinin gramer, şekil ve bulunduğu konuma göre kısımlarını açıkladık, bundan sonraki bölümünde ise anlamın içerik yönüyle çeşitlerini açıklayacağız.

2.4.8.1. Somut ve Soyut Anlam

Kavramlar anlamları yansıtmaları yönüyle somut ve soyut olarak ikiye ayrılması temelde duyu organları ile ilişkilendirilmiştir. Beş duyu organından en az biri ile varlığına ilişkin bilgi sahibi olduğumuz ve uzayda yer kaplayan nesnelerin tamamına somut kavramlar, yansıttığı anlamlar ise somut anlamlar olarak isimlendirilmiştir. Soyut kavramlar ise somut kavramların tersine uzayda yer kaplayamayan ve duyu organlarından biri ile hissedilemeyen, daha çok sezgiler ile anlam yansıtan kavramlar olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, “*insan*” kavramı somut anlamı, “*insanlık*” kavramı ise soyut anlamı yansıtmaktadır.

Soyut kavramların anlamlarının somut olan kavramlarla açıklanması ya da anlaşılması mümkün iken, soyut kavramların anlamlarının kavramlar ile açıklanması ve anlaşılması daha zordur. Örnek olarak, “*özgürlük*” kavramının anlamını açıklamaya ve anlamaya çalışılırken veya bir toplulukta tartışırken, bir kimse somut olarak bu ifadeyi kullandığında, karşıdakilerin zihinlerinde var olduğunu düşündüğü, “*hür olma ve bağımsız*” olma anlamını kastettiği gibi yine somut olarak ele alınan ayrı ayrı özgürlük çeşitlerini yani ifade özgürlüğü, seyahat özgürlüğü gibi anlamları da kastetmiş olabilir. Yani somut kavramların anlamları tek bir bilincin deneyim ve anlayışına bağlı olarak ele alınabilirken, soyut kavramların anlamları ise birden fazla bilincin düşüncede algıladığı ve tartışabildiği anlamlar olarak ele alınabilir.²⁸¹

2.4.8.2. Gerçek Anlam ve Mecaz Anlam

Gerçek yani hakiki anlam, bir lafzın manasının aslı temeli olan ve lafzın temel harflerinden anlaşılan anlamıdır. Bu sebeple de temel anlam ve gerçek anlam isimleriyle de tanımlanmaktadır.

²⁸¹ Kemal Çinçin, “Matematiksel Soyut Kavramlar ile Somut Kavramların Bilgisi”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, c. 5, sy. 13, (2016), 240.

Anlam yönünden mecaz anlamın zıddı, bir lafzın mecazî anlamında değil de, aslî manasında kullanılması, bir kelimenin veya cümlenin sadece lafzının delalet ettiği manada kullanılması, anlamda esas olarak kullanılan kelimeyi, o kelime neyin anlamını yansıtmak için kullanılmış ise, o manada kullanmak gibi anlamlara gelir. Örneğin, “El” kelimesinin insan vücudunda bir şeyi kavramak için kullanılan iki organ manasında kullanılması gerçek anlamdır.

Mecaz anlam ise, hakikatin, gerçeğin zıddı, yan anlam, iletişimde bir alâka veya benzetme sonucu kavramları gerçek anlamının dışında kullanılan anlam türüdür. Yani kısaca bir sözü veya sözcüğü gerçek anlamının dışında kullanma sanatı, demektir.

Mecazın yani bir kavramın anlam yönüyle gerçek anlamından alınarak, ilgili bulunduğu başka uzak bir anlamda kullanılma sanatının en belirgin faydası ve özelliği, ifade ve anlama kuvvet ve güzellik vermektir. Bunun için kelime benzerlik veya daha değişik bir alâka karînesi ile gerçek anlamı dışında kullanılabilir. Kur’ân’da mecaz anlamı çokça kullanılmıştır. Örneğin “إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي” âyetinde ²⁸² lafızların gerçek anlamı, “kemiklerim zayıfladı”, mecâzî anlamı ise “tâkatım kalmadı, gücüm, mecalim zayıfladı, elden ayaktan kesildim, yaşlandım, ihtiyarladım” gibi anlamlarıdır.²⁸³

2.4.8.3. Temel Anlam

Bir sözcük söylendiğinde dinleyenin ilk aklına gelen anlama temel anlam denir. İlk anlam (المعنى الأول), merkezî anlam (المعنى المركزي), mefhûmî anlam (المعنى المفهومي) ve idrâkî anlam (المعنى الإدراكي) gibi isimleri vardır. Yani söylenen lafızda simge-gönderge-gösterge ilişkileri ile dinleyenlere yansıttığı dile ait anlam türlerindendir.²⁸⁴

İletişim esnasında insanların konuşmalarında sözcük ve lafızları kullanıldıkça, sözcük ve lafızlar başka nesnelerle veya kelimelerle benzerlik ve yakınlık oluşur. Neticede bu kelimeler yavaş yavaş çokanlamlı duruma gelerek temel ve yan anlamlar oluşur. Örneğin “kadın” anlamını ifade eden “امراة” kelimesi, insan, erkek olmayan ve yetişkin olan anlam birimlerini yansıtmaları temel anlamdır. Yine “erkek çocuk” anlamını

²⁸² Meryem, 19/4.

²⁸³ Muhammed İbn-i Cerir et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vili’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2009), VIII, 306; Abdülcelil Bilgin, “Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meallerle İlgili Analitik Bir İnceleme”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 30, (2010), 120.

²⁸⁴ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 115.

ifade eden “ولد” kelimesinin öncelikle insan olduğu, erkek olduğu ve yetişkin olmadığı anlam birimlerini yansıtmaları temel anlama örnek verilebilir.

2.4.8.4. Yan Anlam

Yan anlam bir sözcüğün veya kavramın, temel anlamının yanı sıra, o sözcüğü duyan kimselerin zihninde kazandığı başka bir anlam veya yansıttığı yeni kavramlardır. ‘Ârizî anlam (المعنى العارضى), İzâfî anlam (المعنى الإضافى), ikincil anlam (المعنى الثانى) ve sezgisel anlam (المعنى البديهي) gibi isimler kullanılmaktadır.

Yan anlamların oluşumunda da iletişimde insanların kullanımı ile meydana gelen çeşitli nedenler vardır. Bunlardan en önemlisi ise yan anlamda anlamı güçlendirmek için başvurulan anlam aktarmaları gelmektedir. Anlam aktarmaları olan kelime ve lafızlar ise genellikle deyimlerde kullanılmaktadır.²⁸⁵

Deyimlerde anlam aktarması, mecâz, istiâre ve eğretilme gibi kavramlar ile de ifade edilen ve iletişimde lafız veya kelimenin yansıttığı kavramla, onun gösterilenleri arasında kurulan benzetme yollu ilişkidir. Örneğin iletişimde “kurt” kelimesinin anlam bileşenleri açısından temel anlamı, insan olmayan, köpekgillerden, yırtıcı ve yabani anlam birimlerini yansıtırken, insanlarda deyim olarak kullanıldığında, kalles ve hain anlam birimlerini yansıtmaları yan anlamdır.²⁸⁶

Yan anlamın en belirgin özellikleri şunlardır;

- a) Bu tür anlam çeşidinde temel anlamın üzerine ilave bir anlam olması yani, Temel anlamda örnek verdiğimiz “kadın” kelimesinin insan ama erkek olmayan ve yetişkin olan” temel anlamının yanında, organik (vücut yapısı), psikolojik (Duygusallık, şefkat) ve sosyolojik (giyim tarzı, iyi yemek pişirmesi) anlamları vardır.
- b) Anlamın sabit olmaması yani kültür, çağ ve reel durumlara göre değişken olması, örneğin bir yiyecek maddesinin lezzet algısının kişiden kişiye değişmesi gibi.
- c) Dili konuşan herkesin uzlaştığı bir anlam çeşidi değildir. Örneğin “kurt” kelimesinin insanlarda deyim olarak kullanıldığında, “kalles ve hain” anlamlarını yansıtan yan anlamı herkes tarafından kabul edilmeyebilir.

²⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz: Ergüven, *Arapça Deyimler, Lafız Mana ve Kullanım Özellikleri*, (Ankara: Fecr, 2020) 21.

²⁸⁶ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 117.

d) Ucu açık ve sonsuzdur. Çünkü lafızların temel anlamları bile zaman ve kültürlerin değişmesine bağlı olarak değişmeye elverişlidir.

2.5. TEMMÂM HASSÂN'A GÖRE ANLAM ÇEŞİTLERİ

Temmâm Hassân'a Göre Anlam Çeşitlerinin detaylı açıklamasını üçüncü bölümde vereceğiz. Kısaca Hassân, anlamın kısımlarını genel olarak Tablo -1' de görüldüğü gibi sınıflandırmıştır.

Tablo 2.1. Anlam

المعنى/Anlam		
1- 'Örfî / عرفي	2- ذهني /Zihnî	3- إنطباعي/İntibâ'î

Bu genel sınıflandırmadan sonra da anlamı detaylandırmış ve **Tablo -2'**deki gibi 'Örfî anlamı üç bölüme ayırmıştır.²⁸⁷

Tablo 2.2: Örfî Anlam

المعنى العرفي/Örfî anlam		
1- وظيفي /Vazîfî	2- معجمي/Mu'cemî	3- سياقي/Siyâkî

Anlamın ikinci kısmı olan Zihnî anlamı da **Tablo -3'**de olduğu gibi üç bölüme ayırmıştır.

Tablo 2.3: Zihnî Anlam

ذهني/Zihnî anlam		
1- منطقي/Mantıkî	2- استنتاجي/İstintâcî	3- استدعائي/İstid'âî
4- انطباعي/İntibâ'î	5- انفعالي/İnfi'âlî	6- حسي/Hissî-Pragmatic

²⁸⁷ Hassân, *Makâlât fi 'l-lugati ve 'l-edeb*, II: 297.

2.5.1. Anlamı Oluşturan Ögeler

Ünlü batılı dilbilimci De Saussure, anlam konusunu dilsel gösterge başlığı altında, göstergenin iki yönü olduğunu, birincisinin, sesin oluşturduğu akustik ve kavramlardan meydana gelen zihinsel yön, diğerinin ise, işaret veya sözle gösterilen somut varlık ve onu gösteren özel kelimelerin/kavramların seslerinden meydana gelen yönü olduğunu söylemiştir.²⁸⁸

Bu bağlamda genel olarak anlamı oluşturan ögeler üç bölümden oluşmaktadır: Bunlar:

- a) Dil ile ilgili alâmet yani gösterge. Dilbilimin en önemli ögesini dil olgusu oluşturur. Bilimsel açıdan bütün dillerin her yönüyle incelenmesini dilbilim yapar.²⁸⁹ Anlam ise bu incelemelerin sonucunda elde edilen ögeler ile meydana gelen bir olgudur.
- b) Düşünce ile ilgili alâmet yani sözlüklerde yer alan somut ve soyut kavramlar.
- c) Hakiki yani her zaman olmasa da dış dünyadaki gösterilen somut alâmet bölümleridir.²⁹⁰

Biz de çalışmamızda yukarıdaki genel taksime göre anlamı oluşturan ögeleri açıklayacağız.

2.5.2. Anlamda Dil ile İlgili Ögeler

Anlamın oluşmasında dil ile ilgili en önemli ögelerden biri göstergedir. Göstergenin anlam ile olan ilişkisini de çalışmamızın “*Anlamın Belirlenmesinde Dil Dışı Etkenler/Göstergeler*” başlığında açıklamıştık.²⁹¹

İnsanların kendi arasındaki bilgi alışverişini sağlama ve metinleri anlama yöntemleri arasında dil ve dili oluşturan söz sistemi, çok yönlü ve karmaşık özelliklere sahip olması yönüyle en gelişmiş sistem kabul edilmektedir. Bu iki kavramın çok yönlü olması ve aynı zamanda da karmaşık olması ise, insanlar arasındaki sürekli bir kullanımı olması ve yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır.²⁹² Başka bir tabirle dil

²⁸⁸ Ferdinand De Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar, (İstanbul: Multilingual yayınevi, 1998), 110.

²⁸⁹ Bkz. Mehmet Aydın, *Dilbilim El Kitabı: Temel Kavramlar ve Konular*, (İstanbul: 3F yayınevi, 2007), 14.

²⁹⁰ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 64.

²⁹¹ Bkz. *Anlamın Belirlenmesinde Dil Dışı Etkenler/Göstergeler*, 39.

²⁹² Bilginer Onan, Esra Nur Tiryaki, “Türkçede Örtülü Anlam Oluşturan Unsurlar ve Ana Dili Öğretimindeki İşlevleri”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy: 19, (2012): 224.

ve söz, insanların genellikle kendi aralarında geleneksel ve örfî olarak konuştukları ses ile alakalı lafızlar ve rumuzlardır. Dilin ve sözlerin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüş ve bu sebeple de analitik ve sentetik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.²⁹³

2.5.3. Dil

İnsanın diğer insanlarla ya da doğa ile kurduğu bağ ve iletişim, dilin tarih boyunca toplumlarda insanlarla var olduğunu ortaya koymaktadır. Dil ifadenin en önemli aracı ve sembolüdür. Düşünceleri ifade etmeye ve konuşanın anlatmak istediği manaları bildirmeye yarayan toplumsal bir araçtır.

Kişinin konuştuğu dil, genellikle ait olduğu kültürün, zihin ve davranışlarının bir parçasıdır. Ait olduğu kültür ile kişinin tecrübelerinden gelen ve sonradan kazanılmış sistemli alışkanlıkların kişinin sesine sistemli olarak yansımış halidir.²⁹⁴

Başka bir ifadeyle dil, insanların tamamının günlük hayatlarında kullandıkları ve öğrenilmiş bir eylem olarak yerine getirdikleri etkileşim türüdür ve her bir toplumun isteklerini, arzularını, maksatlarını, gayelerini ve düşüncelerini ifade ettikleri seslerden örülü bir konuşma düzenidir ve genellikle doğal olarak elde edilir.²⁹⁵ Çünkü toplumlarda her birey, doğduğu toplum içinde var olan o toplumun dil dizgesini anadili olarak kavrar. Örneğin bir çocuk, dili yetişip büyüdüğü toplulukta nesneleri ve kavramları o topluluğun dilindeki karşılığı olan adlarıyla öğrenir. Bu doğal öğrenim sonucu da her şeyin bir adı olduğunu ve bu adı aracılığıyla toplumun diğer üyeleriyle iletişim kurduğunu algılamaktadır. Zira her toplumda iletişim, o toplumun kendi aralarında konuştukları dil ile gerçekleşmektedir. Anlamı oluşturan öğelerin en önemlilerinden biri dildir. Arapça'da dil teriminin karşılığı olarak lûgat ve lisan اللسان/اللغة kelimeleri kullanılmaktadır. Arap dilinin en eski yazılı metinlerinden olan

²⁹³ Bkz. Ahmet Dağ, “İslam Düşüncesinde Dil-Mantık Sorunu”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy: 4, (2015): 104.

²⁹⁴ Bkz. Berke Vardar, *Dilbilim Yazıları*, (İstanbul: Multilingual Yay., 2001), 30; Faruk Bozgöz, “Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8, sy: 20 (2004), 280.

²⁹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I: 33.

Kuran-ı Kerîm'de lugat kelimesi geçmemekte, ancak bunun yerine yirmi dört yerde²⁹⁶ farklı anlamlarda lisan ve türevleri kullanılmaktadır.²⁹⁷

Dil anlam ifade etmede, yani iletişimde, ses, sözcük, cümle, metin ve biçimbirim gibi dilsel göstergelere tabidir. Bu göstergelerin yanında konuşurken el kol hareketleri ve sesin aniden yükseltilip, alçaltılması gibi dil üstü göstergelere ve konuşurken gülümsemek gibi dil dışı göstergelere de ihtiyaç duymaktadır. Dil insanlar tarafından oluşturulan düşünce ve tasavvurları içinde taşıdığı gibi, bu düşünce ve tavırların oluşmasına aynı zamanda kaynaklık da etmektedir. Bu açıdan dil kavram olarak çok çağrışımları olan, insanlara fikir ve bilgi iletmesinin yanında başka anlamsal işlevlere de sahip olan canlı bir yapıya sahiptir.²⁹⁸ Zira düşünceler dil vasıtasıyla aktarılır ve yayılırlar. Amerika'lı dilbilimci antropolog ve Amerikan Dilbilim Okulu'nun temsilcilerinden Edward Sapir'e (ö.1939) göre dil, *“istemli olarak üretilen ve bir simgeler düzeni aracılığıyla duygu, düşünce ve isteklerin bildirişiminde kullanılan, içgüdüsel olmayan ve yalnızca insana özgü bir yöntemdir.”*²⁹⁹

Dil düzenli kültürel kurallardan yani geleneklerden geçip keyfi olarak ulaşılan ve anlamları olan işaretler sistemidir. Örneğin bal yapan bir böceğe “arı” denmesinin zorunlu bir nedeni yoktur. Bu kelimedeki harfler dizisinin gerçek hayattaki bal yapan bir böceği anlatması belli bir dil grubundaki insanların bu böceği öyle çağrılmalarından dolaydır.³⁰⁰

Anlam oluşumunda İsviçreli psikolog Piaget'ye (ö.1980) göre ise insan önce düşünceyi oluşturur daha sonra da dil yoluyla onu açıklar. Kişi, etrafındaki nesnelerden, nesnelerin arasındaki anlam ilişkilerden ve bu ilişkilerden doğan sistemsal bir dil ve anlam olgusu ile düşünce altyapısı kurar. Dil sistemi, bu çok yönlü altyapının bir sonucu veya uzantısı biçimindedir.³⁰¹ Dilin anlam yolculuğundaki bu çok yönlülüğü onun yetkin bir biçimde öğrenilmesini ve de öğretilmesini de gerekli kılmaktadır. Çünkü

²⁹⁶ Bu farklı kullanımlar için bkz. Mumtehine, 60/2; Ali İmran, 3/ 78; Nisa, 4/ 46; Maide, 5/ 78; İbrahim, 14/ 4; Nahl, 16/116; Meryem, 19/ 50, 97; Taha, 20// 27; Nur, 24/ 15, 24; Şuara, 26/ 13, 84, 95; Kasas, 28/ 34; Fetih, 48/11.

²⁹⁷ Yakup Civelek, “VII.-XI. Asr İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batı'lı Dilbilimcilerle Mukayesesi”, *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*, (2001):205.

²⁹⁸ Ellul Jacques, *Sözün Düşüşü*, çev. Hüsamettin Arslan, (İstanbul: Paradigma Yay., 1988), 33-34; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 24.

²⁹⁹ Berke Vardar ve diğerleri, *XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler)*, (Ankara: TDK Yayınları, 1983), 46.

³⁰⁰ Hassân Temmâm “*Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*” isimli kitabında yaklaşık 30 sayfalık bir bölümünde söz ile dil arasındaki farkları detaylı olarak anlatmıştır. (*Detaylı bilgi için bkz. 30*) Yine “*el-Lugatu beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*” isimli eserinde de, söz söyleyen yani mütakellim ile dilbilimci açısından söz ve dilin özelliklerini anlatmıştır. (*Detaylı bilgi için bkz. 26*.)

³⁰¹ Çınar, 247.

anlamı yansıtmada dil, dilbilimi, eğitimbilimi, toplum dilbilimi, ruh dilbilimi, insanbilimi ve göstergebilimi gibi farklı alanların öznesi konumunda olduğunu görmekteyiz.

Yine insanların ürettiği/yazdığı bir konuşmayı veya metni anlaşılır kılmak, öncelikle o metin ile muhataplarına ortak bir dille yani onların anlayacağı bir dille ve uygun bağlam içinde seslenmekle veya yazmakla mümkün olur. Dolayısıyla bir metin dilsel olmakla nitelendiğinde, o metnin ancak dil ile var olduğu ortaya çıkar ve o metnin aslî unsurları arasında dil yer alıyor demektir. Çünkü kullanılan dil, sadece anlamının değil, metnin de temel unsurudur ve aslî unsurları arasında konuşulan dilin bulunduğu bir metnin anlaşılabilmesi yani anlamın oluşumu elbette o dilin anlaşılmasına bağlıdır.³⁰²

Anlam oluşumunda her bir dilin kendine özgü özellikleri ve kuralları vardır.³⁰³ Herhangi bir dilin genel özellikleri kavranmadan anlam meydana gelmez ve kavranamaz. Çünkü dil olgusuna anlam yönünden bakan dilbilimci için, dil olmadan düşüncenin de var olamayacağı kabul edilmektedir. Bu sebeple de anlama ilişkin bilgi ve o bilgiyi aktaran anlatım temelde dil tarafından belirlenmektedir ve neticede dilbilimde düşünce, dilin yapısıyla şekillenip anlam ortaya çıkmaktadır. Dil anlam yönünden toplumlardaki kullanımı, ilgili olduğu birey, toplum, düşünce ve bağlam ile ilişkilendirilerek sözlü ve anlamsal bir değer kazanmaktadır.³⁰⁴

2.5.4. Söz

Söz başka bir ifadeyle lafız, anlambilimde dilsel simgenin bir aracı görevini üstlenmektedir. Çünkü söz, düşüncüyü düzenleyerek ifade şekline göre zihindeki düşüncenin gerçekleşmesini, aynı zamanda da bir bireyin iç dünyasındaki anlam deneyimini dilbilimsel eklemler ve göstergeler ile başka bireylere ulaşmasını sağlamaktadır.

İnsan, kendi düşüncesini diğer insanlara ve yaşadığı topluma aktarmayı düşüncesinin yönlendirdiği bir ses ile yani söz kullanımı ile gerçekleştirmektedir. Bu sebeple anlamın oluşmasında hiç kuşkusuz sözün önemli bir yeri vardır. Çünkü anlam

³⁰² Dücan Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 1.

³⁰³ Bkz., Lutz Edzard Polygenesis, *Convergence and Entropy: An Alternative Model of Linguistic Evaluation Applied to Semitic Linguistic*, (Weisbaden, 1998), 53, 88; Bozgöz Faruk, 281.

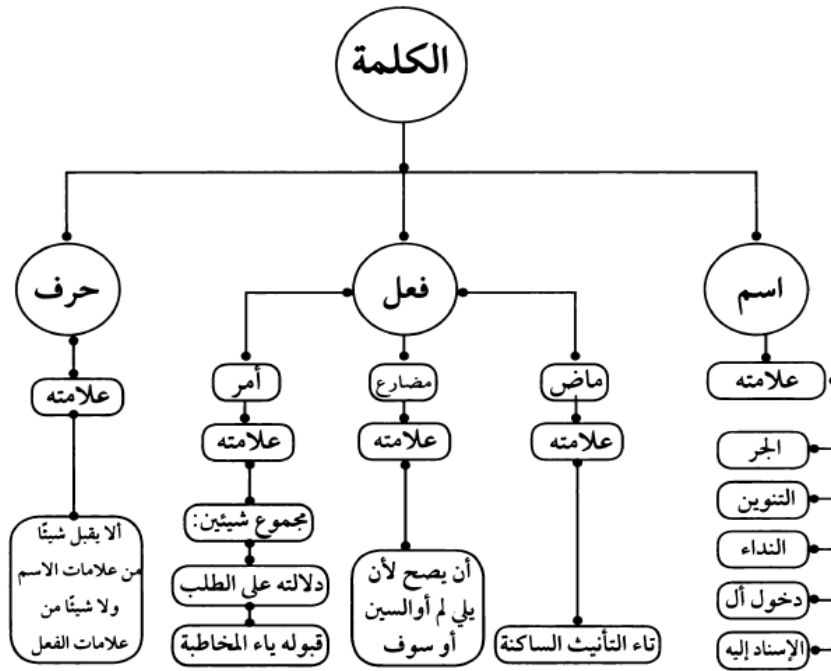
³⁰⁴ İşeri, *Onuncu Yıl Nutku'nun Göstergebilimsel Çözümlemesi*, 209.

da tıpkı eylem gibi sözle hayat bulur ve muhatapta etki bırakır. Çoğu kere eylemleri var eden ve anlamlı kılan sözlerdir.

Söz eylemi var etmekle ve ortaya çıkarmakla kalmaz aynı zamanda genellikle eylemi anlamlı da kılar. Aynı zamanda eylem sahiplerini eyleme girişmeden önce, eylem sırasında ve sonrasında gözlemler, hesaba çeker, bazen sevindirir, bazen de hüznendirir. Kısaca söz, eyleme ve eylemciye ruh verir ve hayat bahşeder. Sözün anlamı eylemin anlamını belirler ve eylem de anlamını sözde bulur.³⁰⁵ Dolayısıyla bazı durumlarda söz olmasaydı anlam da eylem de olmazdı.

2.5.5. Lafız ve Kelime

Lafız kelimesi birçok dilci tarafından hem kelime hem de ‘ibâre veya cümle anlamında kullanılmıştır.³⁰⁶ Muhatabın zihninde anlamı oluşturan temel öğelerden biri de anlamı muhatapın zihninde belirgin hale getiren lafız ve kelimelerdir. Arapça dilbiliminde kelimeyi oluşturan lafızlar ve özellikleri şekil 3’te görüldüğü gibidir.³⁰⁷

Şekil 2.3: Arapça Dilbiliminde Kelimeyi Oluşturan Lafızlar ve Özellikleri

Lafızlar ve kelimeler sesin dolayısıyla sözün meydana getirdiği kelimelerin şekilleridir. Dili konuşan kimse cümleleri, sözleri, bir lafız, nesneyi veya herhangi bir

³⁰⁵ Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, 214.

³⁰⁶ Halim Öznurhan, “Ebu Hilâl el-‘Askerî’ye Göre Lafız ve Anlam”, *SÜİFD*, sy. 14 (2006): 146.

³⁰⁷ Hâlit ‘Abdülaziz, *en-Nahvu’t-tatbikî*, (Mısır: Dâru’l-Lu’lu’e, 2018), 15.

biçimi sözle ile veyahut yazıyla ifade ettiğinde, bunun bir gösterimi olur. Konuşanın ifade ettiği lafız ve kelimedenden oluşan cümle, dinleyenin zihinde bir resmi, bir hayali canlandırıyor, onun işitsel (ses³⁰⁸) veya görsel (kelimelerin resmi) gösterimi, aynı zamanda anlamı da oluşturmaktadır.³⁰⁹

Vardar (ö. 1998) sözcüğü (kelime)

“bir ya da birden çok sesbirimden oluşan, yazı veya metinde iki boşluk arasında yer alan, çoğu kez anlamsal bir birim oluşturan, söylemde belli bir biçimsel birlik sunan, çeşitli dizimsel kullanımlarda ya değişmeyen ya da bükünlerde olduğu gibi bir bölümüyle değişim gösteren eklemli ses ve sesler öbeği” şeklinde tanımlamıştır.³¹⁰

Klasik dönem dilcilerine göre dil bilgisinin temel öğelerinden biri kabul edilen sözcük/kelime, günümüz dilbilimcilerine göre farklı tarifleri olan ve kesin ve nitelikli bir anlam bileşeni olmadığı düşünülen bir kavramdır. Ama bu düşüncelerine rağmen lafız ve kelime ifadesi yerine *anlambirim*³¹¹ gibi kavramlar kullanılarak kendisinden de tamamen vazgeçemediklerini görüyoruz.³¹² Sonuç olarak hem klasik dönemde hem de çağdaş dilbilimcilere göre iletişimde anlamın temel ögesi cümle, cümlenin temel ögesi de lafız ve kelimeler olduğunu düşünmekteyiz.

2.5.6. Lafız ve Kelimesiz İletişim (Beden Dili) (لغة بغير كلمات)

İletişim denince dil, dil denince de herhangi bir topluluğun konuştuğu ve etkileşim sağladığı anlam ifade eden kelime ve cümleler topluluğu akla gelmektedir.

Lafız ve kelimesiz iletişimden maksat, genellikle insanların günlük hayatlarında bilinçli veya bilinçsiz olarak kullandıkları sözsüz beden dilinin yansıttığı ve muhatap

³⁰⁸ Fârâbî'ye göre sesler, nefes alırken havanın boğaz, gırtlak, geniz, dil, diş ve dudaklara farklı şiddetlerde çarpmasıyla çıkar. (Fârâbî, Kitabu'l-Hurûf, s. 134) Temmam Hassân ise, ses ile harf arasındaki farkı belirttikten sonra sesi şöyle tanımlar: “Ses organlarından birinin havanın hareket ettirilmesiyle kaynaklanan belli ses etkilerini beraberinde getirdiği hareket ameliyesidir. Yani ses işlemi ses gönderen kaynak ile alıcı konumundaki kulak arasında meydana gelen bir oluşumdur. (el-Luğatu'l-'Arabiyye ma'nâha ve mebnâhâ, 74)

³⁰⁹ Ömer Soykan, “Sözdizim ile Anlambilim Arasındaki Bağlantıya Türkçe Açısından Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, sy. 20, (2016): 140.

³¹⁰ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: ABC yayınevi, 1998), 151; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 51.

³¹¹ Yapısal dil bilimi üzerinde araştırmalarıyla meşhur olan Fransız dil bilimci André Martinet (ö.1999)'e göre, bir cümlenin anlam ifade edebilmesi için iki çeşit dilsel ögenin bir araya gelmesi gerekmektedir. Birinci öge anlamlı lafızların bulunmasıdır ki bu kısmın en küçük birimine anlambirim (moneme) denilmektedir. Diğeri de anlamlı olmayan, ancak anlamın oluşumuna katkıda bulunan öğelerin bulunmasıdır ki, ikinci kısmın en küçük birimine de sesbirim (phoneme) denilmektedir. (Mehmet Yalçın, *Şiirin Ortak Paydası Şiirbilime Giriş*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991), 98).

³¹² Toklu, *Dilbilime Giriş*, 51.

kitlede anlam belirten mesajlardır. Bu mesajlar genel olarak; İşaretler, jest ve mimikler, baş ve göz hareketleri, yüz ifadeleri, beden duruşu ve temas gibi beden dili öğeleridir.

Çünkü bu öğeler ile düşmanlık, korku, sıkıntı, saldırganlık, mükemmeliyetçilik, hoşlanma ve tikslenme gibi anlam türleri sergilenebilir. Bu etkileşim türü, lafız ve kelime olmadan bedeninin pozisyon ve hareketlerine bağlı olarak ortaya çıkan anlam türüdür.³¹³

Beden dilinin anlama katkısı ise küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Çünkü beden dilinin iletişim sırasında anlatılan konunun daha iyi anlaşılmasına, sözün etkisinin daha da artırılmasına ve hitabın daha dikkat çekici olmasında lafızlara ve sese yardımcı olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda beden dilinin yalın olarak yani lafız ve kelime olmadan anlam ifade eden türleri de vardır. Psikologların araştırmalarına göre insanların kendi aralarında yüz yüze olarak kurdukları iletişimde konuşmanın yanında sözsüz mesajların tesiri %90 oranındadır.³¹⁴

Dilbilim ve hareket bilimciler lafız ve kelimesiz iletişim araçlarına ve bedensel hareketlerin ifade ettiği anlamlara klasik dönem de önem vermişlerdir. Örneğin Câhız, konuyu el, kafa, göz veya kaş işaretleri gibi en önemli, meşhur ve anlam içeren vücut hareketlerinden bahsetmiş ve üç kısımda incelemiştir:

1. Kısım, konuşma sırasında yapılan ve sözün anlaşılmasında yardımcı olan işaret ve hareket türleri.

2. Kısım, söz ve lafız olmadan sadece hareket olarak yapılan ve yazıya geçirilemeyen jest, mimik ve işaret ve hareket türleri.

3. Kısım da başkalarının anlayamayacağı şekilde iki kişinin kendi arasında mesajlaşmak istediğinde kullandığı gizli dil veya gizli işaret türleridir.³¹⁵ Son kısım için şu şiir örnek verilmiştir:³¹⁶

أشارت بطرف العين خيفة أهلها ... إشارة محزونٍ ولم تتكلم

فأيقنتُ أن الطرفَ قد قال مرحبًا ... وأهلاً وسهلاً بالحبيب المتيّم³¹⁷

Anlamı: Ailesinden korktuğu için göz ucuya endişeli birinin işareti gibi işaret etti ve konuşmadı.

Anladım ki o bakış “merhaba hoş geldin ey akli başından gitmiş sevgili” dedi.³¹⁸

³¹³ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 53.

³¹⁴ Acar Baltaş, Zuhâ Baltaş, *Bedenin Dili: Bedenimizin Sessiz Dili*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), 7.

³¹⁵ Kemal Beşer, *Dirâsât fî ‘İlmi’l-luga*, (Dâr’u Ğarîb, yy. 1998), 100.

³¹⁶ ‘Ömer b. Ebî Rebî‘a, *Dîvân-ı ‘Ömer b. Ebî Rabî‘a*, (Beyrut:Dârü’l-Kitâb, 1996), 311.

³¹⁷ عمر بن أبي ربيعة (بحر الطويل)

Fizyonomi (*physiognomy*) ve yüz okuma diye tarif edilen, daha eski bedensel anlam işaretleri de vardır. Bu alanda Charles Darwin (ö.1882) ve beraber çalıştığı bilim adamlarının 1872 de yayınladığı, “*İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi-The Expression of the Emotions in Man and Animals*” isimli kitapta insan yüzünün 60’tan fazla farklı anlam ifade eden duygu ve düşünceleri anlatabileceğini iddia etmişlerdir.

Her ne kadar bu iddia o zaman kabul görmese de son dönemde yapılan araştırmalar bu iddianın büyük oranda doğru olduğunu tespit etmiştir. Örneğin, insan duyguları ve bu duyguların yüz ifadeleri yani mimikler üstündeki etkileriyle ilgili yaptığı çalışmalar ile bu alanda meşhur olan Amerikalı psikolog *Paul Ekman*’ın bu alanda uzun süren araştırmalarının sonucunda, İnsanın hatta bütün memelilerin yüz ifadelerinin evrensel boyutta birbirlerine yakın anlamları ifade ettiğini söylemiştir.

Ekman, her bir bireyin yüz ifadesinin anlamının evrensel olduğunu belirtmiş ve önce bu anlamların sayısının yedi olduğunu belirtmiş ve bunları: Şaşırma, tikslenme, küçümseme, korku, öfke, üzüntü ve mutluluk şeklinde sıralamıştır. Daha sonra 90’lı yıllarda bu anlamlar listesini genişletmiş ve utanç, zevk, memnuniyet, rahatlama, gurur, suçluluk duygusu, heyecanlanma, hoşnutluk, aşağılama ve eğlenme duygularının dünyanın her yerinde aynı yüz ifadeleri ile anlatıldığını belirtmiştir.³¹⁹

Günümüzde sosyal medya ve sanal ortamlarda bir takım şekil ve sembollerden oluşan ve kişinin bulunduğu ruh halini yansıtan emoji’ler de evrensel düzeyde anlam ifade etmektedir.

Çağdaş dönemde iç içe girmiş ve karmaşık olan bu anlam türlerinin yani beden dilinin 50’li yılların evveline kadar ilmî bir değeri yoktu. Bu konuyu sistematik ve kapsamlı olarak ilk araştıran kişi Amerikalı antropolog Ray Birdwhistell’dir (ö. 1994). Ray Birdwhistell, 1952 yılında “*Beden Hareketleri İlmine giriş*” isimli kitabında yapısalcı dilbilim teori ve araştırmalarından etkilenecek, vücut hareketlerinin de bir iletişim aracı olduğu savını ortaya atmıştır. Ayrıca beden dilinin ifade ettiği anlam ve kuralların, dil kurallarının incelendiği gibi beden dilinin de sistematik biçimde incelenebileceğini söylemiş ve “kinesics-beden hareketleri” kavramını da ilk o kullanmıştır.

³¹⁸ Kemal Beşer, *Dirâsât fî ‘İlmi’l-luga*, 100.

³¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ekman, Paul, *Ne düşündüğünü Biliyorum*, Çev. Esra Karababa, (İstanbul, Koridor Yayıncılık, 2015); el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 71.

Dilbilimciler, çağdaş dönemde beden dili hareketlerinin yani lafız ve kelimesiz işaretlerin anlam incelenmesinin bu kadar gecikmesini birtakım gerekçelere dayandırmışlardır.

Bu gerekçelerden biri lafızsız iletişim araçlarının lafızlı ve sesli iletişim araçlarına göre ikinci plana atma yanlış düşüncesidir. Bu düşünceye karşılık olarak çağdaş araştırmacılar lafız ve kelimesiz beden hareketleriyle yapılan iletişimin muhatap üzerinde etkisinin, yüz yüze yapılan konuşma iletişimi ile eşit seviyede olduğunu söylemiştir.

Hatta bazıları iddiasını daha da ileriye taşıyarak iletişimde bu oranın %65 daha etkili olduğunu söyleyenler olduğu gibi bedendili hareketleri doğru uygulandığında etkisinin salt konuşma ile yapılan iletişimden %93 oranlarına kadar çıkabileceğini savunmuşlardır. Bu yeni tespitler ile zihinlerdeki yanlış düşünce ortadan kalkmıştır ve iletişimde anlama ve etkileşime delalet eden bir iletişim türü olarak önem verilmeye başlanmıştır. Diğer bir gerekçe ise beden dili hareketlerinin kullanım kurallarının henüz belirlenmemiş olmasıdır. Bu nedenele beden dili hareketlerinin kendisinin karmaşık birçok işaret ve jest mimik içerdiğinden dolayı öğrenilmesinin ve uygulanmasının zor olacağı varsayılmıştır. Diğer yandan önemli ve anlaşılması zor olan fikirleri muhataba aktarmada yetersiz olacağı gibi yanlış düşüncelerdir.³²⁰

Bu yanlış düşüncelere karşı, çağdaş dönmem araştırmacıları, yaptıkları çalışmalar sonunda önemli tespitlerde bulunmuşlardır. Bu tespitlerden biri, lafızsız işaretlerin yani beden dilinin, kendine ait kurallarının olduğunu ve bu yönden konuşma diline entegre olabileceğini savunmuşlardır. Yine beden dilinin hareketlerinin birçoğunun doğal olarak kazanıldığını ve toplumsal olarak öğrenildiğini kabul etmişler, diğer yandan beden dilinin de konuşma dilinin tarzı üzere eğitim araştırma ve incelenmeye elverişli olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışma ve tespitler neticesinde ortaya atılan yanlış gerekçelerin bir hükmü kalmamış ve ortadan kalkmıştır.

Diğer bir gecikme sebebi ise doğal olarak lafızsız işaretlerin yönteminin anlaşılması ve öğrenilmesi için, öncelikle anlama delalet eden hareketlerin tekrar tekrar bir kaynaktan görülmesi veya izlenilmesi gereklidir. Aynı zamanda görülen hareketlerin kavranıp ezberlenebilmesi için bol tekrar yapılması gereklidir. Bu nedenlerle eski dönemlerde, görsel ve teknolojik cihazlar çok yaygın olmadığından bu ezber ve tekrarların yapılamayacağı gerekçesi ile arka plana atılmıştır. Bu gerekçelerin de

³²⁰ Baltaş, *Bedenin Dili: Bedenimizin Sessiz Dili*, 7.

günümüzde internet, akıllı telefon, sinema, televizyon, bilgisayar programlarının kullanımının yaygınlaşmasıyla ve bu alanda eğitim veren resmi ve özel kurumlarda eğitim imkânlarının çokluğu sebebi ile bir geçerliliği kalmamıştır.³²¹

Beden hareketleri yani beden dili iletişimde günümüzde de önemini korumaktadır. Bu alan birçok nedenle ilgi çekmektedir. Bu nedenlerden bazıları şunlardır:

a) Yeni teknolojiye insan ve aygıt ilişkisini araştıranlar bilgisayar ve robotların insan hareketlerini tanıyıp yorumlamasını sağlamak.

b) Bilgisayarla üretilen çizgi filimler ve bilgisayar oyunları beden hareketlerini çok iyi tanımlamalı ve ayırt etmelidir.

c) Son dönemde özellikle siyaset ve iş adamlarının başarılı olabilmeleri için beden dili öğreten yeni bir sektörün oluşması.

d) Son olarak da psikolojide insan davranışlarının yorumlanmasına yönelik yaşanan gelişmeleri sayabiliriz...

Beden dili yani lafızsız ve sessiz vücut hareketleri, konuşmaya veya genel anlamda iletişime destek olan ve anlamın muhatabın zihninde iyice yerleşmesine sebep olması yönüyle önemli bir anlam türü olduğu anlaşılmaktadır.

Anlamsız lafızlar ile yani iki kişi arasında gerçekleşen ve aynı toplum içinde ve örfî gelenekte yaşayan diğer insanlara hissettirmeden onların anlayamayacağı şekilde belirli sesler ile de yapılan etkileşim ve iletişim türü vardır. Örneğin, aşağılama maksadıyla gülmek, kişi hataya düştüğünde, hata yaptığını kendisine bildirmek için peş peşe öksürmek ve odasına girdiğimizden haberi olmayan kişiye öksürmek gibi...³²² Manasız sesler ile yapılan bu iletişim türü de yerine ve konumuna göre muhatapta anlama delalet eder.

2.5.7. Vurgu ve Melodi

Vurgu ve Melodi iletişimde anlamı oluşturan önemli bileşenlerdendir.

2.5.7.1. Vurgu

Dilbilimde vurgu, teleffuz anında cümle içindeki kelimelerin veya hecelerin birine eşlik eden ses uzunluğu veya sesin diğer kelime ve hecelerden daha güçlü

³²¹ el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 55.

³²² el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 58.

olmasıdır. Bazen vurgunun fonemik bir görevi olur. Hece fonemlerinin benzeşmesi durumunda bir anlam ile diğeri arasını ayırabilir.³²³ Arapça’da dilbilimciler Vurguya, bir kelimeyle diğerrinin anlamını ayıracak fonetik bir görev yüklememişlerdir. Ancak; Arap dilinde anlam öğelerine epeyce ağırlık veren İbn Cinnî, her ne kadar vurgu ve melodi isimlerini kullanmasa da bazı ibarelerinde tonlama ve vurguya dikkat çekmiştir.³²⁴

2.5.7.2. Melodi/Nağme

Ses tellerinin oluşturduğu titreme ve dalga sayısına göre sesin yüksekliğini ve alçaklığının değişmesidir ki bu yüksekliği ve alçaklığı belirleyen sesteki titreme ve dalga sayısının artması veya azalmasıyla gerçekleşmektedir. Bu değişim de kelime veya cümle düzeyinde olabilir.³²⁵

2.6. ANLAMDA DÜŞÜNCE İLE İLGİLİ ÖGELER

Anlamı oluşturan öğelerden düşünce ile alakalı olanlara genellikle dilbilimde *gösterge* ve *gösterilen* olarak tabir edilen anlam öğelerinden gösterilen oluşturmaktadır. Gösterilen, ister gerçek olsun, isterse de hayal veya kurmaca olsun bir kelimenin işiten kimsede uyandırdığı anlamdır. Gösterilen, dilde gösterilen ve dil dışında gösterilen şeklinde iki kısma ayrılır:

2.6.1. Dilde Gösterilen

Cümle, kelime, ses ve harf gibi dilbilimde anlamın temel öğelerini oluşturan kısımları içine aldığı gibi, cümlenin kurulumundaki fâil, mef’ûl, mûsned, mûsnedün ileyh gibi cümlenin öğelerini de ifade eder ve bu öğelere göre de anlam şekillenir.³²⁶

2.6.2. Dil Dışı Gerçek veya Hayalî Nesnelerde Gösterilen

a) Somut Anlamlar: Örneğin: Nesnelerden kalem ve defter. Sıfatlardan, kısa ve kırmızı, fiillerden yazdı ve yardım etti gibi anlam öğeleri.³²⁷

³²³ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 72.

³²⁴ Detaylı bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II: 370; Abdülkerîm Mâcid, *ed-Delâletu’s-Savtiyye ve’s-Sarfiyye ‘Inde İbn Cinnî*, (Beyrut: Mecelletu’l-Fikeru’l-‘Arabiyyi 1982), 26: 70.

³²⁵ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 73.

³²⁶ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 86

³²⁷ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 86.

b) Gayba Âit Olaylar: İçeriğini Kur’ân ve Hadîslerden öğrendiğimiz Melek, cin, şeytan, cennet ve cehennem kavramları gibi inançla ilgili gerçeklerdir.³²⁸

c) Sanal Varlıklar: Denizkızı, Ankâ kuşu, cadı ve gulyabani gibi gerçekte olmayan ve insanlar tarafından uydurulan varlıkları ifade eder.³²⁹

d) Hayalî Varlıklar: Genellikle hikâye, roman ve şiirlerde gerçekte var olmayan ama gerçekte var olanlardan uyarlanan hayalî kahramanları veya varlıkları ifade eder.³³⁰

e) Mânevî Duygular: Doğruluk, adalet ve cömertlik gibi dış dünyada somut olarak varlığı bulunmayan anlamları niteler.³³¹

f) Soyut Anlamlar: Erkek, ağaç ve aslan gibi dış dünyada somut olarak var olan ancak belirli olmayan varlıkların anlamını yansıtır.³³²

³²⁸ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 86; Zeynep Kıran ve Ayşe (Eziler) Kıran, *Dilbilime Giriş*, (İstanbul: Seçkin Yayınları, 2006), 53.

³²⁹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 86.

³³⁰ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 87.

³³¹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 87.

³³² Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 87.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLASİK VE ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ

Bu bölümde anlam bileşenleri klasik ve çağdaş dönemler bağlamında Abdülkâhir el-Cürçânî ve Temmâm Hassân'ın dil ve anlam teorileri ile ele alınacaktır.

3.1. ANLAM BİLEŞENLERİ KAVRAMI

Anlam bileşeni kavramı, konuşma esnasında kelime veya cümledeki anlamları oluşturan her türlü özellik ve anlam birimleri olarak açıklanmaktadır. Bu kavram ilk duyulduğunda küçük parçaların birleşmesi ile meydana gelen bütün akla gelmektedir. Kimya ilminde suyun tanımında, “H₂O” *yani iki hidrojen ve bir oksijen atom parçalarından oluşan bileşik*” diye tanımlanmıştır. Bunun gibi dilbilim ve anlambilim kuralları çerçevesinde cümledeki kelime ve lafızların bir araya gelmesi ile doğru anlamları oluşturan her bir lafız veya görseli doğru anlamın bileşeni diye kabul etmek mümkündür.³³³

Anlam bileşenleri kendi arasında, ayırt edici anlam bileşenleri ve ortak anlam bileşeni olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ayırt edici anlam bileşeni ister cümlede olsun isterse de kavram olarak değerlendirilsin farketmez, bir kelime veya lafız birimini diğerinden ayıran anlam birimidir. Bu bağlamda cümlede veya kavram olarak ifade ettiği anlam içeriği bakımından ortak olan lafız ve kelime birimleri de ortak anlam bileşeni kabul edilmiştir. Örneğin, “*insan*” kelimesi, bir anlam bileşeni olarak tür bakımından canlı, cinsiyet bakımından erkek ile kadın yetişkinleri ve erkek ile kız çocuklar anlamını yansıtan ortak bir anlam bileşenidir. Fakat “*adam*” kelimesi canlı, yetişkin ama çocuk olmayan, cinsiyet yönünden de erkek olan kadın olmayan diye farklı anlamları yansıtmaktadır.³³⁴ Anlam bileşenleri, ortak veya ayırt edici özelliklerde olsa da cümle içerisinde doğru anlam olgularını muhatap kitleye aktarma yönünden çok önem arz ettiği kanaatindeyiz. Nitekim anlam bileşenleri her dönemde dilbilimcilerin önem verdiği temel dilbilim araştırmalarının odak noktasını oluşturmuştur. Bu bölümde anlam bileşenlerinin tarihî gelişimine kısaca göz atmakta fayda görmekteyiz.

³³³ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 109.

³³⁴ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 110.

3.1.1. Anlam Bileşenlerinin Tarihsel Gelişimi

Dilbilim çalışmalarının geçmişini araştırdığımızda, bu çalışmaların eski felsefi düşüncelerin ayrılmaz bir parçası olduğunu hemen fark ederiz. Örneğin Yunan Felsefesini okuyan kimse bu felsefenin dünya dillerine dil kıstasları ve teorileri sunduğunu görecektir. Sunulan bu kıstasların ışığında yeni dil araştırmaları ve dil okulları kurulmuştur.³³⁵ Çünkü bütün dillerin söz dizimi ve cümle yapısı ana hatlarıyla Yunan dilbilimine uyumludur. Yine eski dilbilim araştırmalarındaki dil bilgisi ve gramer kuralları ile Eski Yunan mantık ve metafizik teorilerinin büyük oranda birbirine benzeştiğini görmekteyiz.³³⁶ Çünkü eski Yunan mantıkçıların, mantık ilminin temelinde kabul ettikleri “mevzû-الموضوع” ve “mahmûl-المحمول” fikri ile Arap dilbilimcilerin anlamlı cümlelerin temelini oluşturmada kabul ettikleri isnâd³³⁷ yani “mübteda-المبتدأ” ve “haber-الخبر” ile fiil-فعل ve fail-فاعل anlamlarıyla” aynı düşünce tarzıyla oluşturulmuş dil olgularıdır.³³⁸ Yine Aristo’nun “*Katagoriler Kitabı/Kitâbu’l-Makûlât*” isimli eserinde mantık ilmindeki isim tarifi ile Arap dilbilimindeki cümlelerin öğelerinden ismin tarifi, ana hatlarıyla uyumaktadır.³³⁹

Bu uyuşmalara ve benzerliklere daha birçok örnek verilebilir. Bununla birlikte Arap dilbilimi eski uygarlıkların ortaya koyduğu dil teorilerinden birçok yönüyle de ayrılmaktadır.³⁴⁰ Çünkü Arapça dilbilimi alanında, Câhiliyye dönemi denilen İslâmiyet’ten önceki çağın Arap edebiyatını oluşturan şiirler ile başlayıp, İslâm dininin kutsal kitabı Kur’ân’ı ve Allah’ın elçisinin hadislerini doğru anlama, yanlış yorumlanmasının önüne geçme hedefi başta olmak üzere bu köklü dilin kullanımında hataya düşmeyi engellemek gibi birçok sebepten dolayı günümüzde de uygulanan önemli dil çalışmaları ortaya konulmuştur.³⁴¹ Bu çalışmalara da yazılı olarak önce

³³⁵ Muhyiddîn Muhsib, *es-Sekâfetu’l-mantikiyye fi’l-fikri’n-Nahvî*, (Riyad: Merkez-i Melik Faysal li’l-buhûsi ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, 2007), s. 117.

³³⁶ Celal Şemsüddîn, *et-Ta’lîl’l-lugavî ‘inde’l-Kûfiyyîn ma’a mukâranatihî bi nazîrihî ‘inde’l-Basriyyîn*, (İskenderiyye: Müessesetu’s-Sekâfeti’l-Câmi’a, t.y.), 107.

³³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Recep Şentürk, “İsnâd”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), XXIII: 153-154.

³³⁸ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 12.

³³⁹ Aristo’nun isim tarifindeki “*Medlûlünde yani nitelediği şeyde herhangi bir zamana dâhil olmayan*” kısmı ile Arap dilbilimindeki ismin tarifinde “*Üç zamandan birine yani mazi/geçmiş zaman, hâl/şimdiki zaman ve istikbâl/gelecek zamandan birine delâlet etmeyen*” özellikleri birebir uyumaktadır. (Detaylı bilgi için bkz. es-Sa’rân, *‘İlmu’l-luga mukaddimetun li’l-gâri’l-‘Arabî*, 319).

³⁴⁰ Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu’l-Kûfe ve Menhecühâ fi dirâseti’l-luga ve’n-Nahv*, (Kahire: Mektebet-ü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1985), 260.

³⁴¹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 10.

Tefsir, Fıkıh ve Hadis gibi Arapçada farklı Temel İslam bilimleri branşlarının oluşmaya başlamasının yanında sistemli sözlüklerin temeli kabul edilen anlam sözlüklerinin ve garîb sözlüklerinin derlenmesiyle başlamıştır.³⁴² Arap dilbiliminin gramer ve anlam ile alakalı konuları başlangıç aşamasında yani klasik dönemin ilk evrelerinde Temel İslam bilimleri bağlamında yani fıkıh, hadis, tefsir gibi ilim dallarının içinde değerlendiriliyordu. Daha sonra Halil b. Ahmed, Sîbeveyh, el-Câhız, İbn Fâris, İbn Cinnî ve ‘Abdülkahir el-Cürcânî gibi klasik dönem dilbilimcilerin eserlerinde sağlam zemine oturmuştur.³⁴³

Özellikle hicrî V. Asır, İslâmî ilimler alanındaki her bilim dalı için olduğu gibi Arapça anlam bileşenlerini inceleyen bilim dalı için yani anlambilim ve dilbilim için de âdeta bir dönüm noktası ve gelişim dönemi olmuştur. Çünkü bu dönemde nahiv ve belâgatın temel kural ve kavramları ortaya konulmasının yanında Arap şiirinin divanları da toplanmıştır.³⁴⁴ Aynı zamanda Arapça ilimlerde özellikle de Arapça cümlelerde anlam olgusunun temel tartışmalarını atan kelâm ilmi eksenli ekollerin de gelişimlerini tamamladıklarını, yine bu dönemde Arapça ilimlerin her bir alanında önemli eserler verildiğini görmekteyiz. Anlambilim alanı da bu olumlu gelişmelerden payını almıştır. Çünkü anlamalı cümlenin oluşması için başlangıçta sadece lafızların yüzeysel anlamlarının doğru ve mantıklı olması yeterli iken, bu dönemde anlamı oluşturan bileşenler farklı değerlendirmelere tabi tutularak incelenmeye başlamıştır.³⁴⁵

Fakat bu dönemin belki de en önemli ve öne çıkan gelişmesi ‘Abdulkâhir el-Cürcânî gibi tefsir ve dilbilim alanlarında uzman bir dilbilimcinin yaptığı önemli çalışmalar olmuştur. Zira ondan önce her ne kadar anlam bileşenleri ekseninde fikir ve görüş belirleneler olsa da genel olarak dil bilgisi ve belâgat ilimlerinin temel konuları üzerine, mantıklı ve sistemli olarak görüş belirten Cürcânî’dir.³⁴⁶ Onun dilbilim anlambilim üzerine yapmış olduğu çalışmalara geçmeden önce genel olarak anlam bileşenlerini tanıtmak isteriz.

³⁴² el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1998), 212.

³⁴³ J. Lyons, *el-Lugatu ve ‘İlmü’l-luga*, (Dâru’n-Nahda, y.y. 1981), 5.

³⁴⁴ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 8.

³⁴⁵ Hassân, *el-Luga beyne’l-Mi’yâriyye ve’l-Vasfiyye*, 18.

³⁴⁶ el-Cürcânî, *Diâilü’l-İ‘câz*, 6; Ahmet Seyyid‘Ammâr, *Nazariyyetu’l-İ‘câzi’l-Kur’ânî ve eseruhâ fi’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-Kadîm*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1998), 167.

3.2. ARAPÇA CÜMLELERİN ANLAM BİLEŞENLERİ

Anlambilimde tek başına kelimeler, hatta bağlamsız ve nedensiz söylenen cümleler bile mantıklı bir anlam ifade etmekten uzaktır. Kelime ve cümlelerin anlam oluşturmaları için, kelimelerin gramer ve anlambilim kurallarına uygun biçimde cümleleri oluşturmaları ve bu cümlelerin de uygun anlam bileşenleri ile muhataba doğru anlamı yansıtması gerekmektedir. Bu durum diğer dillerde olduğu gibi Arapçada da böyledir.

347

Arapça cümlelerin oluşumunda genellikle şu dört anlam bileşeninin doğru dizimi önem kazanmaktadır:

3.2.1. Müfred/المفرد

Bu kavram Arapça grameri bağlamında sarf ilminde farklı, nahiv ilminde farklı kullanılmaktadır. Nahiv yönünden müfred kavramı ile gramerde kastedilen şey, cümle içerisinde “أسد/aslan, سيفان/ iki kılıç ve أشجار /ağaçlar” gibi tek başına nesnelerin anlamını yansıtan ve bir cümle dizimi içinde yani terkipte bulunmayan kelimelerdir. Sarf ilmi yönünden müfred kavramı ise kelimenin sayı bakımından niteliğini özellikle tekilliğini yani tesniye (ikil) veya cemi‘ (çoğul) olmadığını belirtmektedir. Sarf yönünden bir kelime veya kavram tesniye veya çoğul olsa bile nahiv yönünden cümle içerisinde müfred kabul edilir ve cümleyi oluşturan önemli unsurlardan biridir. Zira müfred yani kelimeler olmadan cümlenin de oluşması mümkün değildir.³⁴⁸

3.2.2. Morfolojik Yapı/ البناء الصرفي

Anlamlı cümlenin oluşmasında morfolojik yapıdan maksat, Arapça’da sarf ilminin³⁴⁹ incelediği aynı kökten türeyen bir kelimenin ism-i fâil, ism-i mefûl, mübâlağa vezinlerinde ve bu isimlerin tesniye ve çoğullarında farklı olarak gelmesi ve

³⁴⁷ Ali b. Muhammed b. ez-Zeyn el-Cürcânî es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983), 233; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 223.

³⁴⁸ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri’z-Zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-‘Arab*, 140.

³⁴⁹ Sarf ilminin tanımı “الصرف: علم يعرف به أحوال الكلم من حيث الإعلال” *İ‘lâl yönünden kelimelerin durumları (kullanım yönünden meydana gelen değişiklikler) kendisi ile bilinen ilimdir*” şeklinde yapılmıştır. (es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 133)

bu farklılık sebebiyle de anlamının değişmesidir. Örneğin, “الولد-*bir erkek çocuk*” kelimesi, yapı ve anlam bakımından şu kelime yapılarından farklıdır:

“الولدان-*iki erkek çocuk*” kelimesi: Bu kelimenin yapı ve i’râb bakımından sadece merfu olma ihtimali var iken, “الولد” kelimesi ise bu hali ile ref’, nasb ve cer olabilir.³⁵⁰

Neticede cümleyi oluşturabilecek iki kelime aynı kökten türemelerine rağmen, birinin tekil yapıda, diğerinin sayı bakımından tesniye yani ikil olması yönüyle muhataba ifade ettikleri anlamlar farklı olmuştur.³⁵¹

-Yine aynı kökten türeyen “الأولاد – *erkek çocuklar*” kelimesi: Sayı bakımından çoğul olup, bu hali ile cümle içerisindeki konumuna göre ref’, nasb ve cer olmaya elverişlidir.³⁵²

“ولدت- *kadın doğurdu*” kelimesi: Bu kelime de öncelikle yapı bakımından diğer örneklerin aksine fiil kalıbında olup diğerleri ise isimdir ve anlam yönüyle de eylemin geçmiş zamanda yapıldığını belirtme yönüyle farklıdır.³⁵³

Bu örnekler bir kökten türeyen onlarca belki de yüzlerce yapı ve anlam değişimlerinden sadece birkaç tanesini temsil etmektedir. Çünkü bu kelimelerden her birinin vezni için genellikle türediği kökün diğer vezinlerinin ifade ettiği anlamdan az da olsa farklı bir anlamı vardır. Bu anlam değişimlerine ve artmasında da genellikle kelimenin kök harflerine ziyâde harf eklenmesi sebep olmaktadır. Zira Arpça anlambiliminde “زيادة المباني دليل على زيادة المعاني – yani *kelimelerin veznindeki harflerin artması anlamın da çoğalmasına ve artmasına sebep olur*” kuralı vardır. Bu sebeple anlamlı cümlenin oluşumunda kelimelerin morfolojik yönden vezinlerinin değişmesi anlamın da değişmesine neden olmaktadır.³⁵⁴

³⁵⁰ Çünkü Arapça gramer kuralı olarak müfred yani tekil olan kelimelerin ref’ hali damme, nasb hali, fetha ve cer hali de kesra ile olur.

³⁵¹ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 98.

³⁵² Çünkü bu kelime yapı bakımından “cemi’ teksir/kırık çoğul” olarak değerlendirilip, i’râb alameti de müfred/tekil kelimenin i’râbı gibi üç halde üç farklı hareke ile belirlenmiştir.

³⁵³ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, I: 41; Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 99.

³⁵⁴ Sâmerî, Fâdıl Sâlih, *Ma’âni’n-Nahv*, (Amman: Dâru’l-Fikr, 2000), I: 11.

3.2.3. Cümlelerin Oluşumu / التآليف

İletişimde anlamlı bir cümlenin sözdizimsel yapısıyla, ifade ettiği anlam içeriği birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki önemli parçalardır. Cümlenin anlamının doğru ve kurallı olabilmesi için bu iki parçayı da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü bazen bir cümle sözdizimsel/gramer açısından doğru olabilir, fakat anlam bakımından bozuk veya yanlış olabilmektedir.³⁵⁵ Bu nedenle anlamlı cümlenin oluşması için, cümlenin hem gramer yönünün hem de anlam yönünün doğru biçimde ve konuşan kişinin maksadından farklı bir anlaşılmaya sebep olmayacak şekilde kusursuz olması gerekmektedir.³⁵⁶ Arapça anlamlı cümleleri oluşturan kelimeler yapı yönüyle cüz'î ve tam oluşum olmak üzere iki kısımdır:

3.2.3.1. Cüz'î Oluşum/ التآليف الجزئي

Arapça gramerde anlamlı cümlenin oluşumunda bazı lafızlar, sözdiziminde istenilen anlamı yansıtmak için genellikle beraber kullanıldığında doğru anlamı yansıtabilen kelime ve edatların oluşturduğu anlam şeklidir.³⁵⁷ Yani beraber kullanılmadığında ya istenilen anlamı yansıtmayan veya da tek başına cümle diziminde bulunmayan lafızlardır.³⁵⁸

Örneğin, “رغب” fiilinin farklı harfi cer edatlarıyla farklı anlamlar yansıtmaması gibi.

رغب إليه: Bir şeyden uzaklaşmak ve soğumak. رغب فيه: Dilemek ve arzu etmek, رغب عنه: Dua etmek ve yalvarmak.

3.2.3.2. Tam Oluşum/ التآليف التام

Cümleyi oluşturan aynı kelimelerin;

- Takdîm yani lafzın sözdiziminde sonra gelmesi gerekirken önce gelmesi,³⁵⁹
- Te'hîr yani lafzın sözdiziminde önce gelmesi gerekirken sonra gelmesi,³⁶⁰

³⁵⁵ Kınar, *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, 102.

³⁵⁶ Sâmerrâî, *Ma'âni'n-Nahv*, I: 10.

³⁵⁷ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 152.

³⁵⁸ Sâmerrâî, *Ma'âni'n-Nahv*, I: 12.

³⁵⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 106; Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 207.

³⁶⁰ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 106.

c) Zikr yani cümle içerisinde söylenmemesi gereken bir lafzı bir maksattan dolayı söylemek,³⁶¹

d) Hazf yani cümlede bulunan bir ögeyi cümleden kaldırmak,³⁶²

e) Te'kîd yani cümleyi veya cümlelerin ögelerinden birini vurgulu söylemek³⁶³ amacıyla farklı varyantlarda geldiğinde anlamı değiştirmesidir.³⁶⁴

Örneğin, زيد قائم: *Zeyd ayaktadır*, قائم زيد: *Ayaktadır Zeyd*, القائم زيد: *Ayakta olan Zeyddir*, إنَّ زيدا قائم: *Şüphesiz Zeyd ayaktadır*, cümlelerinde aynı kelimelerin farklı diziminden dolayı anlam değişimleri meydana gelmiştir.³⁶⁵

3.2.4. Ses Tonu/ النغمة الصوتية

Diğer dillerde olduğu gibi Arapça anlambiliminde de sesin kullanımı ve tonu tek başına anlam belirlemede ve yönlendirmede önemli bir role sahiptir. Çünkü aynı kelimelerden meydana gelen cümlelerin anlamları ve muhataba yansıttığı duygu, konuşan kimsenin ses tonunun değişmesiyle değişmektedir.³⁶⁶ Örneğin: خالِدٌ عنده مال cümlesinde konuşan kişinin “مال” kelimesinde sesinin şiddetini artırıp biraz tok ve heybetli çıkarmasıyla anlam, Halid’in çok parasının olduğuna veya farklı türde mal varlığının çok olduğuna delalet eder. Aynı cümlede konuşan kişinin “عنده مال” cümlesinde sesinin şiddetini azaltıp biraz ince ve zayıf çıkarmasıyla anlam Halid’in az parasının olduğuna veya mal varlığının önemsiz olduğu veya aşağılama gibi anlamlara delalet etmektedir.³⁶⁷ Görüldüğü gibi cümle diziminde aynı kelimelerden oluşan bir ifade, ses tonunun yönlendirmesi sonucu konuşanın ve muhatabın anladığı farklı anlamları ifade edebilmektedir.

³⁶¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 217.

³⁶² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 218.

³⁶³ Arapça anlambilimindeki bu kavramların detaylı tanımları çalışmamızın sonraki bölümünde açıklanacaktır.

³⁶⁴ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 153.

³⁶⁵ Sâmerî, *Ma'âni'n-Nahv*, I: 11.

³⁶⁶ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 264.

³⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Sâmerî, *Ma'âni'n-Nahv*, I: 12; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, III: 371.

3.2.5. İ‘rab/ الإعراب

İ‘rab Arapça cümlelerin anlam ifade etmesinde veya anlamı yönlendirmesinde en önemli anlam olgularından birisidir.³⁶⁸ İ‘rab kavramı (أعراب) fiilin mastarıdır ve kelime manası yönünden farklı anlamları vardır. Fakat bir gramer kavramı olarak, bir şeyi açıklamak anlamı bağlamında cümle dizimindeki lafızların konumunun açıklanması bu kavram ile ifade edilmiştir. Çünkü Araplar bu kelimeyi “أعراب الرجل عن حاجته: Adam ihtiyacını/ isteğini açıkladı” anlamında kullanmaktadır.³⁶⁹

İ‘rab kavramı ıstılahta dilbilimcilerin genel tanımlarına göre i‘râb: “الإعراب: هو اختلاف آخر الكلمة باختلاف العوامل لفظاً أو تقديرًا” (ve sözcüklerin cümle içerisindeki konumlarına göre) sözcüklerin sonlarındaki lafzî (telaffuz edilen ve söylenen) veya takdîrî (sözcüğün sonunda gizli) olarak ortaya çıkan değişime” denilmektedir.³⁷⁰ Dilbilimcilere göre nahiv ilminde bir terim olarak kullanılan i‘râbın, sözcüklerin cümle içerisindeki kapalılıklarını gidermek yani okunuşlarını kolaylaştırmak ve cümlede bulunduğu gramer konumuna göre kelimelerin anlamlarını ortaya çıkartmak gibi önemli görevleri bulunmaktadır.³⁷¹

Arapça Samî diller grubundan olduğu için i‘rab olgusu Samî dillerden miras kalmıştır. Samî dillerin hepsinde i‘rab olgusu bulunmaktadır.³⁷² Cümle diziminde i‘râb olgusunun kendine özgü bazı faydaları olduğu gibi bazı dezavantajlarının da bulunduğu söylenebilir. Çünkü sözcükleri i‘râblı yani harekeli olan dillerde herhangi bir sözcüğün doğru okunması için ilgili sözcüğün ref‘, nasb veya cer konumlarının iyi tespit edilmesi ve hangi konumda nasıl okunması gerektiğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu durum gramer kurallarını iyi bilenler için bir avantaj kabul edilirken, genellikle bu dilleri sonradan öğrenenler için ise dezavantaj olarak kabul edilmiştir.³⁷³

³⁶⁸ Sâmerrâî, *Ma‘âni’n-Nahv*, I: 14.

³⁶⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ebu Muhammed Abdullah Cemâluddîn el-Ensârî İbn Hişâm, *Şerhu’l-Lemhatu’l-Bedriyye fî ‘ilmi’l-lügati’l-‘Arabiyye*, nşr. Hâdî Nehr, (Ürdün: Dâru’l-Yâzûrî’l-‘İlmiyye, 2007), I: 271.

³⁷⁰ es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, 31.

³⁷¹ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 153.

³⁷² Kemaluddin Ebu’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, (Leiden: Brill Matbaası, 1886), 10.

³⁷³ Sâmerrâî, *Ma‘âni’n-Nahv*, I, 21.

Arap dilbilimciler konuşmalarında rahat hareket etmek amacıyla, sözcüklerin sonlarına sözcüğün cümledeki konumuna göre i‘rabı temsil eden hareketler koymuşlar ve bu hareketleri, manaların bir göstergesi haline getirmişlerdir. Örneğin fiil cümlesinde genellikle fiilden sonra gelen ilk sözcük normal şartlarda fâil olur, bu cümlemin devamındaki sözcük ise mef‘ûl olarak kabul edilir.³⁷⁴ Normal şekilde gelen fiil fâil ve mef‘ûl diziminde fâil ref‘ olarak, mef‘ûl ise nasb olarak okunur. Yine isim cümlesini oluşturan gramer öğelerinden mübtada önce, haber ise sonra gelmektedir ve her ikisi de ref‘ okunmalıdır. Anlamalı cümleyi oluşturan gramer öğelerinden “nevâsıh/النواسخ” diye isimlendirilen edatlardan “إِنَّ” ve kardeşleri/benzerleri ise kendilerinden sonraki ismi nasb, haberi ise ref‘ etmektedir.³⁷⁵

Anlamalı cümlemin oluşumunda fiil cümlesinde fâil ve mef‘ûl, isim cümlesinde mübtada ve haberi “إِنَّ” ve kardeşleri/benzerleri öğelerini temsil eden özel i‘rab göstergeleri vardır ki bu göstergelere de hareke ve i‘rab alametleri denilmektedir. Arapça cümle diziminde gramer öğeleri genellikle normal dizimi ve sıralanışı ile gelirler ve bu durumda da i‘rab alâmetlerine genellikle gerek duyulmayabilir ancak; bazı durumlarda cümledeki gramer öğeleri, bazı sebep ve ihtiyaçtan dolayı yer değiştirebilmektedir.³⁷⁶ Mesela fiil cümlesinde bazen mef‘ûl önce, fâil sonra gelebilmektedir. Bu durumda da cümlemin öznesi yer değiştirdiğinden anlam kargaşası olmaması için i‘rab alameti konulmaktadır. Böyle durumlar kelimelerin konumunu belirleyen bu hareketler yani i‘râb alâmetleri, manaları gösteren birer işarete ve anlam bileşenine dönüşmektedir.³⁷⁷ Cümlemin diziminde gramer kuralları bağlamında bu işaretlerin ifade ettiğİ anlamsal olgular sonucu da anlamın oluşum safhası muhatabın zihninde daha belirgin bir duruma gelmektedir.³⁷⁸

³⁷⁴ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 13.

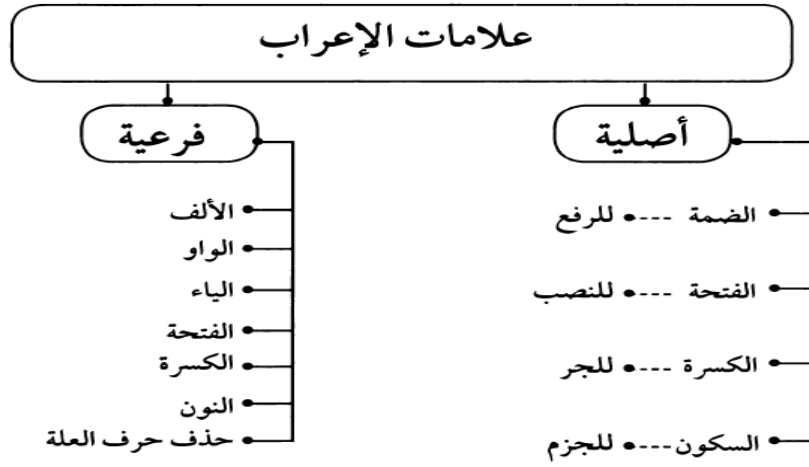
³⁷⁵ Hassân, *el-Hulâsatu’n-Nahviyye*, 75.

³⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Sâmerrâî, *Ma‘âni’n-Nahv*, I, 149-158.

³⁷⁷ Mehmet Sıdık Özalp, “Arap Dilinde İ‘râb Olgusu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 28 (2019), 206.

³⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Sâmerrâî, *en-Nahvu’l-‘Arabî*, (Beyrut: Dâr’u İbn Kesîr, 2014), I, 20-50.

İ‘râb alâmetleri ve çeşitleri aşağıdaki şekil 4’te görüldüğü gibidir.³⁷⁹

Şekil 3.1: İ‘râb Alâmetleri ve Çeşitleri

İ‘rab olgusunun lafız mı yoksa anlam mı olduğu konusunda nahivciler ile mantıkçılar arasında görüş farklılığı oluşmuştur. Mantıkçılar i‘rabın lafız olduğunu yani gösterge olduğunu, nahivciler ise i‘rabın fâiliyyet, mefûliyyet ve izâfet gibi gramer kurallarının sonucu olarak zihinde beliren anlam olduğu görüşünü savunmuşlardır. Yani görünürde bir i‘râb alameti olmasa da cümlemin dizimindeki kelimelerin konumunu fâiliyyet, mefûliyyet ve izâfet anlamları belirlemektedir. Cürçânî ise bu tartışmada nahivciler tarafında yer almaktadır.³⁸⁰

Arapça cümlelerde anlamın ortaya çıkmasına katkı sağlayan başka anlam bileşenlerini de saymak mümkündür fakat biz bu bölümde bütün dilbilimciler tarafından kabul edilen ve diğer anlam bileşenlerinin temeli ve esası kabul edilen anlam bileşenlerini inceledik.

3.2.6. Arapça Cümlede Anlam Oluşumu İçin Gerekli Diğer Bileşenler

İletişimde etkileşimin sağlanması muhataplar arasında anlamlı cümleler ile gerçekleşmektedir. Dilbilimcilere göre de Arapça anlamlı bir cümle iki temel öğeden oluşmaktadır. Bunlardan biri mûsned, diğeri de mûsnedün ileyhtir. Mûsnedün ileyh, cümlede kendisinden bahsedilendir yani cümledeki bahsedilen işi yapandır ve sadece

³⁷⁹ ‘Abdülaziz, *en-Nahvu’t-tatbîkî*, 43.

³⁸⁰ el-Cürçânî, *Muktesit*, I: 84; el-Cürçânî, *DLâilu’l-İ‘câz*, 6; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 45.

isimler müsnedün ileyh olmaktadır.³⁸¹ Müsned ise cümledeki işin veya yargının kendisidir. Hem isim cümlesinde hem de fiil cümlesinde özne, müsnedün ileyh, yüklem ise müsnettir. Müsned ve müsnedün ileyh, anlamlı cümlelerin zorunlu iki parçasıdır. Bu iki parça olmadan anlamlı bir cümleyi oluşturmak mümkün olmadığı gibi, onlardan biri olmadan diğeri de anlam oluşturamaz yani bir cümlede sadece müsned veya sadece müsnedün ileyh tek başına bir anlam ifade edemez.³⁸²

Müsned ve müsnedün ileyh cümlede “umde” yani temel kabul edilirken anlamlı cümleyi oluşturan diğere gramer öğeleri ise dilbilimciler tarafından “fazlalık” veya “edat” kabul edilmektedir. Fakat cümledeki bu fazlalık cümle diziminde olmasa da olur anlamında bir fazlalık değildir. Aksine anlam ifade eden cümlede bazen cümlelerin anlamı müsned ve müsnedün ileyten başka fazlalık kabul edilen bu öğelere dayanmaktadır ki onlar olmadan da anlam meydana çıkmaz.³⁸³ Örneğin,

“وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ” *Biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri*

oyun olsun diye yaratmadık”³⁸⁴ cümlesindeki “لَاعِبِينَ” kelimesi bu cümlede müsned veya müsnedün ileyh değildir fakat bu kelime olmadan bu cümlelerin kastedilen anlamı da oluşmamaktadır.³⁸⁵

Arapça bir cümlelerin oluşumunu incelediğimizde müsnele dayanarak oluşan cümlelerin yapısının ya fiil ile beraber isim veya isim ile beraber isimden oluştuğunu görmekteyiz. Başka bir tabir ile fiil cümlesi, fiil ve fâilinden oluşur. (أَقْبَلَ سَعِيدٌ / *Sait geldi*) örneğinde olduğu gibi. Fiil cümlesinin sözdiziminde genellikle önce fiil sonra fâil veya nâibu’l-fâil gelir. (سَعِيدٌ مُقْبِلٌ / *Sait gelecektir*) örneğinde olduğu gibi isim cümlesinin sözdizimi ise genellikle mübteda ve haberden oluşmaktadır ve önce mübteda sonra haber gelmektedir. Normal şartlarda bu sıralama hem fiil cümlesinde hem de isim cümlesinde değişmemektedir fakat bazı durumlarda bir maksat için cümlelerin öğeleri cümle içerisinde az da olsa yer değiştirebilmektedirler.³⁸⁶

³⁸¹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 192.

³⁸² Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Manâhâ ve Mebnâhâ*, 107.

³⁸³ Detaylı bilgi için bkz. es-Serrâc, Muhammed Ali, *el-Lübâb fî kavâ’idi’l-luga*, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 1983, 100; Hassân, *Menâhicu’l-bahs fî’l-luga*, 209.

³⁸⁴ Enbiyâ, 21/16.

³⁸⁵ Sâmerriâi, *Ma’âni’n-Nahv*, I: 14.

³⁸⁶ Sâmerriâi, *Ma’âni’n-Nahv*, I: 15.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde klasik dönem kabul edilen çağda ve çağdaş dönemde Arap dilbiliminde ve genel olarak anlambilimde köklü yenilikler ve teoriler ortaya koyan ‘Abdülkahir el-Cürcânî ve Temmâm Hassân’ın görüşlerine göre anlam bileşenlerini inceleyeceğiz.

3.3. KLASİK DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ

Üçüncü bölümün baş taraflarında bahsettiğimiz gibi ‘Abdülkahir el-Cürcânî, yaşadığı dönemde dînî ilimlerdeki yetkinliğinin üzerine, dilbilimi ve anlambilimi alanlarındaki dehasını ve felsefe, psikoloji, mantık ve edebiyat alanında bilgilerini de eklemiş, genelde edebî bir metnin belâgatini, özelde ise Kur’ân’ın belâgat ve i‘câzını ispatlamaya çalışmıştır. Konumuzu daha fazla uzatmamak için klasik dönemdeki anlam bileşenleri genellikle onun görüşleri ekseninde incelenecektir.

Abdulkahir el-Cürcânî, dilbilimi ve anlambiliminin sistemli ve düzenli olarak temelini oluşturacak anlam teorilerinin ortaya çıkmasında ve günümüze kadar ulaşmasında en büyük paya sahiptir. Cürcânî’nin bu önemli çabaları ortaya koymasının temelinde -kendisinin eserlerinden de anlaşıldığı gibi- İslam dünyasında inkârcılık ve farklı itikâdî gerekçelerle ortaya çıkan muhâlif akımlara karşı, dilbilim ve anlambilim alanında da kendi amelî ve itikâdî mezhebinin düşüncelerini aktarma hedefi olduğu görülmektedir.³⁸⁷ Onun nahiv, edebiyat ve şiirle ilgili ortaya koyduğu fikirleri başlı başına birer teori kabul edilmiş ve özel çalışmalara konu olmuştur. Dolayısıyla Cürcânî anlam teorilerini Kur’ân’ın mucizeliğini, fesâhatini ve belâgatini muhalif gruplara ispat etmek ve Kur’ân’ın mucizeliğini her yönüyle savunmak için geliştirdiği anlaşılmaktadır.³⁸⁸

Cürcânî’nin anlambilim alanında meşhur olan sözdizimi/nazm teorisi vardır. Çalışmamızın bu bölümünde anlamın oluşmasına katkı sağlayan bu teorinin tanımını anlamın oluşmasına etkilerini ve klasik dönem bağlamında anlam bileşenlerini inceleyeceğiz.

³⁸⁷ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 80.

³⁸⁸ Ahmed Seyyid Muhammed Ammar, *Nazariyyetu’l-İcâzi’l-Kur’ânî ve eseruha fi’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-kadîmî*, (Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1998), 158; Kınar, *Abdulkahir el-Cürcânî’nin Nazm Teorisi*, 68.

3.4. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'YE GÖRE İ'cÂZ, FESÂHAT VE SÖZDİZİMİ KAVRAMLARI

Klasik dönemde Kur'ân'ın i'câzı bağlamında dilbilimcilerin çok önem verdiği ve son derece değerli kabul edilen çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmaların şüphesiz en önemli hedefi de dil, anlam ve edebiyat alanına katkı sağlayan çok kıymetli anlam teorileri üretmek olmuştur. Anlam teorilerini iyi anlamak için, bu teorilerin üzerine bina edildiği temel kavranları da iyi kavramak gerekmektedir.³⁸⁹ Özelde sözdizimi teorisini iyi kavrayabilmek için de aşağıdaki kavramları iyi bilmek ve anlamak gerekmektedir:

3.4.1. İ'câz Kavramı

“İ'câz- إعجاز” kavramı, Arap dilinde, âcizlik, güçsüzlük, kudretsizlik ve etkisizlik gibi anlamları olan “ ‘a-c-z/عجز” kelimesinden türetilmiştir ve meşhur olan anlamı “bir kimseyi âciz bırakmak, bir işe güç yetirememek, zayıf düşmek ve yapamamak” manalarına gelmektedir. Çünkü “إعجاز” kelimesi, if'al babından mastar olup “اقتدار- iktidâr, güç ve kudret” kelimelerinin zıt anlamlısıdır.³⁹⁰

Terim olarak ise i'câz, genellikle Tefsir usulünde, “*Kur'ân'ın üstün edebî üslubu ve onun zengin muhtevası yönünden bir benzerinin getirilmesinden insanların acze düşmeleri*” şeklinde tanımlanır ve genellikle “İ'câzu'l-Kur'ân- الإعجاز القرآن” mastarın, fâiline nisbeti durumundadır.³⁹¹ Yani i'câzu'l-Kur'ân, insanların ister tek, isterse de toplu olarak olsun fark etmez, Kur'ân gibi özelliklere sahip başka bir kitap ortaya koymaktan aciz kaldıklarını ifade etmek için kullanılır. İnsanların aciz kaldıkları yön ise Kur'ân'ın ister sûrelerin genel anlam içeriği bakımından isterse de sûre içerisindeki ayetlerin insicâmı bakımından anlambilim ve dilbilim kuralları yönleriyle söz diziminde en belîğ üslupla ifade edilmesindedir.

³⁸⁹ Bkz. Ebu Bekr el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1997), 16-48.

³⁹⁰ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Sihâhu'l-Luga*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr, (Beyrut, 1979), 5: 883-884; Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi-Elfâzi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 325; Muhammed bin Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut, Dâru's-Sâdr, ts.), 5: 369-370.

³⁹¹ el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, 20.

Kur'ân'da bu kavram geçmese de kavramın anlam kökenleri Kur'ân'a dayanmaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de, inanmayan inkârcı muhataplarına, önce Kur'ân'ın bir benzerini, on sûresinin benzerini ve en nihâyetinde bir sûresinin bari benzerinin getirilmesi konusunda meydan okunmuştur. Bu meydan okumaya gerek vahiy süreci devam ederken gerekse de vahiy tamamlandıktan sonraki dönemlerde karşılık vermeye yeltenenler olsa da başarısız olmuşlardır.³⁹²

Bu kavram üzerine araştırma yapan dilbilimcilerin ortak görüşüne göre, gerek vahiy süreci devam ederken, gerekse de sonraki dönemlerde vahiy gölgelemek ve önüne geçip etkisiz hale getirmek için her şeyi göze alan bir kesimin özellikle de Arap toplumunun içindeki inkârcı kesimin yeterli ilmî ve edebî donatıya sahip oldukları halde, Kur'ân'ın bu meydan okumasına başarılı şekilde cevap verip, tabiri câiz ise bu meydan okumayı susturmak yerine, kılıçla yani savaş yapmayı tercih etmeleri onların Kur'ân'ın fesâhat ve belâgati karşısında âciz kaldıklarını göstermektedir.³⁹³ Cürcânî bu kavramdan hareketle teorisinin temellerini oluşturmuş ve bu kavramın niteliğini izah etmiştir.

3.4.2. İ'câz Çalışmaları

Bu kavramın özelde inkârcıların ve genelde tüm insanlığın Kur'ân'ın vahiy olmayan bir benzerini getirmekten aciz oldukları anlamını yansıtmak için kullanıldığını yukarıda açıklamıştık.³⁹⁴ Özellikle hicrî ikinci asırda farklı din mensuplarının ve inkârcıların Kur'ân'a yönelik ithamları ve İslam toplumunun içerisinde Kur'ân'ın i'câzını kabul etmeyen şâir ve yazarların çıkması, i'câz düşüncesinin ön plana çıkarılması ve üzerinde araştırmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Üçüncü asırda ise bu konuda müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Üçüncü asırdan günümüze kadar da takdire şayan çalışmalar yapılmıştır.³⁹⁵

Cürcânî'nin Kur'ân'ın i'câzı fikri ve delilleri ile ilgili çalışmalarında “*er-Risâletu's-Şafiye ve Delâilu'l-İ'câz*” kitapları ana kaynak konumundadır. Bu konu ile alakalı bazı meselelerin izahını “*Esrâru'l-Belâga*” isimli eserinde de yapmıştır.³⁹⁶

³⁹² es-Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 321.

³⁹³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 38; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 99.

³⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzu'l-Kur'ân”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), XXI: 403-406.

³⁹⁵ el-Halebî, *Sırru'l-Fesâha*, 14.

³⁹⁶ Konaklı, *Abdülkâhir Cürcânî'nin İ'câzu'l-Kur'ân Fikrine Katkıları*, 20.

Cürcânî kendisinden önce bazı dilbilimci, kelâmcı, belâgatçı ve tefsircilerin önem verdiği i'câz konusuna bir dilbilimci bakışı ile ilgi göstermiş ve konuyla alakalı;

a) “*er-Risâletu 'ş-Şâfiye*” isimli önemli bir risale,

b) “*Delâilu 'l-İ'câz*” isimli önemli ve bu alanda kaynak kitab,

c) Muhammed el-Vâsitî'nin (ö. 306) “*İ'câzu 'l-Kur'ân fî Nazmîhî ve Te'lîfîhî*” isimli kitabına “*el-Mu'tadid*” ve “*Şerh-i Sağîr*” adında iki şerh kaleme almıştır. Son iki eseri elimize ulaşmadığı için Cürcânî'nin i'câzla ilgili görüşleri “*er-Risâletu 'ş-Şâfiye*” ve “*Delâilu 'l-İ'câz*” kitabında ağırlıklı olarak görülebilir.³⁹⁷

Cürcânî'den önce de i'câz görüşünü savunan âlimler olmuştur. İ'câz'ı konu eden eserler, Câhız'ın “*Nazmu 'l-Kur'ân 'î*”, Vâsitî'nin (ö. 306) “*İ'câzu 'l-Kur'ân 'î*”, Rummânî'nin (ö. 384) “*en-Nüket fî i'câzi 'l Kur'ân 'ı*,” Hattâbî'nin “*Beyânu i'câzi 'l-Kur'ân 'ı*,” Bâkîllânî'nin (ö. 403) “*İ'câzu 'l-Kur'ân 'ı*,” Kâdî 'Abdülcebbâr'ın “*İ'câzu 'l-Kur'ân 'ı ve Şerif Murtazâ'nın (ö. 436) “el-Mûdih ‘an ciheti i'câzi 'l-Kur'ân 'ı*” i'câz konusunun farklı açılardan incelendiği eserler olarak kabul edilir.³⁹⁸ Bu müelliflerden bazılarının bu kavram ile alakalı çalışmalarına kısaca göz atmak i'câz fikrini anlamak için yararlı olacaktır.

3.4.2.1. Ebu Osman el-Câhız'ın İ'câz Anlayışı

Hicri 225 yılında vefât eden Câhız dilbilim ve anlambilim alanlarına önemli eserler ve çalışmalar sunmuştur. Belâgat ilminin temellerini attığı kabul edilmektedir. Belâgat araştırmalarında da Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması için bu konuda araştırma yapıp, i'câzı ve i'câz ile alakalı konuları ilk ele alıp açıklayan ve sadece bu konu hakkında müstakil eser yazan ilk müelliflerden biridir. Kitabının ismi de “*Nazmu 'l-Kur'ân-نظم القرآن*” dır. Onun yaşadığı dönemde belagatın özellikleri şu dört maddede yoğunlaşmaktaydı:

1- Cümle oluşumunda lafızları oluşturan harflerin ağızdan doğru olarak çıkması, dil veya dişlerden kaynaklanan kusurlar ve bazen de ağız yapısının sebep olduğu kusurların ele alınması.

2- Dilin sağlam ve doğru kullanımı, cümledeki lafızların birbirleriyle ilişkisi ve lafızları duyan kimseyi rahatsız edecek ifadelerden kaynaklanan kusurların tespiti.

³⁹⁷ Boyalık, ‘*Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 147.

³⁹⁸ Boyalık, ‘*Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*, 226.

3. Cümledeki sözlerin oluşumunda, lafız-anlam ilişkisi ve anlamın açık olması, icâz (kısa ifadeler) ve itnâb (uzun ifadeler), hatip ile dinleyiciler arasındaki bağlam ile konuşma ve konu uygunluğunun ele alınması.

4. Hatibin söz söyleme durumu ve sözlerinin yönlendirmeleri.³⁹⁹

Câhız genelde bu başlıklar altında incelenen dilbilim konularına *Nazmu'l-Kur'ân* isimli bu kitabında aşağıdaki farklı konulardan bahsetmiştir:

1- Kur'ân'ın i'câzının nazmında olduğu görüşünü savunmuş ve bu görüşünü kitabının farklı yerlerinde tekrarlamıştır.⁴⁰⁰

2- Kur'ânın i'câzının nazmında olduğu görüşünün alt yapısını oluşturmuş ve fesâhat konusundaki görüşünü de bu görüşü ile güçlendirmeye çabalamıştır.

3- Bu kitabın bize ulaşmadığı düşünülmektedir. Câhız'ın bu konulardan bahsettiğini ise *el-Hayavân* isimli başka bir kitabında anlatmasından öğrenmekteyiz.⁴⁰¹

3.4.2.2. Ali b. Rabben et-Taberî 'nin (ö.247) İ'câz Anlayışı

Bir hıristiyan âlimi olan Ali b. Rabben daha sonra müslüman olmuş, İslâm'ın hak din, Kur'ân'ın Allah'ın insanlığa gönderdiği ilâhî kelâmı ve Hz. Muhammed'in en son peygamber olduğunu savunmak maksadıyla "*ed-Dîn ve'd-Devle- الدين والدولة*" isimli kitabı kaleme almıştır. Kelâm ekolünden Mu'tezile kelmâcısı olan Taberî, kitabında aşağıdaki konuları işlemiştir:

1- Hem Tevrat'ta ve hem de İnciller'de Hz. Peygamber'in insanlığa son peygamber olarak gönderileceğine dair yalnız işaret değil sarâhatin bulunduğunu belirtmiştir.

2- Kur'ân'ın üstün fesâhat ve belâgatını inkârcılara göstermek ve Kur'ân'daki emir, nehiy ve gayb ile ilgili haberlere yani Kur'ân'ın i'câzına dikkat çekmiştir.

3- Bu eseri içerik yönünden *er-Red 'ale'n-Nasârâ'* isimli kitabından daha mükemmeldir.

4- Câhız'ın eseri gibi Kur'ân'ın i'câzı ile alakalı ilk müstakil eserlerden birisi olarak kabul edilir.⁴⁰²

³⁹⁹ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 2002), I, 75.

⁴⁰⁰ في كتابنا المنزل الذي يدل على أنه صدق نظم البديع الذي لا يقدر على مثله العباد Hârûn, (Beyrut, Dâru'l-Ceyl, ty), III: 131.

⁴⁰¹ Detaylı bilgi için bkz. el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*.

⁴⁰² Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberî", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), II: 436; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 99.

3.4.2.3. Ebu ‘Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Vâsîfî’nin İ‘câz Anlayışı

Hicrî 306 senesinde vefaat eden Vâsîfî de Kur’ân’ın i‘câzı ile alakalı “*İ‘câzu’l-Kur’ân fî nazmihî ve te’lîfihî*” isimli bir kitap yazmış ve aşağıdaki konulara değinmiştir:

- 1- Öncelikle bu eser İ‘câzu’l-Kur’ân adıyla yazılmış ilk eserdir.
- 2- Kitabında Kur’ân’ın i‘câzından genişçe bahsetmiş ve bu konuyu açıklamıştır.
- 3- Vâsîfî kitabını Câhîz’in tarzında yazmıştır. Bu sebeple kitabında belirttiği görüşlerinde ondan etkilendiği ve kitabından istifade ettiği düşünülmektedir.
- 4- Bu kitap da bize ulaşmamıştır fakat biz bu kitabın varlığından ve içeriğinden Cürcânî’nin *Delâilu’l-İ‘câz* isimli kitabından ve bu kitabının büyük hacimli şerhi *el-Mu’tadit/المعتضد* isimli kitabından öğrenmekteyiz.⁴⁰³

3.4.2.4. Ebu İsâ Ali b. Ali er-Rummânî’nin İ‘câz Anlayışı

Hicrî III. Asrında yaşayan Rummânî, nahiv âlimi, dilbilimci ve müfessir olarak bilinmektedir. Rummânî de İ‘câzu’l-Kur’ân konusunda bir kitap yazmış ve bu kitap Muhammed Halefullah Ahmet ve Muhammed Zağlul Sellâm tarafından tahkik edilip, Kahire’de Dâru’l-Me‘ârif matbasında yayımlanmıştır. Günümüze kadar oluşan Rummânî’nin “*en-Nüket*” isimli bu eserinde Kur’ân’ın i‘câzının temelini oluşturan yedi vecih belirlenmiş ve bu yedi vecihten biri kabul edilen belâgat vechinin, Kur’ân’ın i‘câzı üzerindeki etkisi konusuna ağırlık vermiştir.⁴⁰⁴

3.4.2.5. Ebu Bekr Bâkılânî’nin İ‘câz Anlayışı

Cürcânî ile aynı asırda yaşayan Bâkılânî de “*İ‘câzu’l-Kur’ân*” isimli bir kitap yazmıştır. Bâkılânî’nin bu kitabı kendisinden sonra gelen dilbilimciler ve tefsircilerin hepsinin beğenisini kazanmıştır. Bu kitap da İ‘câzu’l-Kur’ân konusundan bahseden mustakil bir kitaptır. Müellif, kitabında aşağıdaki konulardan bahsetmiştir:

⁴⁰³ Mustafa Dib’el-Boğa; Muhyiddin Dibmustu, *el-Vâzih fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (Dimaşk: Dâru’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye, 1998), 177.

⁴⁰⁴ Velîd Muhammed Murâd, *Nazriyyetu’n-Nazm ve Gıymetuhe’l-‘İlmiyye fî dirâsâti’l-lugaviyye ‘inde ‘Abdu’l-Kâhir el-Cürcânî*, (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1983), 25; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 101.

1- Kur'ân'ın belâgat konularının birçoğunu bu kitapta toplamıştır.

2- Bu konu hakkındaki temel konuları içermektedir yani bu konuyu etraflıca işlemiştir. Bu yönüyle kitap alanında tek kabul edilmiştir. Ebu Bekr el-'Arabî (ö.1148), “*Bakıllânî'nin bu kitabı gibi başka bir kitap telif edilmemiştir*” demiştir.

3- Kur'ân âyetlerinin i'câz yönlerini bulmuş ve bu yönleri detaylı ve güzel bir uslup ile üç madde halinde anlatmıştır:

a) Kur'ân'ın gayb haberleri içermesi.

b) Peygamberimiz'in (s.a.v.) ümmî olmasına rağmen Kur'ân'ın geçmiş kavimlerden ve geçmişte yaşanan olaylardan detaylı bilgi vermesi.

c) Kur'ân'ın sözdiziminin eşsiz ve benzersiz olması.⁴⁰⁵

4- Kur'ân'ın i'câzının ayetlerdeki kelimelerin diziminde ve bağlamına göre düzeninde olduğuna işaret etmiş ve bu özelliği ile yani nazımın güzelliği ve dizimin kusursuzluğu ile Kur'ân'ın Tevrat, İncil ve diğer semâvî kitap ve sahifelerden ayrıldığından bahsetmiştir.⁴⁰⁶

5- İ'câz konusunda doğrudan Arapçanın kusursuzluğuna ve genel olarak Kur'ân'ın lafız ve mana bakımından edebî ve dilsel üstünlüğünü öne çıkaran önce Bâkılânî ve sonraki dönemde Cürcânî gibi dilbilimcilerin görüşleri, temelde İslam düşüncesinde linguistik/dilbilimsel bakış açısının yerleşmesinde etkili olmuştur.

6- Bâkılânî, Kur'ân'ın mucize olmasında etkili olan nazım ve te'lif özelliklerinin ne olduğunu açık bir şekilde ortaya koyamamıştır. Fakat Kur'ân'ın nazım ve te'lifinin şiirlerden ve diğer edebi metinlerden birçok yönden farklı dilsel özelliklere sahip olduğu düşüncesiyle lafız ve mana eksenli bir i'câz anlayışını ön plana çıkarmaktadır.

7- Bâkılânî'nin tam olarak açıklayamadığı söz konusu nazım ve telif farklılıklarını net şekilde ortaya koyan kişi, Cürcânî'dir.⁴⁰⁷

8- Bu kitabı Kâhirede Dâru'l-Ma'ârif Yayınevi, Allâme Seyyid Ahmet Sakr'ın tahkîki ile yayımlamıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 104.

⁴⁰⁶ el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, 44.

⁴⁰⁷ Gündüzöz, *Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecâz Tartışmaları*, 32.

⁴⁰⁸ Mustafa Dib'el-Boğa; Muhyiddin Dibmustu, *el-Vâzıh fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 177.

3.4.3. Fesâhat Kavramı

Fesâhat ve belâgat kavramları genellikle beraber kullanılırlar. Bu kavramlardan belâgat kavramının anlamında tüm dilbilimciler görüş birliği içerisinde ancak; fesâhat kavramının anlamında farklı görüşler öne sürmüştür.⁴⁰⁹ Bu kavramın anlamındaki görüş farklılığı ise temelde lafız ve anlam teorisindeki görüş farklılığına dayanmaktadır. Dilbilimcilerden bir kısmı fesâhatın lafza, belâgatın ise anlama ait olduğu görüşündedirler.⁴¹⁰

“Fesâhat- فصاحة” kavramı da sözlükte “bir şeyin açık seçik olması, gökyüzünün açık ve berrak olması, sütun üstünü kaplayan köpükten arınıp saf ve köpüksüz olması” mânalarına gelir.⁴¹¹ Bu anlamlarından hareketle de kusurlardan arınmış söze fesâhat, kusurlardan arınmış olan sözün kendisine veya o sözü söyleyene de fasîh denilmiştir. Fesâhat ilk dönemlerde “belâgat- بلاغة”, “beyân- بيان” ve “berâ‘at- براعة” kelimeleriyle “güzel ve etkili söz” mânasında eş anlamlı olarak kullanılırken daha sonra, anlambilimde lafızın güzelliğine fesâhat, mânanın güzelliğine de belâgat, berâ‘at ve beyân denilmeye başlanmıştır.⁴¹²

Cürcânî, anlamlı cümlede lafzın edebî yönden değerini ifade ederken “fesâhat ve belâgat” kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bu iki kavramdan ise daha çok fesâhat kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Ona göre muhatap tarafından güzel bulunan her bir sözü edebî yönden değerli ve güzel yapan mantıklı ve makul nedenler vardır. Bu nedenler delilleri ile birlikte açıklanabilirse sözün fesâhati de ortaya çıkmış olur.⁴¹³

3.4.3.1. Fesâhat Kavramının Tarihi

Cürcânî’den önce veya yaşadığı dönemde fesâhat kavramı hakkında görüş belirtenler olmuştur fakat Cürcânî bu görüşleri kavramsal ve anlamsal derinliğe sahip olmadıkları veya yanlış kabullere dayandıkları için yeterli bulmamıştır. Örneğin Câhız ve onun görüşlerini savunan dil geleneğine göre fesâhat meselesi öncelikle lafız ve

⁴⁰⁹ Mustafa Çuhadar, “Fesâhat” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), XII: 423.

⁴¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Matlûb, Ahmed, *Esâlib Belâğıyye el-fesâha el-belâga el-Me‘ânî*, (Kuveyt: Vekâletu’l-Matbû‘ât, 1980).

⁴¹¹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, I: 391; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “fsh” maddesi; ez-Zebidî, Ebu’l-Feyz M. Murtazâ *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, Kahire 1307, “fsh” maddesi.

⁴¹² el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I: 115; Matlûb, *Esâlib Belâğıyye el-fesâha el-belâga el-Me‘ânî*, 13.

⁴¹³ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 191.

anlam üzerinden değerlendiriliyordu. Adeta lafzın edebî yönden anlama etkisi yok sayılıyor ve lafzın yapısı üzerinde de fazla durulmaksızın sözün lafız unsuru olması ön planda tutuluyordu. Edebî yönden lafzın ön planda tutulmasında sözü, salt lafızların dizimine indirgeyen Mu‘tezile kelimcilerinin lafızcı fesâhat anlayışları zemin hazırlamaktaydı. Şöyle ki özellikle Mu‘tezile mezhebinden olan kelimci ve edebiyatçılar sözün fesâhatını önce sadece lafızlar ile açıklamışlar fakat Kur’ân’ın i‘câzını lafızcı bir fesâhat anlayışına temellendirmenin mümkün olmadığını anlamışlar ve sonra “sarfe” görüşüne yönelmişler ama bu görüşleriyle çelişme pahasına fesâhati ön plana çıkarmışlar ve bu konuda tutarsız açıklamalar yapmışlardır.⁴¹⁴

Bu yetersiz ve olumsuz görüşler ve açıklamalar Cürçânî’yi tatmîn etmemiş ve sözün fesâhatı ve sözün anlam unsurları arasındaki bağı daha detaylı incelemeye sevk etmiş ve neticede sözdizimi teorisini ortaya koymuştur.

3.5. SÖZDİZİMİ KAVRAMI VE NAZARİYESİ

Sözdizimi kavramı anlambilimde nazm kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Nazm kelimesi ise sözlükte telif etme, bir şeyi dizme, ayrı ayrı olan şeyleri toplayıp bir araya getirme gibi anlamalara gelmektedir. Genel kullanımda da bir araya getirilip sonra birbiriyle birleştirilen her şey dizilmiş yani nazmedilmiş olur. Örneğin inciye ipe dizmek manasını ifade etmek için de bu kavram kullanılır.⁴¹⁵

Bu kavram, Cürçânî’nin sözdizimi nazariyesinin/teorisinin ismi olarak kullanılmıştır.⁴¹⁶ Sözdizimi teorisi dilbilim ve anlambilim araştırmalarının odak noktası kabul edilmektedir. Çünkü Cürçânî’ye göre de sözdizimi, belâgat ilminin madeni ve odak noktasıdır. Bu kavramı Delâilu’l-i‘câz’da “النظم....وهو معدن البلاغة” şeklinde değerlendirmiş ve bu gibi özgün tarif ve değerlendirmeler ile âdetâ belâgat ilminin temellerini atmıştır. Belâgat ilmi özelinde Cürçânî’den sonra yapılan çalışmaların neredeyse hepsi bu ilme yeni bir şey katmadığı, yapılan çalışmaların tamamının

⁴¹⁴ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 24; Detaylı bilgi için bkz. el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 34.

⁴¹⁵ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, "nazm" maddesi; Kınar, *Abdulkahir el-Cürçânî’nin Nazm Teorisi*, 67.

⁴¹⁶ Cürçânî’nin bu anlam teorisine, “نظرية النظم/sözdizimi” kavramını ilk kullananlardan birisi Seyyid Kutuptur (ö. 1966). Nazariye kavramı, delil ile sâbit olan önerme veya ilmî veya fennî gerçeklerin açıkladığı görüşler topluluğu anlamında kullanılmaktadır. Nazariye kavramı yerine günümüzde teori kavramı da kullanılmaktadır. (el-Mu‘cemu’l-vaşîf “نظر” maddesi)

Cürcânî'nin temellerini attığı konuları düzenleme, şerhetme ve detaylandırmadan öteye gidemediği değerlendirilmektedir.⁴¹⁷

Cürcânî anlambilimde de dil bilgisi kurallarının ve cümlelerin anlamlarına yeni ve farklı bakış açılarıyla anlamlar yüklemiştir. Yani dil bilgisi alanında nahiv kurallarını sadece cümledeki kelimelerin sonundaki hareketler (ref', nasb ve cer) olarak değerlendirmemiş, aksine cümleyi oluşturan öğeleri ve aralarındaki anlamsal ilişkileri de açıklayarak derin bir bakış açısı ile ele almıştır. Klasik dönem anlambilim çalışmalarında Kâdî Abdülcabbâr'a gelinceye kadar dilbilimcilerin kullanımında nazm yani sözdizimi kavramı farklı anlam olgularını içine alacak şekilde geniş bir çerçevede kullanıldığını görmekteyiz. Abdulkahir el-Cürcânî'den önceki kelimcilerin metinlerinde ise bu kavram edebî üslup veya edebî tür anlamına gelmekteydi.⁴¹⁸

Cürcânî özellikle Kur'ân'ın i'câzının hangi yönlerden olduğunu araştırmış ve neticede sarfe görüşü, Kur'ân'ın tarihî olaylardan haber vermesi gibi diğer dilbilimcilerin Kur'ân'ın i'câzının temel unsuru saydıkları konuları teker teker irdelemiş, Kur'ân'ın i'câzı bağlamında ve sözün fesâhati çerçevesinde daha kapsamlı anlam araştırmalarına girmiş ve en sonunda nazm/sözdizimi teorisini geliştirmiştir.⁴¹⁹

3.5.1. Sözdizimi Teorisinin Önemi

Cürcânî nazmın yani sözdizimi teorisinin önemini maddeler halinde şöyle dile getirmiştir:

a) Sözdizimi teorisi, ilmin kapısıdır. O kapıyı açtığında çok büyük faydalara ulaşılabileceğini. Bu sözyle Cürcânî, teorisinin ne kadar değerli olduğunu ve bu konu üzerinde çalışıldığında farklı ilim dallarında birçok ilmî faydalara ulaşılabileceğini daha o günden vurgulamıştır.

b) Sözdizimi teorisinin dinin anlaşılmasında fevkalade bir faydası ve çok büyük bir etkisi olduğunu.

c) Sözdizimi teorisinin Kur'ân'ın i'câzına yönelik çıkartılmaya çalışılan birçok olumsuz düşüncenin ve fesâdın kökünü kesmeye yaradığını.

⁴¹⁷ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 525.

⁴¹⁸ Kınar, *Abdulkahir el-Cürcânî'nin Nazm Teorisi*, 72.

⁴¹⁹ Cürcânî, nazm kavramını, *er-Risâletu's-Şâfiye* isimli eserinde 69 defa, *Esrârü'l-Belâga*'da 26 defa ve *Delâilu'l-i'câz*'da 184 defa kullanmıştır. (Zekeriyyâ Selâmî, *en-Nahv'u ve kavâ'idu'n-nazm*, Ummân: Merkezu'l-kitâbi'l-Akademî, 2019), 67.

d) Kur’ân âyetlerinin yorumlamasında meydana gelebilecek çeşitli aksaklıkları düzelttiğini”⁴²⁰

Cürcânî yukarıdaki değerlendirmelerinde sözdizimi teorisinin önemini ve faydalarını özet olarak ifade etmiştir.

Anlambilimde de sözdizimi kavramı, anlamın oluşması için anlamlı cümleleri ve cümlelerde bulunan kelime gruplarını oluşturan kuralları yani kelimelerin anlamlı olarak bir araya gelme ve kurallı bir cümleyi oluşturma koşullarını, cümledeki kelimeler ve diğer anlam öğeleri arasındaki anlam ilişkilerini inceleyen dil bilgisi dalıdır. Kısaca sözdizimi teorisi kelimelerin cümle içerisindeki ilişkilerini ele alan bir anlam teorisidir. Bu sebeple sözdiziminin öne sürdüğü anlamsal kurallar olmadan her bir kelime grubu tek başına yargı bildiren bir anlatım ifade edemezler ancak; bu kelime grubu dil bilgisi kurallarına ve sözdizimine uygun olarak bir cümle içinde bulunurlar ise o cümle yargılı ve anlamlı bir cümle olur.⁴²¹

3.5.2. Sözdizimi Teorisinin Temelleri

Cürcânî’nin sözdizimi teorisini savunurken ortaya attığı temel düşünceleri de şöyle özetleyebiliriz:

1- Lafızlar anlamların bir işaretidir. Çünkü ağızdan çıkan her bir kelime, mutlaka bir düşünceyi, bir duyguyu, bir yaşanmışlığı veya bir anlamı temsil etmektedir. Dolayısıyla lafzın değeri temsil ettiği anlamda olup, sadece edebî yönünde değildir. Bu görüşü ile Cürcânî klasik ve çağdaş anlambilimcilerin görüşlerinin özetini farklı ve mantıklı olarak ifade etmektedir ve anlam olgusunda neredeyse bütün dilbilimcileri ortak noktada buluşturmaktadır.⁴²²

2- Lafızlar arasındaki ilişkiler belâğatın yani edebiyatın temelini oluşturmaktadır. Lafızlar arasındaki bu ilişkileri de “nazm” teorisi ile ifade etmektedir. Diğer dilbilimciler ise edebî metindeki bu durumu şekilsel olarak değerlendirip, metindeki güzelliğin veya edebiyatın meydana gelmesini bu şekilsel duruma bağlamışlardır.⁴²³

⁴²⁰ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 41.

⁴²¹ Murâd, *Nazriyyetu’n-Nazm ve Gıymetuhe’l-’ilmiyye fî dirâsâti’l- lugaviyye ‘inde ‘Abdu’l-Kâhir el-Cürcânî*, 56.

⁴²² el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 98.

⁴²³ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 93.

3- Cümlelerdeki edebî lafızlar, yan anlamlar ve delâletler cümle oluşumunda önemlidir. Cümlede bulunan bir lafız her ne kadar, bir sesin işareti, lafızı icabı veya terkiib gereği cümlede bulunsun da yani cümlelerin ana unsurlarından olmasın da usluba güzellik katar ve o cümleyi edebî yapar görüşünü de desteklemektedir.⁴²⁴

4- Belâgat ilminde mecâz ve isti'âre mana ile alakalıdır lafızla değil. Edebî cümlede mecâzın tarifini kendisinden önceki dilbilimcilerden Rummânî “*Mecâz, cümledeki lafızın asıl konumundan başka bir yerde kullanılması*” olarak tarif etmiş ve mecâzın veya isti'ârenin oluşmasında başka bir şarta gerek duymamıştır.⁴²⁵ Cürçânî'nin katılmadığı bu yanlış mecâz tarifinin kaynağı, Rummânî'nin *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân* isimli kitabındaki mecâz tarifini esas alan İbn Sinân el-Hafecî'ye (ö.1073) dayanmaktadır. Çünkü Rummânî mecâzı, “كل لفظ نقل عن موضوعه، فهو مجاز/asıl konumundan başka bir yere nakledilen herbir lafız mecazdır” şeklinde tarif etmiştir. Daha sonra gelen Ebu Hilâl el-'Askerî (ö. 1009'dan sonra) de Rummânî'nin tarifini aynen tekrarlamıştır. İki dilbilimciye göre de mecâz:

”نقل العبارة عن موقع استعمالها في أصل اللغة إلى غيره لغرض، وذلك الغرض إما أن يكون شرح المعنى وفضل الإبانة عنه، أو تأكيده والمبالغة فيه، أو الإشارة إليه بالقليل من اللفظ، أو تحسين المعرض الذي يبرز فيه“

Metni bir maksattan dolayı asıl ifâde ettiği kullanımdan (anlamından) başka bir anlama aktarmaktır. Bu maksat mananın izah edilmesi ve açıklığını artırmak içindir veya o metni güçlendirme (tekîd) ve kendisinde mübalağa yapmak için veya az bir lafızla metne işaret etmek için veya da metnin ortaya çıktığı şekli güzelleştirmek içindir”

şeklinde açıklamışlardır.⁴²⁶ Sadece el-'Askerî bu tarifin sonuna “ غرض المتكلم من ”

”*konuşanın maksadına göre aktarmak*” cümlesini eklemiştir.⁴²⁷ Cürçânî bu tarifi ve açıklamayı kabul etmemiş ve mecâzın lafızda olmadığını ve anlam ile alakalı olduğunu ileri sürmüştü ve mecâzın anlamda bir artmaya da sebep olduğunu belirtmiştir.

5- “Anlamanın anlamı” kavramı. Cürçânî anlam incelemesinde “ معنى

”*anlamanın anlamı*” diye bir kavram geliştirmiş ve cümlede anlam olgusunun meydana

⁴²⁴ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 87.

⁴²⁵ İbn Sinân el-Hafecî, *Sırru'l fesâha*, İbn Sinân el-Hafecî, thk. Ali Fûde, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1993), 163; Delâl Veşen, *el-Kasdiyyetü fî'l-mevrûsi'l-lisânî el-'Arabi*, (Doktora Tezi, Muhammed Haydar Üniversitesi, 2016), 230.

⁴²⁶ el-Askerî, *Kitabü 's-Sinâ'ateyn*, 205.

⁴²⁷ el-Askerî, *Kitabü 's-Sinâ'ateyn*, 471.

gelmesinin sadece lafzın kendisinden kaynaklanmadığını aksine (lafzın yansıttığı) anlamın da önemli olduğunu belirtmiştir.⁴²⁸

6- Anlamın diğer üstünlüğü. Cürçânî'ye göre anlamın diğer bir üstünlüğü ise muhatap kitlede oluşturduğu etki ve tesir yönünden kıymetidir. Anlamın bu üstünlüğünü yakın anlamlar ifade eden iki ibareyi karşılaştırırken şöyle ortaya koymuştur:

لا يكون لإحدى العبارتين مزية على الأخرى حتى يكون لها في المعنى تأثير لا يكون لصاحبتهما، فإن قلت: فإذا أفادت هذه ما لا تفيد تلك فليستا عبارتين عن معنى واحد، بل هما عبارتين عن معنيين اثنين قيل لك: إن قولنا المعنى، في مثل هذا يراد به الغرض والذي أراد المتكلم أن يشبهه أو ينفيه.

“Yakın anlamları ifâde eden iki ibâreden biri daha tesirli bir anlam ortaya koyamadığı sürece diğerine bir üstünlük yoktur. Eğer sen, “(aynı lafızları barındıran) bir ibâre diğerinin ifade etmediği bir anlamı ortaya koyarsa o zaman iki ibâre bir anlama gelmiş olmaz doğrusu ikisi farklı ibaredir” dersin. Sana şöyle denilir: Bizim bu gibi durumlarda anlamdan kasdımız, konuşan kişinin ortaya koymak istediği veya inkâr etmeyi kasdettiği maksadıdır.”⁴²⁹

Cürçânî görüşünü şu örnekle açıklamıştır: sen bir kimseyi aslana benzetmek istediğinde “زيد كالأسد / Zeyd aslan gibidir” dersin. Sonra bu anlamın aynısını kasedederek

“كأن زيدا الأسد / sanki Zeyd aslandır” dersin. Bu iki cümlede de adamın aslana benzetilme

anlamı vardır fakat ikincisinde adamın aslana benzetilmesini birinci cümlede olmayan bir ziyâde ile fazlalaştırıyorsun ki bu fazlalık, adamın gücünün kuvvetinin ve cesaretinin fazlalığı yönünden onu hiçbir şeyin korkutmadığını ve adamın bu yönüyle aslandan hiçbir farkının olmadığını yani ikinci cümledeki teşbihte adamın adeta insan suretinde bir aslan olduğunu ifade etmiş olursun.⁴³⁰ Cürçânî'nin burada lafızların teşbih ifade edecek şekilde dizimi ve ifade ettiği mecâzî anlamların yanında bu cümleyi duyan kişilere yansıttığı edebî yönünü ve anlam etkisini de önemsediyi görmekteyiz.⁴³¹

Tüm bu görüşler ekseninde Cürçânî, anlambilimdeki ana düşüncesini ve felsefesini yani sözdizimi teorisini, lafız ile anlam arasındaki bağ ve lafızların söylenmesinde oluşan güzellik yönlerini edebî yöndeki tek merkez kabul etmektedir. Çünkü ona göre lafızlar ve kelimeler sadece lafızları yönüyle güzel oldukları için

⁴²⁸ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 28.

⁴²⁹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 258.

⁴³⁰ el-Cürçânî, *Esrâru'l-Belâga*, 4.

⁴³¹ el-Cürçânî, *Esrâru'l-Belâga*, 322.

değerli kabul edilemezler, aynı zamanda bulunduğu yere yani cümlenin akışına göre ifade ettikleri anlamlara da uyumları önem arz etmektedir. Şöyleki bir lafız bir yerde çok güzel anlam ifade ederken başka bir yerde anlamı kötü ve değersiz olabilmektedir.⁴³² Bu nedenle bir cümlenin edebî ve anlamsal yönlerden değerini lafız ile anlam arasındaki uyum ve güzellikler belirlemektedir.

3.5.3. Sözdizimi Teorisinde Nahiv Geleneğinin Etkisi

Sözdizimi teorisinin temelde beslendiği ilk ve belki de en önemli düşünce ve kaynak nahiv geleneğinin düşüncesidir. Çünkü Cürçânî, önce nahiv geleneğinden devraldığı zengin birikimi sözdizimi teorisini temellendirirken kullanmış, sonra da nahivcilerle mantıkçılar arasındaki anlamlı bir cümle yapısının oluşumuna dair tartışmalara teorisini dâhil etmiştir. Cürçânî, neticede sözdizimi teorisini nahiv ile doğrudan irtibatlı şekilde geliştirmiştir. Çünkü Cürçânî'nin anlambilim araştırmaları bağlamında eserlerinde çok tekrarladığı “معان النحو-nahiv manaları” kavramı sözdizimi teorisinin temeli kabul edilmektedir.⁴³³

Ona göre nahiv manaları; nahvin yani Arapça gramer kurallarının gerektirdiği hareketleri, sükûnları ve harfleri konulması gerekli yerlere koymak, takdîm ve tehir ile kelâm oluşturmak ve bunları yaparken de doğruyu gözetmek, yanlıştan kaçınmak kısımlarına ayrılmaktadır. Eğer bir söz bu kurallardan saparsa dil bilgisi yönünden aykırılık ve yanlışlık sebebiyle kabul görmez, bilimsel kriterlere uymadığı için de reddedilir.⁴³⁴

Cürçânî'nin özellikle *Delâilu'l-i'câz* isimli kitabında önce anlamlı cümlelerin oluşumundaki üstünlüğün lafızdan kaynaklandığı fikrini reddettiğini daha sonra da sözdizimi teorisini bölümler halinde açıkladığını görmekteyiz. Anlamlı cümlede fesâhatın lafızda olduğunu iddia edenlere karşı şu gerekçeler ile cevap vermiştir:

a) Anlamlı cümledeki fesâhata lafız sebep olsaydı, bu lafzın kullanıldığı her cümle de fasîh olurdu ama durum böyle değildir. Çünkü bir lafız cümlelerin birinde fasîh kabul edilirken diğerinde fasîh kabul edilmemektedir.

b) İnsanların kelimelerdeki yani lafızlardaki fesâhati anlama noktasında edebî yönden zevkleri farklıdır. Çünkü edebî yönden lafızların güzelliği veya çirkinliği,

⁴³² el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 93.

⁴³³ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 28.

⁴³⁴ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 49.

dolayısıyla muhataba yansıttığı anlam sadece duyma yoluyla anlaşılamaz kalb ile de hissedilir. Eğer fesâhat, lafızların bir özelliği olsaydı herkes için lafız aynı edebî zevki vermesi gerekirdi.

c) Fesâhat lafızlarda olsaydı aynı cümleyi oluşturan lafızların cümle içindeki nazmı yani sözdizimi değiştiğinde de cümlelerin anlamında fark olmaması gerekirdi.⁴³⁵

Burada savunulan fikirler nazm teriminin ilk gelişim safhası kabul edilmektedir. Ona göre söz ve neticede de cümle anlamı yönüyle dil bilgisinin yani nahvin ilgi alanına girmekte, edebî yönden incelenmesi ve değerlendirilmesi ise de belâgatın ilgi alanına girmektedir yani dilbilim ve anlambilimin konularıdır.⁴³⁶ Cürçânî'nin yaptığı bu ayrım ve bu iki ilim dalının birbirleriyle ilişkisini göstermesi dilbilim ve anlambilim ilim dalları yönünden önem kazanmıştır. Yine bu ayrım kalsik dönemde olduğu gibi günümüzde de dilbilim ve anlambilim çalışmalarına ışık tutan temel etken kabul edilmektedir.⁴³⁷

3.5.4. Sözdizimi Teorisinin Oluşumu

Sözdizimi teorisinin oluşması ve anlambilim yönünden tartışılmasının en temelinde genel olarak Kur'ân'ın i'câzı meselesi vardır denilebilir. Şöyle ki, Cürçânî'ye dilbilim konularına farklı bir açıdan bakma fırsatı veren ve sözdizimi nazriyesinin yolunu açan en önemli etkenlerden biri nahivciler ile mantıkçılar arasında geçen düşünce ve anlamın mahiyeti tartışmasıdır. İlk başta bu tartışma iki bilim dalının birbirini rakip ve tehdit olarak görmesiyle başlamış, daha sonraları dilbilim açısından da faydalı ve verimli olabilecek şu tartışmalara ve fikirlere evrilmiştir:

1- Nahiv biliminin (dilbilim) kurallarında ve bu kurallardan doğan anlamlarında akıl ve düşüncenin bir etkisi var mıdır?

2- Anamlı ve kurallı cümlelerin içerisindeki kelimelerin konumunu, vasfını ve son harekelerini belirleyen i'rab olgusuna lafız⁴³⁸ mı? Yoksa anlam⁴³⁹ mı? Sebep olmaktadır.

3- Anamlı ve kurallı cümle yapısının oluşmasında mantıksal statü nedir?

⁴³⁵ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 407.

⁴³⁶ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 34.

⁴³⁷ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 8.

⁴³⁸ Nahivcilere göre lafız, cümlelerin oluşumunda temel öğeleri oluşturan ve ağızdan çıkan her türlü sesi ifade eden kavramdır.

⁴³⁹ Dilbilimde nahivcilere göre kurallı cümlelerin oluşumunu belirleyen kuralların cümle içerisindeki işlevlerinin zihinde belirmesi ve bu işleve göre anlamın oluşmasıdır. (Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 27.

Yine bu tartışmalar neticede Cürçânî'nin nahiv alanındaki birikimini sözdizimi teorisine aktarmasında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü mantıkçılara göre nahiv ilmi düşünce ve anlam alanının dışında kalmaktaydı. Nahivcilere göre ise düşüncelerin dil ile ilgili yapılara bağlı olarak ortaya çıktığını ve bu yapıların da salt lafız olgusu olarak kabul edilemeyeceğini savunmuşlardır.⁴⁴⁰ Nahivcilerin bu tezi Cürçânî'nin zihninde sözdizimi bağlamında önemli deliller sunduğu ve yeni kavramların oluşmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Çünkü Cürçânî'nin, nahivciler ile mantıkçılar arasında geçen tartışmada nahivcilerin tarafında olduğunu ve onların görüşlerini daha da geliştirdiği *Delâil'ul-i'câz*'da açıkça görülmektedir. Sözdizimi teorisinin temelindeki en büyük etkenlerden birisinin Cürçânî'nin yukarıdaki tartışmadan elde ettiği deliller ve kavramlar olduğu söylenebilir.⁴⁴¹

Sözdizimi teorisinin temelindeki diğer bir etken de Eş'arî ve Mu'tezile kelimcileri arasındaki tartışma kabul edilir. Bu tartışmanın temelinde ise sözün hakikati yani var oluş şekli bağlamında ilâhî sıfatlar meselesi bulunmaktadır. Bu tartışmayı da şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

1- Mu'tezile kelimcileri ezeli zâta yani Allah Teâla'ya bir de ezeli sıfatlar ıspat etmenin tevhid inancına aykırı olduğunu savunmuşlar, buna karşılık Eş'arî kelimciler ise ezeli sıfatlar konusunun tevhid inancı ile uzlaştırmının mümkün olduğunu ve bunun tevhid inancına bir zarar vermeyeceği görüşünü savunmuşlardır.

2- İki kelâm ekolü arsındaki diğer bir tartışma konusu ise, Allah Teâla'nın söz söyleme ile alakalı olan "kelâm" sıfatının var oluşu hakkındadır ki, Mu'tezile kelimcileri ilâhî "kelâm" sıfatının sonradan var olduğunu, Eş'arî kelimciler ise bu sıfatın ezeli olduğunu savunmuşlardır.⁴⁴²

Bu tartışmaların sözdizimi teorisinin oluşumuna katkısını şu şekilde açıklayabiliriz: Cürçânî her ne kadar itikatta Eş'arî mezhebini benimsemiş olsa da kaynakları incelediğimizde bu tartışmaya taraf olmadığı ve bu konuda doğrudan görüş belirtmediği görülmektedir. Genelde Allah'ın sıfatları konusunda özelde ise kelâm sıfatı hakkında hiçbir değerlendirmede bulunmamıştır. Çünkü Cürçânî bu konuya bir nahivci gözüyle baktığı ve Mu'tezile kelimcilerinin bu konuya beşerî söz ile delillendirdiklerini bu sebeple zihnî söz varlığını görmezden geldiklerini belirtmiştir. Neticede Mu'tezile

⁴⁴⁰ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 407.

⁴⁴¹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 52; Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 26.

⁴⁴² Detaylı bilgi için bkz. Murâd, *Nazriyyetu'n-Nazm ve Giymetuhe'l-'ilmiyye fî dirâsâti'l- lugaviyye 'inde 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî*, 18.

kelamcılarının sözü, salt lafızların kendi arasındaki dizimine göre değerlendirdiklerini ve gramer olgusuna hiç değer vermediklerini tespit etmiştir. Buna karşılık Eş'arî kelamcılarının “*kelâm-ı nefsi*” delili ve görüşü gramer açısından da bakıldığında Cürcânî'ye son derece kuvvetli görünmekteydi. Nahivciler ile mantıkçılar arasındaki gerçekleşen görüş ayrılığında da Eş'arî nahivcilerin “*anlamcı*” veya “*zihinci*” anlayışını, Mu'tezile ekolüne mensup nahivcilerin “*lafızcı*” anlayışından daha yakın buluyordu.⁴⁴³ Bu yakınlığın temelinde de îtikâdî yönden inandığı ve savunduğu ekolün ileri sürdüğü görüşlerin Cürcânî'yi son derece mutlu etmiş olabileceği ve zihninde lafızcılık karşıtı teorisini bu temelde oluşturmaya başladığı da iddia edilmektedir.⁴⁴⁴ Başka bir ifade ile o kendisinden önceki dilbilimcilerin görüşlerini incelediği, bu görüşlerin tamamını derleyip topladığı, hepsinin etrafında detaylı olarak düşündüğü ve neticede dilbilimcilerin düşünemediği başka bir görüşü yani sözdizimi teorisini oluşturduğu düşünülmektedir.⁴⁴⁵

Boyalık, sözdizimi teorisini hazırlayan birikimin temelinde, karşımıza Basralı nahivcilerin âmil/i'rab teorisi, nahivciler ile mantıkçıların cümle yapısının mahiyetine dair tartışmaları, Mu'tezile ile Eş'ariye kelamcılarının arasında geçen sözün hakikati tartışması ve i'câz mektebindeki i'câzın gerçekleştiği vecih tartışması olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁶ Gündüzöz ise, “Eş'arî kelâm ekolünün görüşlerini savunan Cürcânî'nin nazım ve te'lif teorisi, temelde ilginç biçimde Mutezile kelâm ekolünün en önemli kelâmcılarından biri olan Kâdî Abdülcabbar'ın (ö.1025) görüşlerine dayandığını belirtmiştir.”⁴⁴⁷

Sonuç olarak Cürcânî'nin sözdizimi teorisinin oluşumu temelinde elbette bir etkilenmenin olduğu düşünülmektedir fakat bu etkilenme onun “sözdizimi teorisini başka dilbilimcilerin görüşleriyle oluşturdu” diye iddia etmenin ona karşı haksızlık olacağı kaatindeyiz. Çünkü Cürcânî, bu teoriyi oluşturan kavram ve kuralları delilleri ile ve mantıklı olarak savunmuştur.

⁴⁴³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 408.

⁴⁴⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 409.

⁴⁴⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 8; el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz beyne Ebî Sa'id es-Seyrâfî ve'l-Cürcânî*, 168.

⁴⁴⁶ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 26.

⁴⁴⁷ Gündüzöz, *Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecâz Tartışmaları*, 32.

3.6. CÜRCÂNÎ'YE GÖRE SÖZDİZİMİNDE ANLAM OLUŞUMU

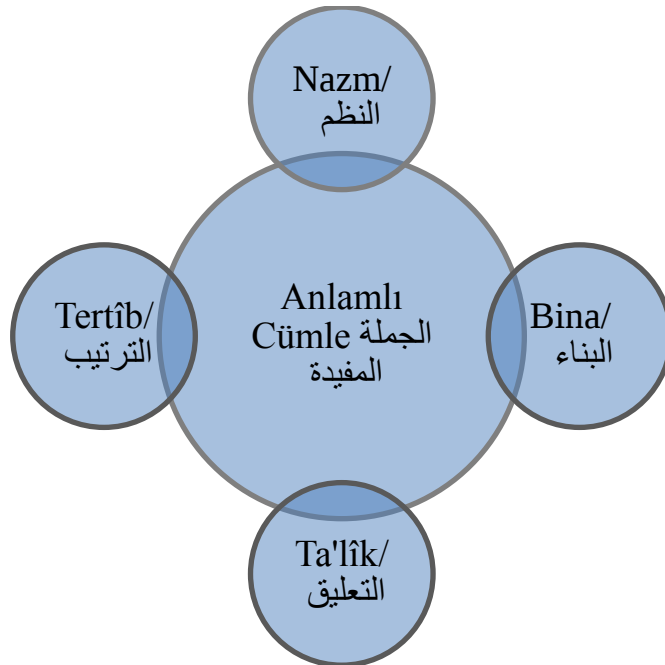
Cürcânî sözdizimi teorisini *Delâilu'l-i'câz* isimli kitabında detaylı olarak ele almıştır. Bu kitabın mukaddime kısmında şöyle tarif ederek konuyu başlamıştır:

النظم: تعليق الكلم بعضها ببعض، وجعل بعضها بسبب من بعض، والكلم ثلاث: اسم وفعل وحرف،

وللتعليق فيما بينها طرق معلومة، وهو لا يعدو ثلاثة أقسام: تعلق اسم باسم، تعلق اسم بفعل، تعلق حرف بحرف.

“Nazm yani sözdizimi: Kelimeleri birbirine bağlamak, bazı kelimeden dolayı diğerlerini getirmektir. Kelime üçtür: İsim, fiil ve harf. Kelimeler arası bağlantı için bilinen yollar vardır. Bu kelimeler arasındaki bağlantı ise üç kısmı aşmaz: İsmi, diğer bir isimle alakası, ismin fiil ile alakası ve harfin her ikisi yani fiil ve isim ile bağlantısı.”⁴⁴⁸

Cürcânî'nin bu tarifinde aslında sözdizimi teorisinde anlam bileşenlerini oluşturan ana bileşenleri görmek mümkündür. Sözdiziminde kelimeler arasındaki bağlantıyı sağlayan bilim dalının nahiv ve sarf ilimleri olduğunu da bu tariften anlamak mümkündür. Çünkü bu bağlamda nahiv, sarf ve dil bilgisi arasında anlamsal açıdan bağ kuran ilk dilbilimcidir.⁴⁴⁹ Ona göre konuşan kişinin sözünden anlamlı bir cümle veya anlamlı bir kelâmın meydana gelmesi için öncelikle -Şekil-5'te görüldüğü gibi- şu dört aşamaya uğraması gerekir:

Şekil 3.2: Anlamlı Cümle veya Kelâmın Oluşum Aşamaları

⁴⁴⁸ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 15.

⁴⁴⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 410.

3.6.1. Nazm

Cürcânî önce nazmı “النظم هو توحي معاني النحو” *Nazm, (cümlede) nahivin anlamlarını aramak*” şeklinde tarif etmiş daha sonra bu tanımını şöyle detaylandırmıştır:

إِعلم أن ليس "النظم" إلا أن تضع كلامك الوضع الذي يقتضيه "علم النحو"، وتعمل على قوانينه وأصوله، وتعرف مناهجه التي تحث فلا تزيغ عنها، وتحفظ الرسوم التي رسمت لك، فلا تُخل بشيء منها.

*Sen bil ki nazm, ancak kelâmını nahiv ilminin gerektirdiği yere göre getirmen (koyman), nahvin kurallarına ve usûlune göre hareket etmen, nahvin yöntemlerini bilip bu yöntemlerden sapmadan (şaşmaman) ve bu yöntemlerdeki planı koruyup ondan bir şey ihlal etmemendir.*⁴⁵⁰

Cürcânî nahiv anlamları ile kelime kısımlarının, fiil (hades), zaman vb. anlamlarını, kelime yapılarının (sarf ilmi yönünden) talep, ta‘diye ve mutava‘at gibi vezin anlamlarını, isnâd, zarfîyyet ve nisbet gibi nahiv anlamlarını ve cümlelerin haber, te‘kîd ve ta‘accûb gibi şekilsel anlamlarını kastetmektedir.⁴⁵¹

3.6.2. Bina

Anlamli cümlelerin oluşumunda da lafızların morfolojik yönden farklı yapıları içerisinden en uygun lafızların seçilip kullanılması bağlamında *bir: بناءً لفظية على لفظية* “lafzı diğerine eklemek” ifadesini kullanmıştır.⁴⁵²

3.6.3. Tertîb

Cürcânî, sözdizimi teorisinde anlamlı cümleyi oluşturan lafızların cümle içerisindeki kullanımına ve dizimine de çok önem vermiş ve şöyle ifade etmiştir:

يَحْسَب مَا قُلْنَا أَنَّ اللَّفْظَ تَبَعٌ لِلْمَعْنَى فِي النَّظْمِ، وَأَنَّ الْكَلِمَ تَتَرْتَّبُ فِي النَّطْقِ بِسَبَبِ تَرْتُّبِ مَعَانِيهَا فِي النَّفْسِ، وَأَنَّهَا لَوْ خَلَّتْ مِنْ مَعَانِيهَا حَتَّى تَنْجَرِدَ أَصْوَاتًا وَأَصْدَاءَ حُرُوفٍ، لَمَا وَقَعَ فِي ضَمِيرٍ وَلَا هَجَسَ فِي خَاطِرٍ، أَنْ يَجِبَ فِيهَا تَرْتِيبٌ وَنَظْمٌ، وَأَنْ يُجْعَلَ لَهَا أَمَكْنَةُ وَمَنَازِلُ، وَأَنْ يَجِبَ النَّطْقُ بِهَذِهِ قَبْلَ النَّطْقِ بِتِلْكَ.

⁴⁵⁰ el-Cürcânî, *Delâilu 'l-i'câz*, 81.

⁴⁵¹ Hassân, *Makâlât fi 'l-lugati ve 'l-edeb*, II: 333.

⁴⁵² el-Cürcânî, *Delâilu 'l-i'câz*, 44.

“Bize göre sözdiziminde (nazm) lafız anlama uyar ve kelimeler de zihinde anlamları sıralandığından dolayı konuşmada da sıralı olarak gelir. Kelimeler anlamlarından soyutlanıp harflerin sesi ve yansıması olarak bulunsalardı nazım ve tertibin, cümle içerisindeki konumları dereceleri ve birinden önce diğerinin kullanılmasının gerekliliği zihinde ve hatırdan bulunmazdı.”⁴⁵³

Bu ifadelerinden onun cümle diziminde tertibe ve kelimelerin konumuna çok önem verdiğini anlamaktayız.

3.6.4. Ta’lîk

Anlamli cümlelerin diziminde lafızlar arasında anlam ve bağlam yönünden bir bağ kurmak olarak değerlendirmiş ve “تعليق معانيها بعضها ببعض: Lafızların anlamlarını birbirini ile bağlamak” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁵⁴ Ta’lîk aslında sözdiziminin odak noktasını oluşturmaktadır. Zira anlamli cümlelerin oluşumunda ta’lîk olmadan ne lafızların ne de anlamların bir önemi yoktur.

3.6.5. Sözdiziminde Anlam Oluşumu

Konuşan kişi anlamli ve muhatabının anlayabileceği bir cümleyi ifade edeceğinde sözüne bu dört aşamadan önce nazımla başlar, sonra bina ve tertib ile sözünü devam ettirip, neticede ta’lîk ile bitirerek bu aşamaları kullanmış olur. Bu anlam bileşenleri aşamalarının her birinin uygulama yolları ve görevleri vardır. Bu uygulama yolları ve görevleri dil bilgisi ve anlambilim kurallarına göre tamamlandığında anlam da tamam olur.

Başka bir ifade ile Cürccânî’ye göre herhangi bir cümlelerin muhatabın yanında bir değeri ve anlamı olabilmesi için genel olarak lafız, lafzın zihinlerdeki çağrıştırdığı anlam ve nazm yani sözdizimi anlam bileşeninin mutlaka bulunması gerekmektedir.⁴⁵⁵ Bu kavramları biraz daha detaylandırarak olursak:

a) Lafız/اللفظ: Arapça dilbiliminde lisanımızın konuştuğu ve yazılı kaynakların satırlarındaki harfler ve kelimelerin her biri lafız kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile

⁴⁵³ el-Cürccânî, *Delâilu’l-i’câz*, 56.

⁴⁵⁴ el-Cürccânî, *Delâilu’l-i’câz*, 466.

⁴⁵⁵ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, II: 334.

ağızdan çıkan yani söylenen her şey anlamlı veya anlamsız olması fark etmeksizin lafız olarak değerlendirilir.⁴⁵⁶

b) Anlam/المعنى: Anlamlı cümleleri oluşturan kelimeler topluluğunun zihinlerimizde çağrıştırdığı ve bu çağrışıma göre söylediğimizde muhatabımızın zihninde çağrıştırdığı ve anladığı şeylerin tamamına anlam olgusu denilmektedir. Söylenen cümlelerde anlamın oluşumunu kasdederek ve anlambilimdeki lafız anlam ilişkisinde “*لألفاظ قوالب للمعاني / lafızlar anlamların kalıbıdır*” sözü klasik dilbilimciler tarafından sıkça kullanılmıştır.⁴⁵⁷

Yani anlamlı cümlelerde lafızlar, anlamların kalıbı veya kabı, anlam konuşan kişinin ifade ettiği şey, lafız ise anlamın kendisiyle ifade edildiği harfler ve kelimelerdir. Güzel bir manzarayı seyrettiğimizde hissettiğimiz duygular, yine üzücü bir durum ile karşılaştığımızdaki hüznün, korkunç bir şeyi gördüğümüzde veya duyduğumuzdaki dehşet hali gibi zihnimizde oluşturduğumuz duygular anlamların birer yansımasıdır. Bu anlamları zihnimizden dışarı çıkarmak ve muhatabımıza aktarmak istediğimizde konuşma veya yazma yolu ile bu anlamları harflerden oluşan lafızlar ile ifade ederiz.

Cürcânî’den önce yaşayan dilbilimciler, lafızlar ile anlamlar arasındaki ilişkiyi bu şekilde kurmuşlardır ancak Cürcânî, anlamlı cümlelerin oluşumunda mutlaka bulunması gereken üçüncü bir bileşene yani sözdizimine dikkat çekmiştir.⁴⁵⁸

Şimdi sözdizimindeki anlamlı cümlelerin oluşumunu ve anlamı oluşturan bileşenleri özellikle de bu bileşenlerin dilbilimsel ve anlambilimsel yönden anlamı nasıl oluşturduklarını Cürcânî’nin dilinden açıklamasını yapalım:

وإن الكلم تترتب في النطق بسبب ترتب معانيها في النفس، وإنها لو خلت من معانيها حتى تتجرد أصواتاً وصداء حروف لما وقع في ضمير ولا همس في خاطر أن يجب فيها ترتيب ونظم، وأن يجعل لها أمكنة ومنازل، وأن يجب النطق بهذه قبل النطق بهذه ولا محصول للكلم ولا معنى لها غير أن تعتمد إلى اسم فتجعله فاعلاً أو مفعولاً، أو تعتمد إلى

⁴⁵⁶ Ebubekir Muhammed b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheratu’l-luga*, thk. Remzî Münîr Bal’abekkî, (Beyrut: Dâru’l-‘İlim li’l-melâ’în, 1987), II: 98.

⁴⁵⁷ Bazı dilbilimciler “*lafızlar anlamların kalıbıdır*” sözü cümleyi işiten muhataba göre olduğunu, çünkü onlara göre muhatab önce cümlelerin lafızlarını işitir sonra zihninde anlam oluşur. Anlamlı cümleyi söyleyen kişiye göre ise “*المعاني قوالب للألفاظ / anlamlar lafızların kalıbıdır*.” Çünkü konuşan kişi önce zihninde anlamı oluşturur sonra bu anlamı dilbilim ve anlambilim kurallarına göre söyler. (Süleyman b. Muhammed b. Ömer el-Buceyramî, *Hâşiyetu’l-Buceyramî ‘ale şerhi Menheci’t-Tullâb*, thk. Muhammed b. Ahmed. El-Mursafî, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2017), I: 22)

⁴⁵⁸ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 257.

اسمين فتجعل أحدهما خبراً عن الآخر، أو تتبع الإسم اسماً؛ على أن يكون الثاني صفةً للأول أو تأكيداً أو بدلاً منه، أو تحيئ باسم بعد تمام كلامك على أن يكون الثاني صفة أو حالاً أو تمييزاً، وأن تتوخى في كلام هو لإثبات معنى أن يصير نفيّاً أو استفهاماً أو تمنياً، فتدخل عليه الحروف الموضوعة لذلك.

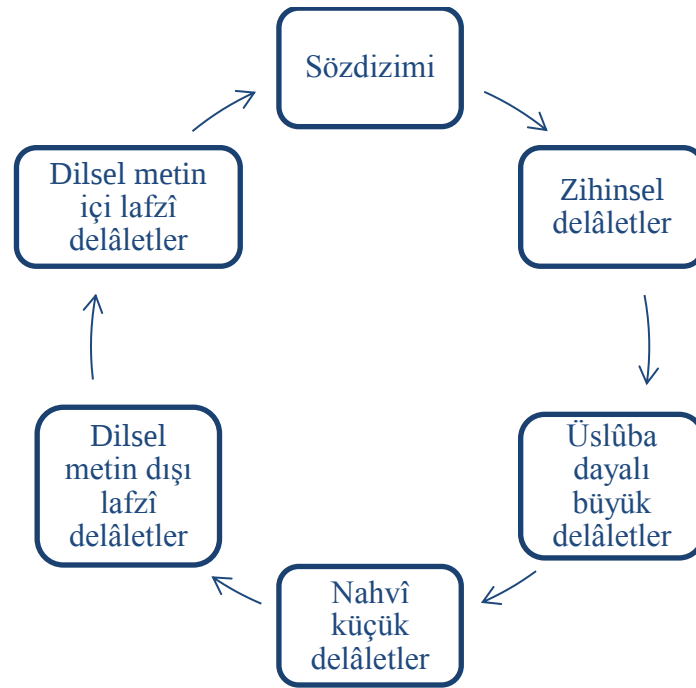
“Şüphesiz kelimeler de zihinde anlamlarının sıralanması sebebi ile sözde (konuşmada) sıralanırlar. Kelimeler anlamından yoksun olsa ve salt harflerin yankısı ve sesler olarak soyutlansalar sözdizimi ve nazmın gerekli olduğu yerde zihinlerde anlam oluşmazdı ve kelimelerin bir konumları ve yerleri, birinin diğerinden önce söylemenin bir önemi olmazdı. Kelimeler için bir cümlede ya bir ismi ele alıp, onu bir fiilin fâili veya mefûlû yapmaktan veya cümlede iki ismi ele alıp, birini diğerinden haber yapmaktan veya cümlede bir ismi diğerinden sıfat, te’kîd veya bedel kılmaktan veya cümlede kelâmın tamam olduktan sonra bir isimden sonra ikinci ismin sıfat, hâl veya temyiz getirmen ve olumsuzluk, istîfhâm veya temennî anlamını ortaya koyacak bir kelâm-söz söylemeye niyet edip, cümlelerin evveline bu anlamları ifâde edecek harfleri getirmeden başka cümle oluşumu ve cümlelerin anlamı olamazdı.”⁴⁵⁹

Cürcânî’nin bu sözlerinden sözdiziminde konuşan kişinin cümleleri oluşturması esnasında söyleyeceği lafızları cümledeki anlamlarına ve bu anlamların gerektirdiği durumlara göre seçtiğini görmekteyiz. Yine Cürcânî’nin önemle üzerine durduğu ve sözdizimi teorisinin temeli kabul edilen “*ma’âni’n-nahv*”⁴⁶⁰ yani dilbilgisi anlamları kavramıyla, çağdaş dönem çerçevesinde işledikleri, “*el-ma’âni’l-vazîfiyye* - *المعاني الوظيفية*” yani fonksiyonel anlamlar veya “*el-ma’âni’s-şekliyye*”⁴⁶⁰ yani biçimsel anlamların da temelini attığı düşünülmektedir. Çünkü nazm yani sözdizimi teorisinin oluşumu için biçimsel yapı bakımından da cümleyi oluşturan kelimeler doğru seçilmesi gerekmektedir. Anlambilimde biçimsel yapı kelimelerin sözlük anlamlarına göre şekilsel anlamların kısımlarından olup, anlamlı cümlelerin uygun olan örnekleri seçilerek meydana gelen anlamın görünen yapısı ve yüzüdür. Cürcânî’ye göre kelimeler cümle içerisinde birbirine bağlanmadan, yani anlama uygun ve mantıklı kelimeler zinciri kurulmadan oluşturulan cümlelerin edebî açıdan bir değeri yoktur. Yine söylenen cümle eğer bir sebep ve bağlam olmadan söylenirse her ne kadar kurallı da olsa bu cümlelerin de sözdizimi açısından ve genel olarak anlambilim açısından bir değeri

⁴⁵⁹ el-Cürcânî, Delâilu’l-i’câz, 97.

⁴⁶⁰ Cürcânî, *Esrâru’l-belâga*’da sözdiziminde nahiv kurallarının rolünü lezzetli yemekteki tuzun rolüne benzetmiştir. Tuzun azı veya çoğu yemeğin lezzetini bozduğu gibi, nahvin azı veya çoğu da kelâmı bozar diye benzetme yapmıştır. (*Esrâru’l-belâga*, 71.)

yoktur. Örneğin “خرج زيد-Zeyd çıktı” cümlesini söyleyen birinin ifade maksadı, konuştuğunda muhatabına bu cümleyi oluşturan kelimelerin anlamlarını tek tek duyurmak değildir. Bu fiil cümlesi kurallı bir cümle olup bağlamında kullanıldığı takdirde bu cümlenin kelimelerinin anlamlarını ve bu kelimelerin cümledeki görevlerini bilen muhatabına bir anlam yansıtmaktadır. Ancak bu cümleyi oluşturan kelimelerin anlamlarını bilmeyen kimseye de yukarıdaki lafızlar ile bir anlam hissettirmek asla mümkün değildir. Bu nedenle sözdizim teorisinde anlamın oluşumunda cümle **Şekil-6**'daki anlam döngüsüne göre sıralanması gereklidir.⁴⁶¹

Şekil 3.3. Sözdizim Teorisindeki Anlam Döngüsü

Sonuç olarak sözdizimi teorisinde anlamın oluşumu için temel hedefin cümle yapılarında en doğru kelimeleri seçip, bu kelimeleri cümlede gramer ile anlambilim kurallarına göre yerli yerinde ve bağlam yönünden zamanında kullanabilmek olduğunu görmekteyiz. Bu durumda cümlelerin anlama dönüşüm sürecinde lafızların cümledeki bağlam ve konumunu dikkate alınarak yapılan anlamlandırma çabası doğru anlama ulaşmak için büyük önem arz etmektedir. Çünkü sözdizimi teorisinin, anlamı en uygun lafızlarla ifade edebilme sanatı olduğunu anlıyoruz.

⁴⁶¹ el-Cürcânî, *Delâilu 'l-i'câz*, 97; el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 346.

Sözdizim sanatında cümlelerdeki lafızların seçimindeki ifrat ve tefrit, cümlelerin yapısı (dilbilim ve anlambilim yönünden) doğru olsa da anlamın insicamını bozmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse anlambilim açısından değerlendirildiğinde, konuşan kişinin maksadını muhataba ifade edemeyen çok kısa cümlelerin seçimi, anlamın oluşmasında noksanlık taşıdığı gibi, konuşan kişinin maksadını muhataba ifade eden lafızlardan daha fazla kelimelerin kullanımı ile aşırı dil felsefesi veya demagoji yapılarak oluşturulan cümle türleri de makbul sayılmamaktadır.

3.6.6. Sözdiziminde Anlam Yönüyle Kelime Taksîmi

Cümleyi oluşturan laızflar topluluğu olan kelimelerin cümle içerisindeki nazmı/dizimi Cürcânî'ye göre mantıklı ve kurallı anlamın oluşmasında en önemli etkindir. Ona göre kelimeyi oluşturan anlam bileşenleri ise isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana anlam bileşeninden oluşmaktadır.⁴⁶²

Dilbilim ve anlambilimde kurallı ve anlamlı bir cümle oluşması için bu üç anlam bileşeni arasında doğru dizimin yapılması temel unsurdur. Sözdiziminde cümleye anlam veren bir harf, tek başına kullanılsa veya anlamına katkı sağlamadığı başka bir cümle diziminde kullanılsa doğru ve anlamlı cümle oluşmaz. Çünkü örneğin “إِنْ” ile “مِنْ” harflerini başka bir cümle ögesi olmadan yan yana “إِنْ مِنْ” şeklinde kullandığımızda, “إِنْ” şart harfî, “مِنْ” ise harfî cer olduğu için bir anlam ifade etmeyecektir. Yine “هَلْ” soru edatı ile “بَلْ” atıf harflerini cümle içerisinde tek başına başka fiil veya isim olmadan yan yana kullanmamız da anlamlı bir cümleyi oluşturmaz. Harflerin peş peşe kullanılması bir anlam ortaya çıkarmadığı gibi iki fiilin de peş peşe kullanılması anlamlı bir cümle oluşturmaz. Örneğin “أَخَذَ” ve “مَشَى” fillerinin “أَخَذَ مَشَى” şeklinde beraber kullanılması anlam açısından uygun değildir. Çünkü bunun benzeri cümle dizimleri anlamlı cümleyi oluşturmadağı gibi, nahiv kurallarına da aykırıdır.⁴⁶³

Anlamlı cümle oluşması için en azından cümle diziminde iki ismin bulunması “الْوَحْدَةُ قُوَّةٌ” gibi veya isim ile fiilin bulunması “فَارَ الْمُسْلِمُونَ” gibi veya “نَصَلِي فِي” şeklinde bulunması “الْمَسْجِدُ” örneğinde olduğu gibi cümlede bulunan isim ve filleri anlam yönünden birbirine

⁴⁶² el-Cürcânî, *Kitâbu'l-Muktesid fî şerhi'l-Îdâh*, thk. Kâzım el-Mercân, (Dâru'r-Reşîd, bsy. 1982), 152.

⁴⁶³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 93.

bağlayan edat ve bağlaçların bulunması gerekmektedir. Sözdizimi teorisinde anlamlı cümlelerin oluşumunda isim, fiil ve harflerin dilbilim ve anlambilim kurallarına göre doğru olarak dizimi anlamın ilk kısmını oluşturmaktadır.⁴⁶⁴

İkinci kısmı ise her ne kadar gözle görülme de birinci kısımdan daha önemli ve cümleyi oluşturmada daha fazla dikkat gerektirmektedir.⁴⁶⁵ Çünkü anlamlı bir cümleyi konuşacak veya yazacak olan kimse o anda yaşadığı ruh haline göre önce zihninde konuşmak veya yazmak istediği anlamı oluşturur daha sonra zihnindeki anlama göre cümle dizimini oluşturacak kelimeleri tercih eder.⁴⁶⁶

Lafzı söylemeden veya yazmadan önce zihinde bir anlamın oluşması için ise önce konu hakkında bir fikrin oluşması, zihnin anlam üretebilecek dikkat ve zekâyâ sahip olması ve anlamı lafızlar ile muhatabına doğru iletmesi gerekmektedir. Örneğin bize “هل حفظت سورة البقرة؟/Bakara suresini ezberledin mi?” şeklinde soru soran birine “سورة البقرة حفظت/Bakara suresini ezberledim” şeklinde veya “Sadece سورة البقرة حفظت/Bakara suresini ezberledim” şeklinde cevap verebiliriz fakat iki cevap cümlesini oluşturan kelimelerdeki dizim yönünden meydana gelen farklılık anlamda da farklılık meydana getirmektedir. Çünkü birinci cevapta cümlelerin dizimi, fiil fâil ve mefûl şeklindedir ve bu cümlelerin dizimindeki anlam bileşenleriyle muhataba yansıtılan anlam “Ben Bakara sûresini ezberledim, bunun yanında başka surelerden de ezberlemiş olabilirim” anlamıdır. İkinci cevap cümlesinde ise fiilden önce gelen mefûl ile fiil ve fâilinden oluşmaktadır.⁴⁶⁷ İkinci cevap cümlesindeki mefûlün fiilinden önce gelmesi kasır ve ihtisas anlamlarını muhataba yansıtmaktadır.⁴⁶⁸ Yani “Bakara sûresinden başkasını ezberlemedim,” anlamını zihninde oluşturduktan sonra bu anlamı muhataba ifade edecek lafızları tercih etmektedir.

Bu örneklerden de cümle dizimini oluşturan kelimelerin lafızları aynı olsa da cümle içerisindeki diziminde oluşacak farklılığın anlamın da değişmesine neden olduğu görülmektedir. Yine sözdizimini oluşturan anlam bileşenlerinden kelimelerin anlamlı

⁴⁶⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 234.

⁴⁶⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 129.

⁴⁶⁶ Cürcânî'nin zihinde oluşan anlamlar için “nazır (zihinde akla ilk gelen düşünce anlamındadır), akıl ve fikir” gibi farklı kavramlar kullandığını görmekteyiz.

⁴⁶⁷ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 134.

⁴⁶⁸ Sîbeveyhi bu kavramı bir gramer kuralı olarak “*el-Kitâb*” eserinde kullanmış ve bu kuralın geçerli olduğu yerde tıpkı münâdî/المنادى kuralında olduğu gibi cümle içindeki gizli “أعني/Kasdediyorum” fiili tarafından nasb edildiğini şu örnekle açıklamıştır: *إنّا معشر العرب نفعل كذا وكذا/Biz Araplar şunları yapacağız* (Amr b. Osman Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), II: 232.)

cümle içerisindeki kurallı diziminden dört olgunun çok önemli olduğu da anlaşılmaktadır.

a) Birinci olgu, herhangi bir cümleyi söyleyecek olan kişinin cümleyi söylemeden önce o cümlelerin anlamını zihinde oluşturmak,

b) İkinci olgu, konuşma esnasında lafızları zihinde tasarlanan anlamlara göre dizmek,

c) Üçüncü olgu, anlamlı cümlede kullanılan lafızlar nazm, yani sözdizimi sebebi ile veya başka bir gerekçe ile aynı cümle içerisinde yer değiştirdiklerinde aynı lafızın anlamı dolayısıyla da cümlelerin anlamı da değişir. Örneğin, “أعني فلانا”/Falan kişiyi kasdediyorum” cümlesi yani fiil, fâil ve mefûl dizimine göre oluşan cümle ile “فلانا أعني”/sadece falan kişiyi kasdediyorum” cümlesi yani mefûl, fiil ve fâil dizimine göre oluşan cümle arasında anlam yönüyle büyük fark vardır. Çünkü birinci cümlelerin muhataba yansıttığı anlam, *ben falan kişiyi kasdediyorum ama başkasını da kasdedebilirim* iken, ikinci cümleden muhatabın çıkardığı anlam, *sadece falan kişiyi kasdediyorum başkasını değil* anlamıdır. Bu anlam değişimine de cümledeki mefûlün önce gelmesi sebep olmuştur.⁴⁶⁹

d) Dördüncü olgu ise, anlamdaki bu değişimin oluşmasında başka etkenlerin de bulunmasına rağmen nazm, yani sözdizimi teorisi ile açıklanabileceğidir.⁴⁷⁰

3.6.7. Anlamın Oluşumunda Cümle Yapısı

Aslında Cürçânî'nin cümle yapısının oluşum aşamalarının nasıl olduğunu yukarıda ifade ettiğimiz cümlelerde ve metinlerinde görmek mümkündür fakat Cürçânî'ye göre kelâmda anlamın oluşumunda öne çıkan daha önemli husus, onun sözdizimi teorisinin sınırlarını belirlerken nahiv ilmi ile anlambilim arasındaki alakayı anlattığı şu cümleleri de dikkat çekicidir:

"واعلم أن ليس النظم إلا أن تضع كلامك الوضع الذي يقتضيه علم النحو، وتعمل على قوانينه وأصوله، وتعرف مناهجه التي نحت، فلا تزغ عنها، وتحفظ الرسوم التي رسمت فلا تبخل بشيء منها "

“Nazmın (yani sözdiziminin), kelâmını ancak nahiv ilminin gerektirdiği duruma göre koyman (söylemen), nahvin usullerine ve kurallarına göre amel

⁴⁶⁹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 116.

⁴⁷⁰ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 126.

etmen, nahvin takip edilmesi gereken yol yöntemini bilip, ondan sapmaman ve çizilen tablodan ayrılmaman olduğunu bil ve bunlarda cimri davranma."⁴⁷¹

Bu sözlerinden anlamlı cümlelerin oluşumunda, sözdizimini oluşturan anlam bileşenlerinin önemli olduğunu, sözdizimi teorisinde de nahiv kurallarının önemli rolü olduğunu anlamaktayız. Yine Cürçânî sözdizimi teorisinde i'rab olgusunu lafızların sonundaki harekelerin ötesinde algılamıştır. Bu nedenle de kelimelerin i'râbını, anlamın bir parçası olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Ona göre sözün kapalı olması veya kastedilen anlamın ortaya çıkmaması, cümledeki nahiv kuralları ile i'rab arasında doğru ilişki kurulamamasından veya gerçekten cümledeki bir eksiklikten kaynaklanmaktadır.⁴⁷² Bu nedenle sözdiziminde anlamın oluşması için genel olarak;

- a) Müsned ile müsnedi ileyh arasındaki anlam bağlantılarını,
- b) Fiil ile mefûl arasındaki anlam yönünden geçişlilikleri,
- c) Fiil ile mefûl arasındaki sebebiyet ilişkisi gibi, anlamlı cümledeki çok çeşitli dilbilgisel ilişkilerin, bağlantılarını iyi kavramayı şart koşmaktadır.⁴⁷³

Nahiv anlamları yani "ma'âni'n-nahv-معان النحو ile sözdizimi arasında bir alaka vardır fakat anlambilimde ikisinin arasında büyük farklar vardır. Şöyle ki, cümle yapısının oluşumunda nahvî anlamlar cümlede sabittir ve bir çaba gayret olmadan ortaya çıkarlar, fakat sözdiziminde anlamın ortaya çıkması için cümlelerin birçok yönden irdelenmesi gerekmektedir.⁴⁷⁴ Öncelikle sözdiziminde anlamlı cümleyi oluşturan kelimelerin seçiminde her yönden akla ve mantığa uygun güzel kelimeler tercih edilmelidir. Örneğin cümle oluşumunda isim cümlesindeki haberin geliş şekilleri ve cümlelerin şart, tekit ve tahsîs gibi cümle usulplarına uygun gerekli cümle ögesini getirmek gerekmektedir ki muhatabın yanında cümlelerin edebî yönden bir değeri olsun.⁴⁷⁵

Cürçânî, sözdizimi teorisinde gramatiksel anlam diye de ifade ettiğimiz "ma'âni'n-nahv-معان النحو" de anlamlı cümlelerin oluşumunda birçok farklı cümle kullanma tercihinin olabileceğini belirtmekte ve sözdizimi teorisinin dönüp dolaşıp

⁴⁷¹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 97.

⁴⁷² el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 329.

⁴⁷³ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 265; Doğan, *Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri*, 186.

⁴⁷⁴ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 117.

⁴⁷⁵ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 93.

temelde, nahvî anlamlara çıktığını ve bu anlamlarda da sözün dizimindeki şekil ve alternatiflerin bir sınırı olmadığını belirtmektedir.⁴⁷⁶

Yine gramatiksel anlam yönüyle anlamlı cümlelerin yapısını oluşturan fiil, fâil, mefûl, mübteda, haber ve zarf gibi dilsel olguların görünürde anlamı oluşturan temel öğeler olduğu düşünülse de Cürçânî sözdiziminde, anlamın oluşumunda bu temel öğeler ile yetinmemiştir. Bu temel öğelere, cümlelerin anlamına ikinci veya üçüncü derecede etki edebilecek takdîm, tehir, tarîf, tenkîr, hazf, zikir, izmâr, izhâr, fasıl, vasıl, etken yapı ve edilgen yapı gibi anlam bileşenlerine de önem vermiştir.⁴⁷⁷ Yani ona göre cümlelerin dizimindeki bu anlam bileşenlerinin sadece gramer yönünden doğru olması da sözdiziminin oluşması için yeterli değildir. Çünkü Cürçânî kitabında sorulabilecek bu soruyu sormuş ve şöyle cevaplamıştır:

فإن قلت: أفليس هو كلاماً قد اطرّد على الصواب، وسلم من العيب؟ أفما يكون في كثرة الصواب فضيلة؟ قيل: أمّا والصواب كما ترى فلا. لأننا لسنا في ذكر تقويم اللسان، والتحرز من اللحن وزينغ الإعراب، فتعتد بمثل هذا الصواب. وإنما نحن في أمور تدرك بالفكر اللطيفة، ودقائق يوصل إليها بثاقب الفهم، فليس درك صواب دركاً فيما نحن فيه حتى يشرف موضعه، ويصعب الوصول إليه، وكذلك لا يكون ترك خطأ تركاً حتى يحتاج في التحفظ منه إلى لطف نظر، وفضل رؤية وقوة ذهن وشدة تيقظ.

Eğer sen sözdizimi dil bilgisi kurallarına göre doğru olarak gelen ve (belâgat ilmine göre de edebî) eksikleri olmayan mı? Yoksa (dil bilgisi ve belâgat kurallarına göre) çok doğru olan cümlelerin sözdiziminde bir üstünlüğü yok mu? diye sorarsan, şöyle cevap verilir: Gördüğün gibi dil bilgisi kurallarına göre doğru olan cümlelerin bir üstünlüğü yoktur. Çünkü biz dilin doğruluğunu, dil hatasından kaçınmayı ve i'râb hatalarının görmezden gelineceğini söylemedik ki sözdizimi böyle bir doğruluk olgusuna dayansın. Sözdiziminden maksadımız, ince ve güzel düşünceler ile kavranacak işler ve keskin anlayış ile ulaşılabilecek inceliklerdir. Sözdiziminde sadece doğruluk olgusu bizim bulunduğumuz temel konu değildir ki, (doğruluk olgusunun) bir değeri olsun ve ulaşılması zor olsun. Bunun gibi sözdiziminde (gramer kurallarındaki) hataları, güzel bakış açısına, üstün görüşe, kuvvetli zihne ve çok dikkat etmeye muhtaç olacak şekilde (tamamen) terketmek olmaz.⁴⁷⁸

Bu sözlerinden ona göre sözdiziminde gramer kurallarına uymak gerekli ve önemli olmasının yanında daha çok dilin ve anlam olgularının felsefî yönünün ön plana çıktığını ve bunu da herkesin yapamayacağını anlamaktayız. Çünkü Cürçânî'ye göre

⁴⁷⁶ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 265.

⁴⁷⁷ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 190.

⁴⁷⁸ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 98.

sözdiziminde bir kelâmın üstünlük sınırına girebilmesi için konuşan kimsenin öncelikle anlam yönünden maksatlarını ifâde edebilmesini hedeflemektedir.⁴⁷⁹ Bu üstünlük sınırı da sadece gramer kurallarına uymakla elde edilmiyor ve sözdiziminde güzel kelime tercihi, bu kelimenin cümle içerisindeki uygun konum bilgisi (bağlam) ve nahiv kurallarını uygulamak gibi birkaç aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamaları da onun şu sözlerinden anlamaktayız:

واعلم أَنَّا لم نُوجِبْ المَزِيَّةَ من أَجلِ العِلْمِ بأنفسِ الفروقِ والوجودِ فتستند إلى اللغة، ولكنَّا أوجَبْنَاها للعلم بمَوَاضِعِها، وما ينبغي أن يصنع فيها، فليس الفضلُ للعلم بأنَّ "الواو" للجمع، و"الفاء" للتعقيب بغير تَرَاخٍ، و"ثم" له بشرط التَّراخي، و"إن" لكذا و"إذا" لكذا، ولكنْ لأنَّ يتأتَّى لك إذا نظَّمْتَ شعراً وألَّفْتَ رسالةً أن تُحَسِّنَ التَّخْيِيرَ، وأن تَعْرِفَ لكلٍّ مِنْ ذَلِكَ مَوْضِعَهُ.

“Bil ki biz üstünlüğü kelimeler arasındaki farkları ve vecihleri bilmede gerekli kılmadık ki sen luğat bilgisine dayanasın! Ancak biz üstünlüğü kelimelerin kullanım yerlerini, kelimelerin konumlarını ve ne yapılması gerektiğini bilmek için gerekli kıldık. Dil bilgisi yönünden “vâv”ın cemi, “fâ”nın ara vermeden takip etme, “sümme” nin ara verme şartı ile takip etme anlamına, “inne” şunun için, “izâ” şunun için diye (anlamalarını gramer yönünden) bilmekte bir üstünlük yoktur. Ancak senin bir şiir yazdığında veya mektup yazdığında anlam yönünden kelime seçimini güzel yapman ve bu kelimelerin her birinin yerlerini iyi bilmendir.”⁴⁸⁰

Cürcânî’nin bu sözlerinden de sözdiziminde üstünlüğün salt dil bilgisi kurallarını iyi bilmekte olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sadece dil bilgisi kurallarını iyi bilmek gerekli olsaydı yukarıdaki sözü edilen edatlar arasındaki anlam farklılıklarını iyi bilmek yeterli olacaktı ve cümleyi atıflı veya atıfsız getirme, hazfli, tekrarlı, takdim ve tehirli olarak getirme yönünden anlam bileşenleri arasındaki farkı bilmenin, yine sözdiziminin gerekli kıldığı cümle şekillerini bilmenin, cümlede kasdedilen ve anlatılmak istenilen maksadı bilmenin bir gerekliliği olmayacaktı. Aynı şekilde şâirin ve hatibin, daha önce isti‘âre yapılmayan bir lafızda isti‘âre yapmasında bir üstünlük olmayacaktı, bu konuda üstünlük ancak Arap kelâmında bilinen ve daha önce isti‘âre yapılan, insanların isti‘âre yapılmasına alışkın oldukları lafızların kullanılmasının gerekli olacağını ki böyle bir şeyin de uygun olmayacağını hatta cahillik olacağını belirtmiştir.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 93.

⁴⁸⁰ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 249.

⁴⁸¹ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 98.

3.6.8. Sözdiziminde Anlam Bileşenleri

Belâgat ilminde fesâhati belirleyen en önemli anlam bileşenlerinden kabul edilen takdim, tehir, hazf ve ziyâde meselesi sadece Cürçânî'ye göre değil, diğer dilbilimcilere göre de anlamın olmazsa olmaz bileşenlerindendir. Örneğin İbn Cinnî, Arapça'nın edebî yönden kıymeti yani muhataba yansıyan etkili anlamın, genellikle cümledeki hazf, ziyâde, takdîm, tehir ve anlam üzerine hamletme gibi varyasyonlar sebebiyle olduğunu belirtmiştir.⁴⁸² Bu konunun başlangıcında şunu ifade edelim ki burada anlatacağımız anlam bileşenleri, anlamın oluşması için öncelikli ve meşhur olanlarıdır. Elbette cümlede anlamları yönlendiren başka unsurlar da vardır. Fakat hazf, ziyâde, takdîm, tehir ve anlam üzerine hameltme gibi anlam bileşenleri Cürçânî'nin üzerinde durduğu önemli anlam öğeleridir.⁴⁸³

Cürçânî, kendisinden sonra belâgat kitaplarında lafzî ta'kîde (anlamın kapalı olması) örnek olarak yer alacak olan hiciv şâirlerinden Ferezdak'ın (ö.732), Hişâm b. Abdülmelik'in dayısı İbrahim b. Hişâm b. İsmail el-Mahzûmî'yi methettiği bir şiirinde geçen şu beytini anlam yönünden değerlendirmiş, bu beyit ve benzerlerini bozuk nazma örnek olarak getirmiştir:

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَكًا أَبُو أُمِّهِ حَيُّ أَبُوهُ يَقَارِبُهُ.

*İnsanlar içinde bir padişah müstesna, faziletlerde ona benzeyen hiçbir canlı yoktur. (Zaten) o padişahın (Hişâm b. Abdülmelik'in) annesinin babası, onun da (İbrahim'in de) babasıdır. (Yani kızkardeşinin oğlundan (Hişâm'dan) başka hiç kimse onun gibi olamaz.*⁴⁸⁴

Cürçânî, anlam yönünden ve sözdizimi açısından bu beytin çirkinliğini ifâde ettikten sonra, bu beyt ile ilgili anlam değerlendirmesi yaparken şu kriterleri göz önünde bulundurduğunu ve muhatabına şu soruları sorduğunu görmekteyiz:

a) Ferezdak'ın beytinin edebî yönden kötülüğünün sebebi, beyti oluşturan kelime veya harfler edebî yönden hoş görülmediğinden veya beyti oluşturan kelime ve harflerin çok nâdir kullanılan garip yani anlamı bilinmeyen ve çok zayıf bir sözcük olmasından kaynaklandığı tasavvur edilebilir mi?

⁴⁸² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I: 208.

⁴⁸³ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 134.

⁴⁸⁴ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 118.

b) Yoksa bu beytin sözdizimi yönünden düzensizliği şâirin beyti oluşturan lafızları söylerken manalarını zihnindeki dizilişine uygun olarak dizmeyip gereksiz yere zorlayarak bulanık hale getirmesinden mi kaynaklanıyor?

c) Şâir böyle yaparak beyti dinleyicinin kelimeler arasında takdim ve tehir yapmadan anlayamayacağı bir duruma getirmiştir.

d) Ferezdak bu beytinde sözdiziminin düzenini bozmakta oldukça ileri gitmiştir. Çünkü kelime ve harflerin şekilleri arasında uyumsuzluk ve konumları arasında aşırı derecede farklılık oluşmuştur. Bu beyti oluşturan kelime ve harflerin durumu ancak bir mimar eline uğramaksızın kendisinden düzgün bir heykelin oluşmayacağı, rastgele kaldırıp sağa sola atılmış taş ve ağaç parçalarına benzemektedir.⁴⁸⁵

Çünkü dil bilgisini uygulama yönünden konuşan kimsenin durumu, sadece iyi veya kötü olduğuna karar verebileceği bir ham maddeye sahip kimsenin durumu gibidir. Fakat anlambilim yönünden söz söyleyen şâirin durumu ise, anlambilimde dikkat etmesi gerekli olan manaları ve usulleri göz önünde bulundurarak, sahip olduğu bu ham madde ile güzel bir sanat ortaya çıkaran sanatçı gibidir.⁴⁸⁶

Cürcânî, yukarıdaki değerlendirmeleri yaptıktan sonra bu ve benzeri sözdizimi yönünden düzensiz olan beyitlerle ilgili şöyle düşündüğünü görmekteyiz:

a) Sözdiziminde doğru ve yanlış olarak gördüğün hususların hepsi de sonuçta nahiv kurallarının doğru uygulanmasından veya yanlış uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Anlamli cümlelerin sözdiziminde kelime ve harfler ya yerli yerine konulmuştur yani kurallar uygulanmıştır veya da bunun tersi yapıp kelime ve harfler yerinden kaydırılmıştır.⁴⁸⁷

b) Dilbilimciler ve anlambilimcilerin hepsi bu görüşümüzü doğrulamış ve Ferezdak'ın beytinde olduğu gibi sözdiziminin bozukluğunun, anlamın da bozukluğuna sebep olduğunu dile getirmişlerdir. Ferezdak'ın beytinde sözdiziminin doğru olduğunu ve dolayısıyla da bu beytin edebî yönden fasîh olduğunu savunan hiçbir kimse çıkmamıştır.⁴⁸⁸

c) Dilbilimciler cümle oluşumunda sözdiziminin kötü olması sebebiyle kusurlu buldukları ve bozuk olarak nitelendirdikleri bu beyit ve benzeri cümlelerdeki hata ve düzensizliğin en temelinde; takdim, tehir, hazf, izmâr gibi anlam bileşenleri başta olmak

⁴⁸⁵ Besyûnî, Abdülfettâh, *‘İlmu’l-meânî*, (Kahire: Matbaatu’s-Sa‘âde, 1987), I: 24.

⁴⁸⁶ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 414.

⁴⁸⁷ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 340.

⁴⁸⁸ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 118.

üzere dil bilgisinin ve anlambilimin kurallarının yanlış veya uygun olmayan yerlerde kullanılması bulunmaktadır.⁴⁸⁹

d) Sözdiziminin bozuk ve düzensiz olmasının sebebi şâirin veya müellifin bu ilmin kurallarına uymamasından kaynaklandığına göre, sözdiziminin herkese göre doğru ve düzenli olması yani fasîh kabul edilmesi de bu kurallara uygun olarak gelmesine bağlı olduğu kesinleşmektedir.⁴⁹⁰ Sözdiziminin doğruluğu veya düzensizliği nahiv ilminin kurallarından anlaşıldığına göre, sözdiziminin kazandığı edebî değer ve üstünlük de aynı şekilde bu ilmin verilerinden anlaşılmaktadır.⁴⁹¹

Cürcânî'nin bir beyitteki sözdizimi bağlamında anlam tahlilini gördükten sonra şimdi onun kriterlerine göre sözdiziminin doğruluğunu ortaya çıkaran anlam bileşenlerini îzah edelim.

3.6.8.1. Takdîm ve Tehîr

Takdîm ve tehîr kavramları sözdiziminin önemli bir parçası ve anlamlı cümlelerin unsurlarından birisidir. Arapça gramerde anlamlı cümle ya fiil cümlesi ya isim cümlesi veya da şibih cümle olarak taksim edilir. Fiil cümlesi asgari bir fiil ve fâilinden oluşur. Normal şartlarda önce fiil, sonra fâil gelir. İsim cümlesi ise mübteda ve haberden oluşur. Anlamlı cümlelerin diziminde genellikle önce mübteda sonra da haber gelir.⁴⁹² Ancak bazı sebeplerden dolayı cümlelerin diziminde önce gelmesi gereken bir lafız sonra veya tam tersine cümle içerisinde sonra gelmesi gereken bir lafız da önce gelebilmektedir.⁴⁹³ Klasik dönem dilbilimcileri bu konuyu cümlelerin diziminde takdimi ve tehiri caiz olanlar ve caiz olmayanlar diye değerlendirmişlerdir.⁴⁹⁴ Bu konu hakkında ilk araştırma yapan, kurallarını yerleştiren ve bu konunun ana unsurlarını kendisinden sonraki dilbilimcilere derli toplu olarak bırakan Cürcânî'dir. Nitekim *Delâilu'l-i'câz* isimli kitabında da bu konu hakkında müstakil bir kısım oluşturduğunu görmekteyiz.⁴⁹⁵

Hem terim anlamı hem de dilbilim ve anlambilimdeki kullanım yönlerinden birbirinin zıt anlamlısı olarak kullanılan bu iki kavramdan takdîm kavramı, kelime

⁴⁸⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 122.

⁴⁹⁰ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 87.

⁴⁹¹ el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, 21

⁴⁹² el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 106.

⁴⁹³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 109.

⁴⁹⁴ İbnu's-Serrâc, Ebu Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl, *el-Usûl fi'n-Nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetlî, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ty.), II: 222.

⁴⁹⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 134.

anlamı yönünüyle “قَدَّمَ” fiilinin mastarıdır ve bir şeyi öne almak ve bir şeyi sunmak gibi anlamları vardır. Tehîr kavramı da aynı şekilde “أَخَّرَ” fiilinin mastarıdır ve bir şeyi sona almak ve ertelemek anlamlarında kullanılır.⁴⁹⁶ Dilbilim ve anlambilim ıstılahında ise takdîm ve tehir kavramlarının anlamlarını dilbilimcilerin çoğu açıklarken birbirinin zıddı olarak değerlendirmişler ve takdîmi, “تقديم حقه تأخير / (cümle diziminde) sonra gelmesi gerekeni önce getirmek” diye, tehiri ise “تأخير حقه تقديم / (cümle diziminde) önce gelmesi gerekeni sonra getirmek” şeklinde kavramlaştırmışlardır. Yani takdîm, anlamlı cümlelerin diziminde genel kural gereği sonra gelmesi gereken bir lafzın bir sebepten dolayı önce gelmesi, tehîr ise; cümle içerisinde genel kural gereği önce gelmesi gereken lafzın, bir gerekçeden dolayı sonra gelmesidir.⁴⁹⁷ Arapça anlambiliminde ve Kur’ân’ın birçok ayetinde herhangi bir şahıs veya olay anlatılırken takdîm ve tehir olgularına birçok kez başvurulduğunu ve bu yöneme, genellikle anlam olgusunda tahsis, bir şeye teşvik, bir ifadeyi tahsis, cümledeki fasılaya riayet, cümlelerin akışında lafız ile mana arasındaki uyumu sağlamak, kelimelerin istikâkına riayet etmek, bir şeyden sakındırmak gibi edebî ve belâğî amaçları ifade etmek için müracaat edildiği gözlenmektedir.⁴⁹⁸

Takdîm ve tehirin anlama etkisi meselesi Cürçânî’ye göre ince ayrıntılarda gizlidir. Çünkü takdîm veya tehirin bulunduğu her cümlede niçin bu lafzın takdîm veya tehir için tercih edildiğini ve niçin bu lafzın önemsendiğini mantıklı olarak açıklayabilmek gerekmektedir. Eğer bu açıklama yapılabiliyorsa anlamın tayininde dilbilimciyi çok rahatlatır.⁴⁹⁹

Sonuç olarak takdim ve tehirin anlamın bir parçası olması takdim ve tehir eden lafızlara verilen önemin yanında dilbilimcilerin o lafızdaki tasarrufları sebebiyle gerçekleşiyor demek mümkündür. Çünkü bir lafza, örneğin bir şâir şiirinde önem verirken diğer şâir önem vermeyebilir veya o lafzı söylemek hoşuna gittiği için normal

⁴⁹⁶ Carullah Mahmud bin ‘Umer bin Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsiru’l-Keşşâf ‘an Ğavamidi’t-Tenzîl ve ‘Uyuni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vil*, thk. ‘Adil Ahmed ‘Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu‘avvid, (Riyad: Mektebetu’l-Abikan, 1998), 302; Ahmet Tekin, “Kur’ân’da Takdîm-Tehir’in Gerekçeleri”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi*, sy. 1 (2017): 32.

⁴⁹⁷ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 107.

⁴⁹⁸ Ahmet Tekin, *Kur’ân’da Takdîm-Tehir’in Gerekçeleri*, 33.

⁴⁹⁹ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 106.

bulunması gereken yerden önce veya sonra getirmesi mümkündür. Çünkü bu konuda genel ve kesin bir kural da yoktur.⁵⁰⁰

Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*'da takdîmin faydasının çok olduğunu ve takdîm kuralını anlamlı cümlede uygulayan kişiyi edebî yönden birçok güzelliklere ve inceliklere sevkettiğini vurguladıktan sonra, herhangi bir şiirde edebî güzellik bulmasını, şiirdeki bir şeyin takdîm etmesine veya bir lafzın normalde gelmesi gereken yerden başka bir yerde gelmesine bağlamıştır. Daha sonra takdîmi iki kısma ayırmış,

a) Birinci kısmı “تقديم على نية التأخير / *tehîr niyetiyle yapılan takdîm*” diye nitelemiş ve öne geçtiğinde yani normal ve genel kullanımdaki yeri değiştiğinde hükmü ve i'râbı bakî olan değişmeyen takdîmdir. Örneğin “منطلق زيد / *Zeyd gidecektir*” isim cümlesinde mübtedânın haberini (منطلق), mübtedadan (زيد) önce getirmek, “ضرب عمرواً زيداً / *Zeyd, Amr'a vurdu*” fiil cümlesinde de mefûl (عمرواً), fâilden (زيد) önce getirmek gibi. Bu iki örnekte hem haberin (منطلق) öne geçmekle haber ve merfu olması değişmemiştir, hem de mefûlun (عمرواً) fâilden önce gelmesiyle mefûl olması ve nasb olması değişmemiştir.

b) İkinci kısım ise, “تقديم لا على نية التأخير / *tehîr niyeti olmaksızın yapılan takdîm*” Bu kısımdaki takdîm sebebiyle öne geçirilen aynı lafız ancak, önceki bulunduğu hükmünden başka bir hükme, önceki i'râbından başka bir i'râba dönüşerek konumu ve harekesi değişmektedir. Bunun örneği ise “زيد” ve “منطلق” kelimelerinden iki farklı cümle oluşturup, birinde “زيد منطلق” olarak yani “زيد” kelimesini mübteda, “منطلق” kelimesini de haber hükmünde getirmek, diğerinde ise “المنطلق زيد” şeklinde yani “المنطلق” kelimesini mübteda, “زيد” kelimesini de haber konumunda getirerek cümle oluşturmaktır. Birinci cümlede sonra kullanılan lafız, diğerinde önce gelse de bu öne geçişte lafzın cümle içindeki hükmü yani gramer yönünden ismi değişmiştir.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Selmân, *en-Nahv'u ve kavâ'idu'n-nazm*, 64.

⁵⁰¹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 106.

Cürcânî, takdîm ve tehir konusunda insanların, takdîm ve tehir olgusunu sadece o lafza verilen önemden dolayı takdîm tehir edildiğini düşündüklerini, ama bu önemin nerden geldiğini ve neden dolayı önemli olduğunu söylemeden takdîm ve tehirin sebebini açıkladıklarını bu şekilde yapılan düşünce ve açıklamaların takdîm ve tehirin önemini azalttığını bu sebeple de konuşma dilini ve anlamı önemsiz görüp bu konuda araştırma yapmayı gereksiz görmeye başladıkları yönleriyle dilbilimcileri eleştirmiştir.⁵⁰²

Eleştiride daha da ileriye giderek takdim ve tehiri sadece lafza verilen önemden olduğunu düşünmeyi yanlış bulmuş ve bu düşünceden daha değersiz bir fikir ve anlayış olmayacağını söylemiştir. Takdîm tehir konusunda yapılan hatayı da şöyle açıklamıştır:

واعلم أن الخطأ أن يُقسم الأمر في تقديم الشيء وتأخير قسمين، فيجعل مفيداً في بعض الكلام، وغير مفيد في بعض، وأن يعلل تارةً بالعتاة وأخرى بأنه توسعة على الشاعر والكاتب حتى تطرد لهذا قوافيه ولذلك سجعاً. ذاك لأن من البعيد أن يكون في جملة النظم ما يدل تارةً ولا يدل أخرى. فمتى ثبت في تقديم المفعول مثلاً على الفعل في كثير من الكلام، أنه قد اختص بفائدة لا تكون تلك الفائدة مع التأخير، فقد وجب أن تكون تلك قضية في كل شيء وكل حال. ومن سبيل من يجعل التقديم وترك التقديم سواءً، أن يدعي أنه كذلك في عموم الأحوال، فأما أن يجعله شريحين فيزعم أنه للفائدة في بعضها، وللتصرف في اللفظ من غير معنى في بعض، فمما ينبغي أن يرغب عن القول به.

“Bu konudaki hatanın, takdim ve tehiri iki kısma ayırıp, bazı yerlerde anlamlı, bazı yerlerde de anlamsız olduğunu, bazen bunu lafzın öneminden dolayı olduğunu bazen de şâir ve yazarın bir yerde kâfiyesini diğer yerde de seci’i uydurmadaki kullanım genişliği şeklinde yapılan açıklamaktır. Nitekim buun sebebi her yerde aynı olan bir önerme olmalıdır. Çünkü sözdiziminde (aynı) cümlelerin bazen bir anlamı ifade edip bazen ifade etmemesi diye bir şey yoktur. Örneğin fiil cümlesinde mefûlun fâil üzerine takdîminde (önce gelmesinde) birçok yerde fayda varsa, mefûlun tehir etmesinde bulunmayan bir faydadan dolayıdır ve bu faydanın da her yer ve durumda bulunması gereken bir mesele olmalıdır. Takdîm ve tehiri (anlam yönüyle) eşit gören (yani olsa da olur, olmasa da olur demek) ve bunu cümlelerin bütününde söyleyen ya bu konuyu iki kısma ayırıp, birinde takdîm veya tehirin bir faydadan dolayı olduğunu, diğerinde ise bir anlam tasarrufu ve tercihi olmaksızın o lafzı kullanmaktadır ki bunu söylemekten kaçınmak gerekmektedir.”⁵⁰³

Bu sözlerinden Cürcânî’nin takdîm ve tehir bileşenlerini diğer dilbilimciler gibi yüzeysel olarak incelemediğini hem dil bilgisi hem anlambilim hem de dil felsefesi yönüyle derinlemesine ele aldığını görmekteyiz.

⁵⁰² el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 107.

⁵⁰³ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 110.

Örneğin, cümlede takdim ve tehirin anlama etkisini açıklarken, "أفعلت؟" diye soru cümlesi, fiil ile başladığında konuşan kişinin şüphesi fiilde olup, onun maksadı fiilin yapıp yapılmadığıdır. Fakat soru cümlesi "أنت فعلت؟" şeklinde isimle başlarsa, soruyu soran kişinin şüphesi fâildedir ve onun öğrenmek istediği, işi yapanın kim olduğu anlamını yansıtır diye anlam değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu değerlendirmesinden de sözdiziminin oluşumunun konuşan kişinin maksatlarına tabi olduğu, eğer konuşanın tereddüdü fiilde ise, cümlede fiili öne aldığını, fâilde ise fâili öne aldığını, lafza bir değer biçilmediğini ve doğru mantıklı anlamın oluşması çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

Cürcânî, diğer dilbilimci ve anlambilimcileri sadece takdim ve tehir konusunda eleştirmekle kalmamış, onların aynı hatayı diğer anlam bileşenlerinde de yaptıklarını savunmuştur. Onların hatalarının, hazf ve tekrar, izhâr ve izmâr, fasıl ve vasılda hatta anlam bileşenlerinin herhangi birinde, kelime ve cümlelerde anlama bakış açılarının kendilerince önemli ve değerli olan lafza odaklanmalarında, anlam bileşenlerini dar bakış açısıyla incelemelerinde, dil bilgisi ve anlambilimde bilmedikleri başka değerlendirmeleri önemsiz ve zararsız olarak görmelerinde olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple de onların nazarında belâgat bilgisi ve edebiyat değersizleşmiştir.⁵⁰⁵

3.6.8.2. Tarif ve Tenkîr

Cürcânî'ye göre marifelik/belirlilik olgusunun kendi tabiriyle çok gizemli bir yöntemi vardır. Şimşek çakması gibi veya havaya atılan bir şeyi el çabukluğuyla havada kapıvermek gibi anlık bir parıltıdır. Bunu bilmeyen tanıyamaz. Yakinen tanıyıp incelemedikçe de böyle bir güzelliği inkâr ederler.⁵⁰⁶

Dil bilgisi yönünden tarif yani cümle dizimindeki kelime veya kelimelerin marife⁵⁰⁷ yani bilinen ile tenkîr yani cümle diziminde bulunan kelime veya kelimelerin nekra-bilinmeyen olması anlamların ortaya çıkmasına sebep olan bir anlam bileşenidir. Hatta anlamlı cümleyi oluşturan cümle ve fiillerin konumunu ve hükmünü belirlemeye yarayan önemli bir anlam bileşenidir. Cürcânî tarif ve tenkir meselesinde isimler ve isim

⁵⁰⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 108.

⁵⁰⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 109.

⁵⁰⁶ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 142.

⁵⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ömer Türker, "Tarif" *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), XL: 28.

olarak kullanılan fiilleri (esmâ-i efâl) marifelik ve nekralık yönünden üç kısma ayırmıştır:

a) Devamlı marife olanlar esmâ-i efâlden “وَأَمِينَ” ve “بَلَهُ” kelimeleri gibi. Çünkü bu kelimelerin tenvinli yani nekra olarak geldiği görülmemiştir.

b) Devamlı nekra olanlar esmâ-i efâlden “إِيَّاهُ” ve “وِيَّاهُ” kelimeleri gibi ki bu iki kelimenin de tenvinsiz kullanıldığı yani marife olarak cümle diziminde bulundukları görülmemiştir.

c) Hem nekra hem de marife olarak gelebilen kelimelerdir. Bu kelimeler nekra kullanıldığında anlamı farklı, marife olarak kullanıldığında anlamı farklıdır. Cürçânî buna örnek olarak " وَلْتَجِدْنَهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ / *Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkününü olarak bulursun.*" âyetini vermiştir.⁵⁰⁸ Bu âyette “حياة” kelimesi nekra olarak bilinmeyen tecrübe edilmeyen bir yaşam anlamında gelmiştir. Eğer nekra değil de “على الحياة” şeklinde elif lam takısı ile marife olarak gelseydi, o zaman nekra gelmesinde bulunan anlam özelliğine sahip olamayacaktı. Çünkü burada bahsedilen hayatın özelliği, asıl yaşanılan hayat değil çoğalma özelliği olan bir hayat olmasıdır. Çünkü hayata yani yaşamaya ancak canlı olan ve hayatın güzelliklerini yaşamakta olan kişi düşkünlük gösterebilir. Canlı olmayan kimse ise ne hayata ne de dünyadaki başka bir şeye düşkün olabilir. Bu sebeple âyette sanki şöyle denilmiş gibidir: *Eğer onlar yaşarlarsa geçmişte ve şimdi yaşamış oldukları hayata ek olarak gelecekte yaşayacakları (henüz belli olmayan) bir hayata düşkün olduklarını görürsün.* Eğer böyle yaşadıkları hayatlarına eklenecek olan bir hayat istedikleri belirtilecek olsaydı "حياة" kelimesini, marife yani belirli olarak “الحياة” şeklinde getirilirdi. Âyette kastedilen anlam böyle olmadığı için “الحياة” şeklinde değilde “حياة” diye nekra gelmiştir.

Çünkü elif lam takısı yani harf-i ta'rîf, mutlak hayat yani normal olarak yaşanılan ve herkes tarafından bilinen hayat kastedildiği yerde getirilebilir. Bunun örneği de Arapların: *كل أحد يحب الحياة ويكره الموت* / *Herkes hayatı sever, ölümden hoşlanmaz*"

⁵⁰⁸ Bakara Süresi, 2/96.

sözünde olduğu gibidir ki, yukarıdaki âyette de "حياة" kelimesi nekra değil de marife olarak getirilseydi bu sözdeki anlamı yansıtmış olacaktı.⁵⁰⁹

Cürcânî'nin bu detaylı ve felsefî anlam incelemesinin temelinde dil bilgisi kuralları bulunmaktadır. Çünkü dil bilgisinde cümleyi oluşturan kelimelerden genellikle sonunda tenvin bulunanlar nekra kabul edilirken, sonunda tenvin bulunmayan ve altı çeşit marife kısımlarından biri olarak gelen kelimeler de marife kabul edilmektedirler.⁵¹⁰

Nekra veya marife olan bir isim cümlede muzâf veya muzâfun ileyh olarak bulunursa kendisinden önceki veya sonraki kelimenin anlamının belirlenmesinde önemli rol oynar. Örneğin birkaç farklı şekilde gelebilen "أي" lafzı gibi. Zira bu lafız istifham, şart ve sıla edatı olarak kullanılmaktadır. Eğer istifham edatı olarak kullanılırsa o zaman "كل" kelimesinin anlamını yansıtır. Bunun gibi nekra ve marifenin anlam tayininde birçok farklı ve detaylı hükümleri vardır.

Arapça dilbiliminde nekra ve marife olgularından nekra asıldır yani daha çok ve yaygındır. Çünkü marife olan kelimelerin marife olabilmeleri için bir karîneye ihtiyaç duyulmaktadır. İsimlerin de belirli yani marife olmasını sağlayan altı çeşit marife vardır.⁵¹¹

3.6.8.3. Hazf ve Zikir

Cürcânî anlamlı cümlede hazf olgusuna da önem vermiş ve bu konunun "ince, güzel ve sihir yapmaya benzeyen bir konu" olduğunu belirtmiştir. Daha sonra, iletişimde kişinin yerine göre bir lafzı cümle içerisinden hazfetmesinin cümle içinde zikretmesinden daha fasîh görebileceğini, bazı yerlerde susmasının, konuşmasından daha fazla anlam ifade edebileceğine dikkat çekmiştir. Ona göre bir cümleyi açıklamasız (yani açıklamayı hazfetmesinde) söylemesinde açıklamalı cümleden daha fazla ve etkili anlam olgusuna ulaşabilmektedir. Dolayısıyla anlamlı cümlede hazf olgusunun da cümle içerisindeki konumuna göre ve konuşan kimsenin niyetine göre anlamı belirlemede önemli bir rolü olduğuna işaret etmektedir.⁵¹²

⁵⁰⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 223; Kınar, *Abdulkahir el-Cürcânî'nin Nazm Teorisi* 94.

⁵¹⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, (Dâru't-Talâi', 2004) 168.

⁵¹¹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, I: 149.

⁵¹² el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 152.

Klasik dönem dilbilimcileri anlamlı cümlede hazfin ancak, hazfe delâlet eden bir delil ve karine ile olabileceğini yokasa delil olmadan cümledeki hazfedilen ögenin bilinmesinin zor olacağı kanaatindedirler. Öyle ki bu zorluğu anlatmak için, delilsiz hazfedilen sözü bulma işi gayb ilminin konusu olduğunu belirtmişlerdir.⁵¹³ Hazf olgusunun da genel olarak şu kategorilerde incelendiğini görmekteyiz:

3.6.8.4. Cümlede Hazf

Arapların cümlede hazfî, genellikle kasem, emir, nehî, tahsîs, şart ve ceza cümlelerinde uyguladıklarını görmekteyiz.

1- Kasem (yemin) cümlelerinde olur: “ *والله لا فعلت / Allah’a yemin ederim ben yapmadım*” ve “ *وتالله لقد فعلت / Allah’a yemin ederim ben yaptım*” cümlelerinde olduğu gibi. Arapça’da bu tür yemin cümlelerinin evvelinde “ *أقسم بالله / ben yemin ederim*” fiil ve fâil den oluşan cümle hazfedilmiştir. Bunun delili ise, cümlede harfî cer ve mecrurunun “ *والله*” bulunması ve devamındaki kasemin cevabının “ *لقد فعلت*” delalet etmesidir. Çünkü harfî cerlerin cümle içerisinde mutlaka fiil türünden bir mutallakının (bağlı olduğu kelime) bulunması kuralı vardır.⁵¹⁴

2- Emir, nehî ve tahsîs ifâde eden fiil cümlelerde hazf olur: Arapça “ *kime vuracaksın?*” soru cümlesinin cevabında, “ *زيداً / Zeyde*” diye söylemek gibi. “ *زيداً*” şeklinde verilen tek kelimelik cevap, aslında “ *أضربُ زيداً / Zeyd’e vuracağım*” cümlesinin kısaltılmış halidir ve cevap cümlesinde fiil ve fâil (ben vuracağım) hazf olmuştur. Bu tür hazfler sorunun cevabı olan ve emir veya nehî anlamı ifade eden birçok cümlede yapılır.

3- Şart ve ceza cümlesinde cümlelerin hazfedilmesi: “ *الناس مجزيون بأفعالهم / İnsanlar yaptıklarının karşılığını alırlar. / إن خيراً فخيراً / (Yaptıkları) iyilikse iyilik olarak. / وإن شراً / (yaptıkları) kötülükse kötülük olarak*” cümlelerinde iki tane şart ve ceza cümlesi

⁵¹³ el-Cürânî, *Delâilu’l-i’câz*, 146; ‘Îyd, Muhammed, *en-Nahvu’l-Musaffâ*, (Kahire: Mektebetu’ş-Şebâb, ty.), 230.

⁵¹⁴ Abdurrahman b. Muhammed Ebu’l-Berekât Kemâleddîn, *el-İnsâf fî mesâili’l-hilâf beynen’n-nahviyyîn*, (Lübnân: Mektebetu’l-‘Asriyye, 2003), I: 325.

vardır. Bu iki cümleden “إِنْ خَيْرًا” cümlesini birinci cümle, “إِنْ شَرًّا” cümlesini de ikinci cümle olarak belirlediğimizde iki cümlelerin de şart bölümünden “كَانَ فِعْلُ الْمَرْءِ” cümlesi hazfedilmiştir. Hazfedilmeseydi şart cümlesi hazfsiz “إِنْ (كَانَ فِعْلُ الْمَرْءِ) خَيْرًا” şeklinde olması gerekirdi. Bu cümlede parantez içindeki cümlelerin hazfedildiğine karîne/delil “خَيْرًا” ve “شَرًّا” kelimelerinin nasb olmasıdır. Zira bu kelimeler cümle içerisinde evvelinde bir âmîl olmadan nasb olamazlar. Cevap cümlesinden de birinci cümlede “جُزِي خَيْرًا”, ikinci cümlede de “جُزِي شَرًّا” şeklinde gelmesi gerekirken ikisinde de “جُزِي” kısmı hazfedilmiştir.⁵¹⁵

3.6.8.5. Kelimenin Hazfî

Arapça cümle diziminde kelimenin hazfî de isim, fiil ve harfin hazfî olarak üç farklı şekilde gelmektedir:

1- İsim cümlesinde hazfî genellikle mübteda veya haberin hazfî şeklinde gelir:

a) Mübtedanın hazfî: Bu hazfî işlemi isim cümlesinde uygulanır ki bunun birçok örneği vardır: “كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبِسُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ ” أَوْ هَذَا بَلَاغٌ / *Başlarına geleceği vaktiyle söylenen şeyleri gördüklerinde sanki gündüzün kısa bir süresini yaşamış gibi olacaklar. Tebliğ konusu işte budur; hiç günaha sapanlardan başkası helâk edilir mi?*⁵¹⁶ ayetinde “بَلَاغٌ” haberinin mübtedası “هَذَا” işaret zamiri hazfedilmiştir.⁵¹⁷ Diğer bir örnek de “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ / *Onların vazifesi) itaat ve güzel sözdür.*”⁵¹⁸ Bu cümle aslında “أَمْرًا طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ” şeklinde idi isim cümlesinin evvelinden mübteda olan “أَمْرًا” kelimesi hazfedilmiştir.

⁵¹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I: 208.

⁵¹⁶ Ahkâf Suresi, 46/35.

⁵¹⁷ el-Cürcânî, *Delâilu 'l-i 'câz*, 147.

⁵¹⁸ Muhammed Sûresi 47/21.

b) Haberin hazfi: Yine isim cümlesinde haberin hazfı de çok kullanılmaktadır. Örneğin “من عندك /Yanıdaki kim?” sorusuna “زيد /Zeyd” diye cevap verdiğimizde “زيد /Zeyd yanımda” diye takdir edilen haber hazfedilmiştir.

Cürcânî, mübteda ve haberdeki hazfın örneklerini açıklamıştır. Daha sonra mübteda ve haberin hazf edilmesinin gerekçesini, mübteda veya haberin hazfının cümlede söylenmesinden daha iyi görülmesi olarak belirlemiştir. Yani cümlede mübteda ve haberi gizlemenin açıktan söylemekten daha iyi olacağına kanaat getirmeye bağlamıştır. Aynı zamanda isim cümlesindeki hazfın sebeplerinin de her cümlede aynı olacağını söylemiştir.⁵¹⁹

2- Fiil cümlesinde fâilin veya mefûlün hazfi: Cürcânî fiil cümlesindeki hazfın sebeplerini de şöyle açıklamıştır:

a) Fiil cümlesinde özellikle mefûl hazfedilmiş ise cümlede mefûlün hazfı gerekli olduğu için veya cümlede mefûlün hazfının diğer ögelerin hazfinden daha hoş olacağından veya mefûlün hazfı cümlede güzelliğini edebî yönden artıracığındandır. Bu durumda konuşan kişi mefûle odaklanmadan fâilin yaptığı işi ön plana çıkarmaktadır ve böyle cümlelerde mefûle muta‘ddî (geçişli) olan fiil, lâzım (geçişsiz) fiil gibi kullanılır.⁵²⁰ Bu sebeple de cümlede ne lafzen ne de takdîran bir mefûl görmek mümkün değildir. Bunun örneği de “فلان يأمر وينهى ويضر وينفع /Falanca kişi emreder ve sakındırır, fayda verir ve zarar verir” cümlesinde olduğu gibidir.

Başka bir örnek ise “قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ /De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!"⁵²¹ Burada mefûl kastedilmeden anlam, “bilgi sahibi olanla olmayan eşit olabilir mi?” şeklindedir. Bu ve benzeri cümlelerde kişinin yaptığı iş ön planda olduğu için mefûlün zikredilmesinin pek bir önemi kalmamıştır.⁵²²

b) Cümlede mefûlün zikredilmesi, konuşan kişinin kasetmediği bir anlamı ortaya çıkaracaksa, bu cümlede mefûlün hazfedilmesi, zikredilmesinden anlam yönünden daha açıklayıcı olur. Bu durumda dinleyen kişi mefûlün hazfedildiğini ve doğru anlamı karînelerden ve konuşan kişinin durumlarından çıkaracaktır.

⁵¹⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 152.

⁵²⁰ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 153.

⁵²¹ Zümer Suresi 39/9.

⁵²² el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 153; Abdulfettâh Lâşîn, *et-Terâkibu'n-nahviyye mine'l-vicheti'l-belâgiyye 'inde 'Abdilkâhir*, (Riyad: Dâru'l-Meriyye, 1980), 160.

Cürcânî bazı durumlarda mefûlün zikredilmesinin daha iyi olduğunu, anlamlı cümlede hazfîn her yer ve zamanda iyi karşılanmadığını da şöyle ifâde etmiştir:

وقد يتفق في بعضه أن يكون إظهار المفعول هو الأحسن /Bazı durumlarda mefûlün açıktan getirilmesi daha iyidir.⁵²³

3.6.8.6. İzmâr ve İzhâr

Arapça dilbilim kurallarına göre eğer cümlede önce bir lafız zikredildiyse ve o lafız hakkında cümlede devamında herhangi bir yargıda bulunulacaksa o lafzın yerine zamir getirilmesi işlemine izmâr yani o lafzı sözdiziminde gizleyip ona zamir göndererek anlam tayin edilme işlemine denilmektedir.⁵²⁴ Her dilde olduğu gibi Arapçanın sözdiziminde ve anlamın oluşmasında zamirler önemli bir anlam bileşenidir. Çünkü zamirler, cümlede kısa yoldan anlaşılması için kullanılan bir anlam ve gramer ögesidir. Ancak sözdiziminde zamirlerin anlamları doğru yansıtabilmesi için cümle içerisindeki mercii (gönderildiği lafzın)nin doğru olarak tespit edilmesi gerekir. Bu nedenle Suyûtî (ö. 911), zamirler ve zamirlerin merciiyi iyi tespit etme konusunu, tefsircilerin ve dilbilimcilerin mutlaka bilmesi gerekli olan önemli kurallar başlığında ilk sıraya yerleştirmiştir.⁵²⁵

Kelime anlamı açıklamak ve açıktan getirmek olan izhâr kavramı ise cümlede diziminde bir lafzı zamir olarak değil de açıktan lafzın kendisini getirme işleminin adıdır.⁵²⁶ Bu konu edebî metinlerde ve özellikle Kur'ân-ı Kerimde sıkça başvurulan bir anlam bileşenidir. Fakat bu kavramların edebî anlam oluşturmaları, lafızların cümle içerisinde zamir olarak kullanılması gereken yerde açıktan lafız olarak getirildiği durumlar olarak değerlendirilmektedir. Klasik dönemdeki kaynaklarda bu konu görebildiğimiz kadarıyla her ne kadar zamirlerin mercii gibi meseleler ile ele alınsa da cümlede zamir yerine lafzın getirilmesi meselesi ve sebepleri sistematik olarak ele alınmamıştır.⁵²⁷

Cürcânî, *Delâilu'l-İcâz*'da bu konuyu bir şiirin edebî yönünü değerlendirirken ele alır ve şunları söyler:

⁵²³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 108; Lâşîn, *et-Terâkîbu'n-nahviyye*, 163.

⁵²⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 132.

⁵²⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Riyad: Merkezû'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2005), 4: 1273.

⁵²⁶ es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 143.

⁵²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Eyüp Akşit, "Kur'ân-ı Kerim'in Bazı Ayetlerinde Zamir Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilmesi ve Bunun Nedenleri", *DEUİFD*, XLVIII, (2018): 46

إذا حدثت عن اسم مضاف، ثم أردت أن تذكر المضاف إليه، فإن البلاغة تقتضي أن تذكره باسمه الظاهر، ولا تضره.

“*Sen (bir sözdiziminde) muzaf bir isimden söz ettikten sonra, eğer muzâfun ileyh hakkında bir söz edeceksen belâgat, onun (muzâfun ileyh) zamirinin değil de ismi zahirinin zikredilmesini gerektirir.*”⁵²⁸

Bu dil bilgisi kuralını söyledikten sonra örnek olarak da önce “/جاءني غلام زيد وزيد” Bu dil bilgisi kuralını söyledikten sonra örnek olarak da önce “*Bana Zeyd’in kölesi ve Zeyd geldi*” cümlesini daha sonra da “/جاءني غلام زيد وهو” *Bana Zeyd’in kölesi ve o (Zeyd) geldi*” cümlelerini vermiştir. Birinci cümlelerin yani muzafun ileyh olan “زيد” lafzından, cümlelerin devamında bahsedildiği durumda “زيد” lafzının zamir olarak değil de açıktan getirilmesinin sözdizimi açısından iyi ve güzel olduğunu, ancak ikinci cümlede olduğu gibi muzafun ileyh olan “زيد” kelimesinin, cümlelerin devamında “وهو” zamiri ile bahsedilmesinin edebî yönden çirkin olacağını ve bu cümleyi işiten kimsenin zamirin merci’inin, köle olacağını zannedebileceğini ve bu takdirde anlam yönünden bir karışıklığın meydana geleceğini belirtmiştir.⁵²⁹

3.6.8.7. Fasıl ve Vasıl

Cürcânî’ye göre anlam bileşenlerinden biri de fasıl ve vasıldır. Zira ona göre anlamlı cümleden bir kısmını diğer bir kısmı üzerine atfetmek veya cümlede atfı terk edip, cümleleri ve kelimeleri tek tek birinin peşinden diğerini getirmek gibi yapılacak işlemler yani fasıl⁵³⁰ ve vasıl⁵³¹ belâgatın inceliklerindendir. Cürcânî, Delailu’l-i’câz’da atfın çeşitlerini detaylı olarak anlatmış, fasıl ve vasıl yönünden meydana gelen anlamların örneklerine yer vermiştir.⁵³²

⁵²⁸ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 555.

⁵²⁹ el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 360.

⁵³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Durmuş, “Fasıl” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), XII: 206.

⁵³¹ Detaylı bilgi için bkz. Durmuş, “Vasıl” *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), XLII: 537.

⁵³² el-Cürcânî, *Delâilu’l-i’câz*, 223.

3.6.8.8. Etken Yapı ve Edilgen Yapı

Arapça dilbiliminde etken yapı, “الفعل المبني للمعلوم” kavramıyla ifade edilmektedir.

Yani fiil cümlesinde öznesi (fâil) olan veya başka bir ifade ile cümlede fiilin anlamı özneye isnâd edilen yapı biçimidir. Edilgen yapı ise “الفعل المبني للمجهول” kavramıyla ifade edilmektedir.⁵³³ Yani fiil cümlesinde öznesi bilinmeyen veya bazı nedenlerden dolayı hiç getirilmeyen yapı biçimidir. Klasik dönem dilbilimcileri fiil cümlesindeki etken yapıyı fiile yani fiil cümlesinde, fâilin belli olduğu veya bilindiği fillere “malum fîil” diye isim vermişler, fiil cümlesinde özne zikredilmediği zaman yani edilgen yapıyı fiil cümlesinde fâil belli olmadığı için “meçhul fiil” diye isim vermişlerdir.⁵³⁴

Etken yapıyı fillerin cümle içerisinde özne olarak ref ettiği lafza “الفاعل /fâil”, edilgen yapıyı fiil cümlesinde ref olan kelimeye de “نائب الفاعل/nâib-i fâil” veya “الفعل الذي لم يُسم فاعله/ fâili belli (isimlendirilmeyen) olmayan fiil” şeklinde kavramlar kullanılmıştır.⁵³⁵

Etken yapıyı fiil cümlelerinde fâil, cümledeki fiili yapandır yani fiilin yansıttığı anlamı uygulayandır. Örneğin, *خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ*, *Allah gökleri ve yeri hikmet ve fayda esasına göre yarattı*.⁵³⁶ Fiil cümlesinde “خَلَقَ/yarattı” lafzı fiil olup, fâili “اللَّهُ” Allah lafzıdır. Çünkü fiil olan “خَلَقَ” lafzının yansıttığı “yaratma” anlamını yerine getiren Allah’tır. Edilgen yapıyı fiil cümlelerinde gerçek anlamda fâil zikredilmez, yani normal fiil cümlesinin dizimindeki fâil hazfedilip yerine, mefûl (nesne) olan lafız getirilir ve gramer kuralları yönünden fiil cümlesindeki fâilin bütün görevlerini üstlenir. Ancak fiilin anlamını yani fiili işleme görevini yapamaz. Bu sebeple bu kavram ile isimlendirilmiştir. Örneğin, *خَلَقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ*, *İnsan, aceleci (bir tabiatta)*

⁵³³ Mustafa b. Muhammed Selîm el-Galâyânî, *Câmi’u’d-durûsi’l-‘Arabiyye*, (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1993), 49.

⁵³⁴ الفاعل هو الاسم المرفوع المذكور قبله فعله / *Fail, kendisinden önce fiil zikredilen merfu’ isimdir*, diye tarif edilmiştir.

⁵³⁵ el-Müberraîd, Muhammed b. Yezîd b. Abdülkber, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdülhâlık, (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, ty.), II: 203.

⁵³⁶ Ankebût Suresi, 29/44.

yaratılmıştır,⁵³⁷ fiil cümlesinde “خَلَقَ” lafzı edilgen yapıdadır. Anlam yönünden bu cümle aslında “الله خلق الإنسان/Allah insanı yarattı” etken yapıli fiil cümlesinden fâil olan “الله” lafzı hazfedilip, onun yerine mefûl olan “الإنسان” lafzı getirilmiş ve gramer yönüyle fâilin yerini alarak ref’ olmuştur.⁵³⁸ Sözdiziminde etken yapıli ve edilgen yapıli cümlelerin dil bilgisi ve anlambilim yönünden kurallarını bilmek ve uygulamak anlam bileşenleri açısından önemlidir.⁵³⁹

3.6.9. Sözdizimi Teorisinin Konumu

Sözdizimi teorisini incelediğimizde Cürçânî’nin bu teoriyi oluşturan anlam bileşenlerini cümlelerin birer unsuru olarak kabul ettiğini ve bu açıdan da anlam bileşenlerine her kuralın örneklerini verip anlatsa da kısa ve öz cümleler ile değindiği görölmektedir. Çünkü bu anlam bileşenlerini detaylı olarak anlamak ve kavramak için daha fazla îzâh ve tarife ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁴⁰ Ona göre anlamı oluşturacak kelimenin durumunu, her yönüyle iyi bilmek gerekmektedir, yani bu kelimenin cümleye girmeden önceki durumunu ve yine kelimenin yargı bildiren cümleye, emir cümlesine, nehi (yasaklama cümlesine, ta‘accub (şaşıрма) cümlesine geldiği ve kullanıldığı durumların çok iyi bilinmesini söylemektedir. Fakat bu cümlelerin oluşumu ile alakalı kuralları detaylı olarak anlatmadığı görölmektedir.⁵⁴¹ Kısa ve özet halinde de olsa sözdizimi teorisinin önemli etkilerinin ve sonuçlarının olduğu herkes tarafından kabul edilen bir konudur. Şu konularda önemli etkileri ve sonuçları olmuştur:

a) Sözdizimi fesâhatin kaynağıdır.

Bu konuda farklı görüşler olsa da Cürçânî’nin, sözdizimi teorisini oluşturmada en büyük etkenin, Câhız’ın “*anlamlar yollara atılmıştır*” görüşü olduğu düşünülmektedir. Bu görüşten bazı dilbilimciler sözün, lafız yönünü öne çıkarıp anlam araştırması yaparlarken, Cürçânî bu sözden lafızdan ziyade içerik yönüne önem vermiş ve fesâhatin oluşmasını da bu sebeple sözdizimine bağlamıştır. Ona göre kelâmın fesâhatinde sözdizimi teorisin önemli bir rolü vardır.⁵⁴²

⁵³⁷ Enbiyâ Suresi, 21/37.

⁵³⁸ el-Galâyânî, *Câmi’u’l-durûsi’l-‘Arabiyye*, 50.

⁵³⁹ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i’câz*, 130.

⁵⁴⁰ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i’câz*, 80.

⁵⁴¹ Beşr, Kemal, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-luga*, (Kahire: Dâr’u Garîb, 1998), 279.

⁵⁴² Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 194.

b) Kelimelerin cümle diziminde anlam ifade etmeleri yönüyle birinin diğerine lafız olmaları yönünden bir üstünlüğü yoktur.

Cürcânî'ye göre, iki lafzın cümle dizimi ve anlam bağlamı olmadan birinin diğerine üstün olması mümkün değildir.⁵⁴³ Çünkü lafızların cümle dizimindeki önemini ve bulunması gereken yerlerini genel olarak önce bağlam, daha sonra da zihinde oluşan anlam ihtimalleri belirler. Başka bir ifade ile anlamlı cümlede sözdizimi açısından üstünlük lafızlarda değil, lafızların anlamsal yönden dizimlerinde yani sözdizimi teorisindedir. O bu görüşünü Delâilu'l-i'câz'da şöyle açıklamaktadır:

فقد اتضح إذن اتضحاً لا يدع للشك مجالاً، أن الألفاظ لا تتفاضل من حيث هي ألفاظ مجردة، ولا من حيث هي كلم مفردة، وأن الفضيلة وخلافها في ملائمة معنى اللفظة لمعنى التي تليها وما أشبه ذلك، مما لا تعلق له بصريح اللفظ. الواحد يقع مقبولاً، ومكروهاً.

“Lafızların sadece lafız olmaları ve tek başına kelimeler olmaları yönüyle birinin diğerine bir üstünlüğü olmadığı şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkmıştır. Lafızların ve kelimelerin üstünlüğü ve düşüklüğü, anlamın açıktan lafızla alakası olmaksızın, lafzın kendisini takip eden anlama uygun olmasındadır. Çünkü aynı lafız (cümle diziminde bağlamın değişmesiyle) iyi de olabilir, iyi olmayabilir de.”⁵⁴⁴

Bu görüşüne de şiiirlerde kullanılan aynı lafızlar bağlamında bir şâirin beytindeki bir lafzın dinleyenler tarafından olumlu ve makbul karşılanırken diğer şâirin şiirinde aynı lafzın hoş karşılanmadığının örneklerini vererek açıklamış ve sözdiziminde fesâhatın oluşmasındaki üstünlüğün sadece lafızda olmadığının delillerini sunmuştur.⁵⁴⁵

c) Sözdiziminde sayısız anlam imkânı vardır

Sözdizimi teorisinde anlamın oluşması için ölçü lafızların kullanımı, lafızların cümle içerisindeki bağlamı ve konuşanın o lafızları ifade etme şekilleridir. Bu üç ölçüden lafızların anlam yolculuğunda konuşanın ifade şekli ve konuşma bağlamı kadar, cümledeki sözün iç bağlamının da belirleyici olduğunu görmekteyiz.⁵⁴⁶

Bu ölçülere uygun olarak cümle oluşturulduğunda sözdiziminde bağlama dikkat edilerek sayısız cümle oluşabilmektedir. Zira aynı anlamı ifade eden ve aynı bağlamda kullanılan bir cümle, zıkr, hazf, tarif, tenkir, takdim ve tehir gibi anlam alternatifleriyle

⁵⁴³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 44.

⁵⁴⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 48.

⁵⁴⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 49.

⁵⁴⁶ el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz*, 93.

farklı anlamlar ifade edilebilmektedir.⁵⁴⁷ Aynı zamanda konuşan kişinin merâmını ifade ederken konuşma ve sözün terkihi yönünden iç bağlamına dikkat etmesinin yanında dilbilimin ve anlambilimin kurallarını da ihmal etmemelidir. Yani anlamlı cümlelerin oluşumunda cümle içerisindeki lafızların kendi aralarındaki anlam ve yapı bakımından anlam ilişkilerini kurmadan sözdizimi oluşmaz.⁵⁴⁸

3.6.10. Sözdizimi Teorisinin Sonuçları

Cürcânî'nin nahiv ve kelâm alanlarındaki tartışmalar ve özellikle de nahiv alanındaki birikimleriyle oluşturduğu “sözdizimi” teorisinin dilbilim ve anlambilimde klasik dönemi ve çağdaş dönemi etkileyen önemli sonuçları ortaya çıkmıştır. Bu sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

a) Dilbilim ve Felsefî açıdan Arapça gramerdeki yani nahivdeki âmil ve i'rab olgusunun daha önce ortaya çıkarılmamış sonuçlarına ulaşılmıştır. Çünkü Cürcânî, sözdizimi teorisini ortaya çıkarırken sadece gramer ve anlambilim kurallarından yararlanmamış, aynı zamanda dilin felsefî, aklî ve edebî yönlerini de ihmal etmemiştir.⁵⁴⁹

b) Arapça grameri ve nahvi sadece lafızları inceleyen yani lafızların i'râbını belirleyen bir ilim dalı olmaktan çıkarmış, anlamlı cümledeki anlamı belirleme ve yönlendirme rolünü de önemli derecede güçlendirmiştir.⁵⁵⁰

c) Dil ve anlam araştırmalarında dil ve sözün içeriği, dil-düşünce ve dil-dünya ilişkileri, dilbilimsel ve anlambilimsel yönden dilin işleyiş tarzı ve dilin kullanımı gibi daha önce detaylı olarak incelenmeyen dil ve anlam konuları gündeme gelmiştir.⁵⁵¹

d) Cümlelerin ve sözün edebî yönden değeri bağlamında edebî eleştiri, belâgat ve i'câz alanlarında yeni ve kavramsal kurallar oluşturmuştur. Oluşturduğu bu kuralları da hem ilmî ve aklî hem de edebî ve mantıkî deliller ile açıklamıştır.⁵⁵²

e) Kelâmcılardan Eş'arîlerin “kelâm-ı nefsî ” görüşünün temelleri, beşerî söz bağlamında güçlenmiştir.⁵⁵³

⁵⁴⁷ el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz*, 82.

⁵⁴⁸ el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz beyne Ebî Sa'îd es-Seyrâfî ve'l-Cürcânî*, 121.

⁵⁴⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 223; Kınar, *Abdulkahir el-Cürcânî'nin Nazm Teorisi* 94.

⁵⁵⁰ el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz*, 80.

⁵⁵¹ el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz*, 93.

⁵⁵² el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz*, 385.

⁵⁵³ el-Cünâcî, *Delâilu'l-İ'câz*, 37.

f) Mu‘tezile’nin anlam oluşumundaki lafzî söz anlayışları da aksine zayıflamıştır.⁵⁵⁴

g) Özellikle tefsircilerde âyetlerde cümleye veya söze edebî değer katan sözün lafız yönünü öne alan ve genel anlam içeriğini öne çıkaran fesâhat anlayışlarının delilleri zayıflamıştır.⁵⁵⁵

h) Tefsircilerin her bir suredeki âyetlerin i‘câz yönlerini açıklamalarında “sözdizimi” yönü öne çıkmış ve sözdizimi teorisini temel kabul eden tefsir anlayışları çoğalmıştır.⁵⁵⁶

i) Arapça cümle yapısında cümlelerin ve sözün edebi ve fasîh olmasına etki eden birçok anlam bileşeni vardır. Örneğin;

- Sözün akıcı olması,
- Cümle kurulumunda uygun lafızların seçimi,
- Anlam kaybedilmeden ve zorlama yapılmadan ortaya konan ses uyumları,
- Özgün dolaylı anlatımlar.

Cürcânî’ye göre cümle oluşumundaki lafzî ve işitsel yani fonetik unsurlar, yaratıcılık ve üstün bir çaba gerektirmezler. Bu nedenle söze az da olsa bir edebî üstünlük sağlasa da fesâhatın gerekli ve yeterli şartlarını sağlayamazlar ve sözün edebî yönden seçkinliğinin asıl kaynağı olamazlar.⁵⁵⁷

Boyalık’a göre Cürcânî, bir yandan iletişimde edebî olan her sözün fasîh olmasını sağlayan yani anlamlı cümlede sözün açıklama gücünü arttıran, cümlede fesâhatın gerek ve yeter şartlarının bulunmasını gerekli görmüş, diğer yandan cümleyi anlam ifade etmesi bakımından erişilmez kılacak fesâhat unsurları arayışına yönelmiştir. Cürcânî işte bu sebeple de “sözdizimi” kavramını îcat etmiştir.⁵⁵⁸

3.6.11. Sözdizimi Teorisinin Günümüze Yansımaları

İlk defa Câhız tarafından gündeme getirildiği düşünülen fakat Cürcânî’nin ayrıntılı olarak *Delâilu’l-icâz* ve *Esrâru’l-Belâga* isimli eserlerinde ele aldığı, kurallarını ve anlam bileşenlerini kendi dönemine göre uzun uzun açıkladığı sözdizimi teorisinin, Belâgat, Beyân, Edebiyat ve Eleştiri alanlarında âdeta yeni bir çağ açtığı

⁵⁵⁴ el-Cünâcî, *Delâilu’l-İ‘câz*, 38.

⁵⁵⁵ ez-Zemahşerî, *Tefsiru’l-Keşşâf ‘an Ğavamidi’t-Tenzîl ve ‘Uyuni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vil*, I: 2.

⁵⁵⁶ ez-Zemahşerî, *Tefsiru’l-Keşşâf ‘an Ğavamidi’t-Tenzîl ve ‘Uyuni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vil*, I: 3.

⁵⁵⁷ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 29.

⁵⁵⁸ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, 193.

kabul edilmektedir. Cürcânî'nin oluşturduğu bu anlam teorisinde, cümlenin oluşumunda şekil ve içeriğin (anlam) aynı değere sahip iki bileşen olduğunu ve birinin diğerinden bir üstünlük yönü olmadığını açıklamakla günümüzdeki dilbilimcilere de anlam araştırmalarında öncülük etmiştir.⁵⁵⁹ Nitekim Avrupalı dilbilimcilerin birçoğunun ulaştığı en doğru ve en yeni yöntem, sözdizimi teorisinin ortaya koyduğu anlam bileşenlerinden oluştuğunu görmekteyiz. Örneğin Ferdinand de Saussure (ö.1913), Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde dilbilimin, sadece lafızlardan oluşmadığını, aynı zamanda da kelimeler arasındaki ilişkilerden meydana geldiğini anlattığını belirtmiş ve bu görüşü benimsemiştir.⁵⁶⁰

Yine İtalyan dilbilimci ve felsefeci Benedetto Croce (ö.1952), Cürcânî ve anlam teorisinin edebî eleştiri de çok önemli bir konumda olduğunu kabul etmektedir. Çünkü Croce, cümlenin anlam yönünden estetik olmasının sınırları, hisler ile veya konuşan ve muhatap arasındaki olumlu etkileşim ile belirleneceğini, cümlenin şeklinin ise hisler, hayaller, duygular ve karşılıklı etkileşimlerden doğacak fikrî hareketlilik ile oluşacağını savunmaktadır. Bu durumda Croce, cümlenin estetiğinin sadece anlamda olduğunu kabul etmemektedir. Croce, sözdiziminin anlambilimde şu sorulara cevap verdiğini belirtmiştir:

- a) Cümlede estetik anlayışı sadece anlamın güzelliğinde mi yoğunlaşır?
- b) Cümlede estetik anlayışı sadece lafızda mı yoğunlaşır?
- c) Yoksa her ikisinde mi yoğunlaşır?⁵⁶¹

Bu soruların cevabında cümlenin estetiğini savunan felsefeciler ile teorisinde şekil ve anlamın aynı anlamsal değere sahip olduğu tezini öne süren Cürcânî'nin yollarının aynı kavşakta kesiştiğini görmekteyiz.⁵⁶² Çünkü günümüzde dilbilimcilerin ekserisine göre cümlenin veya lafzın fesâhatı yönünden dikkatler ve ölçüler, şekil ve anlamın aynı düzeyde değere sahip olduğu noktasına yoğunlaşmıştır. Bu durumda Cürcânî'nin edebî yönden savunduğu sözdizimi teorisi ile sadece kendi dönemini değil, günümüzü de etkilediğinin delili olarak kabul edilmektedir.

⁵⁵⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 249.

⁵⁶⁰ Benedetto Croce, *Esthetique comme Science de l'Expression et Linguistique Generale*, traduit par Henry Bigot, (Paris, 1904), 68.

⁵⁶¹ Croce, *Esthetique comme Science de l'Expression et Linguistique Generale*, 68.

⁵⁶² el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 360.

3.7. ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ANLAM BİLEŞENLERİ

Dilbilim ve Anlambilimin esasları ve kuralları, klasik dönemde tedvin hareketiyle birlikte belirlenmeye başlamış, diğer İslâmî ilim dallarında da değerli eserler yazılmıştır. Klasik dönemde diğer İslâmî ilim dallarını anlamlandırma ve kavramada âlet ilmi kabul edilen nahiv ilmi de bu çalışmaların büyük bir bölümünü oluşturmuş, cümlede anlam bileşenlerinin belirlenmesi ve açıklanması yönü ilk çalışmalarla birlikte âlimlerin yoğun bir ilgisi ile karşılaşmıştır.⁵⁶³ Neticede bu alanda detaylı ve hacimli eserler telif edilmiştir. Ancak bu eserler özellikle Arap olmayanların nahiv kurallarını öğrenmesini ve uygulamasını güçleştirmiştir.

Bu gerekçe ile öncelikle bu ilmi herkesin anlayabileceği şekilde kolaylaştırmak ve sonraki genç nesillere öğretmek gibi gayeler ile yenilik hareketleri başlamış ve bu hareketler günümüze kadar da devam etmiştir. O dönemde bu yenilik hareketleri, ihyâ (canlandırma) veya tecdîd (yenilikçilik) gibi isimler ile anılmıştır. Yenilikçilik hareketinin, İbn Ahmer (ö. 694) ve el-Câhiz'in o dönemdeki eğitim öğretim, dilbilim ve anlambilim araştırma yöntemlerine yönelik tepkiler ile başladığı kabul edilmektedir. Bu çalışmalar ilk dönemde dilbilim ve anlambilim alanlarında kısa ve öz eserler ile başlamış, daha sonra da Arapça dil ve anlam teorilerine yapılan eleştirilerle devam etmiştir. Bu yenilikçilik çalışmalarının çağdaş döneme büyük etkisi olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda Batı ile temas ile birlikte başlayan Batı'lı dilbilimcilerin Arapça dilbilim ve anlambilimi üzerine yeni yöntemler ve kavramlar ile yaptıkları yenilikçi girişimlerine çağdaş dönem Arap dilbilimcilerin de kayıtsız kalmadıkları görülmektedir. Temmâm Hassân da çağdaş dönemde dilbilim ve anlambilim üzerine yeni ve detaylı çalışmalar yapan dilbilimcilerden kabul edilmektedir.⁵⁶⁴

3.7.1. Çağdaş Dönemde Dilbilim ve Anlambilim

İsviçreli Ferdinand de Saussure'ün Cenevre Üniversitesi'nde verdiği derslerin ders notlarından meydana gelen “محاضرات في اللسانيات العامة/ Genel Dilbilim Dersleri” kitabındaki görüş ve değerlendirmeleri, felsefe ve tüm sosyal bilimleri alanını derinden etkilemiştir. Çünkü Saussure, 20. Yüzyılda ve sonrasında dilbilimdeki önemli gelişmelerin birçoğuna fikirleriyle temel hazırlamış ve etkilemiş bir dilbilimcidir.

⁵⁶³ Doğan, Yusuf, 'Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri, 183.

⁵⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Doğan, Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri, 14.

Saussure'ün, dilbilimde yapısalcılık ve göstergebilim alanındaki görüşleri klasik dönemdeki dilbilimcilerin görüşlerinin tekrar edilmesine son vermiş ve dilbilim alanında yapılan araştırmaların yöntem değiştirmesine ve canlanmasına önemli katkı sağlamıştır. Bu sebeple “20. yüzyıl dilbiliminin babası” olarak isimlendirilmiştir. Saussure'ün kitabındaki görüşleri yalnızca dilbilimin içeriğini kapsayan düşüncelerin yer aldığı bir eser olmakla kalmamış, bütün sosyal bilimler alanına hem örnek oluşturmuş hem de bu alanları kendi özel yöntemleri üzerine düşünmeye sevk etmişti. Saussure'ün sebep olduğu gelişmeler neticesinde bu dönemde yapısalcılık ve post-yapısalcılık akımları öne çıkmaya başlamış ve dilbilim araştırmalarında, temelini bu görüşlerin oluşturduğu çağdaş dil teorileri üretilmiştir. Ancak Batı'da dilbilim alanındaki bu yeni gelişmelerin ve yöntem arayışlarının önemini ve faydalarını Arap dilbilimcilerine anlatmak ve onları ikna etmek çok zor olmuştur. Çünkü onlar dilbilim araştırmalarını klasik dönemden beri alıştıkları ve kutsadıkları bir kültür olarak görmüşler ve dil araştırmalarını da bu kültür penceresinden bakarak değerlendirmişlerdir. Böylelikle bu köklü kültür ve dil arasındaki bağın kopmamasını amaçlamışlardır. Bunun yanında bu kültürel dil bağını ve halkasını koparmadan, yaşadığı çağın etkisi ile Saussure'ün, dilbilimdeki yapısalcılık anlayışı ve yöntemleriyle dil ve anlam araştırmaları yapan dilbilimciler de dilsel gerçeklere uyarak fasih Arapça kurallarının gerektirdiği şekilde dil araştırmalarını yapmışlardır.

Temmâm Hassân da bu gelişmelerden etkilenip Batılı dilbilimcilerin bakış açısıyla Arap okuyucularına dünyadaki dilbilim ve anlambilim alanlarındaki gelişmeleri yeni yöntemler ile aktarmıştır. “مناهج البحث في اللغة / *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*” isimli kitabının ilk bölümünde;

- a) Dillerin doğuşunu ve yapılan araştırmaların gelişim tarihini,
- b) Dilbilimin müstakil bir ilim dalı olma aşamalarını,
- c) Batı'lı dilbilimcilerin yöntemlerinin gelişim aşamalarını bu yöntemlerin diğer ilim dallarına etkilerini
- d) Saussure'ün dilbilimde yapısalcılık anlayışının temellerinde dilin, “*toplumda iletişim görevini yerine getirmesi için sağlam olarak kurulan bir kale olarak*” tanımlaması olduğunu özet olarak aktarmıştır.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 28.

Bu bölümde de çağdaş dönem dilbilimcilerinden Temmâm Hassân'ın anlamlı cümlelerin oluşumunda ortaya attığı “karîneler teorisi”ni açıklayacağız. Konumuza başlamadan önce Temmâm Hassân'ın dile ilişkin genel yaklaşımı ve dilbilim ve anlambilim araştırmalarındaki yeri ve konumunu çalışmamızın birinci bölümünde açıklamıştık.⁵⁶⁶ Ona göre genel olarak dil olgusu toplumların gelişimini sağlayan en önemli etkenlerdendir. Dil, toplumları tarih ile yani asırlar önceki toplumların nasıl yaşadıklarını, örf adetlerini ve inançlarını günümüze ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan, insanların geçmişi ile geleceği arasında bir değerlendirme yapmasına imkân veren en önemli unsurdur. Aynı zamanda dil bir toplumun kültürel anlamdaki en önemli silahıdır.⁵⁶⁷

Dillerin kullanımı ve toplum arasında yaygın olmasının en önemli sebeplerinden birisi de şüphesiz dillerin anlaşılır olması yani anlam olgusudur. Dil ve dilin yansıttığı anlam olgusu, cümlelerde birbiri ile bağlantılı olan ve birbirini tamamlayan lafız sistemlerinden oluşan bir üst sistemdir. Çünkü anlamların ortaya çıkmasında lafızların sesi, biçimi ve cümlede sözdizimi adı verilen bu üst sistemler, kendilerine özgü şekilsel (mebânî) ve anlamsal (meânî) bileşenlerden meydana gelmekte ve bu bileşenler arasındaki bağlar ve ayırıcı özellikler aracılığı ile incelenebilmektedir. Bu bağlamda Hassân'ın ortaya attığı, anlam olgusunun oluşumundaki karîneler teorisinin önemi ortaya çıkmaktadır.⁵⁶⁸ Onun önemli anlam araştırmalarından biri olan Karîneler teorisini incelemeden önce, dilbilim ve anlambilim alanlarında yapmış olduğu ve öne çıkan görüşlerini açıklayalım.

3.7.2. Temmâm Hassân'a Göre Anlamların Oluşumu ve Anlam Bileşenleri

Hassân'a göre dilbilim ve anlambilim araştırmalarında ilk dönem dilbilimcileri, o dönemdeki toplumsal koşulların da etkisiyle, dilin ve anlamların biçimsel yönlerine ağırlık vermişlerdir. Bunun sonucu olarak da dilbilim çalışmaları biçimsel bir yapıya bürünmüştür.⁵⁶⁹ Yine erken dönem Arap toplumunda özellikle mevâlî arasında yayılan ve sonuçta Arapların tamamını da etkileyen lahn olgusu,⁵⁷⁰ lafızları ifade esnasında bazı harflerin yanlış olarak telaffuz edilmesi, birtakım vezinlerin kıyasa aykırı olarak

⁵⁶⁶ Bkz, *Dilbilimdeki Yeri ve Dil Anlayışı*, 37.

⁵⁶⁷ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 2.

⁵⁶⁸ Hassân, *el-Luga beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*, 149.

⁵⁶⁹ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, I: 41

⁵⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 /11 (June 2007): 155-183.

kullanılması, cümle oluşumunda sözdiziminde yapılan yanlışlıklar ve lafızların i'râbında yapılan hatalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunların tamamını biçimsel nitelikli hatalar olarak kabul eden Temmâm Hassân, Arap dili çalışmalarının ortaya çıkışını hazırlayan toplumsal nedenlerin bu çalışmaların daha sonra izleyeceği süreç ve takip edeceği yöntemin belirlenmesinde de etkili olduğunu belirtmiştir. Burada da özetle şunu ifade edelim, Hassân'ın yaptığı dil araştırmaları, çağdaş dönemde Arap dilbilimine ve anlambilimine farklı bir bakış açısı getirdiği düşünülmektedir.⁵⁷¹

Temmâm Hassân'a göre araştırma başlığı ne olursa olsun, dilbilim araştırmalarının içeriğinde mutlaka anlam, anlamın farklı versiyonlardaki ifade edilmiş şekilleri, anlamlı ve kurallı cümle içindeki lafzın dilbilim yönünden fonksiyonları, yine lafzın örf ve yapısı yönünden anlam ile alâkası gibi anlam bileşenleri arasındaki bağlarının tespit edilmesi hedeflenmelidir.⁵⁷² Onun anlam oluşumundaki gayesinin bu yönde olduğunu yapmış olduğu araştırmalarında açıkça görmek mümkündür. Hassân, Arapça dilbilimini kendi ifadesiyle şöyle tanımlamaktadır:

وإذا نظرنا إلى اللغة باعتبارها مجموعة من النظم الوضعية الاجتماعية، ذات أقسام من الأنماط والعلامات، وجدنا أن من الممكن أن تستقل بمنهجها عن مناهج العلوم، ويأخذ منهاجها في اعتباره الشكل والوظيفة باعتبارها أساسين من أسس بنائه يطبقان في كل فرع من فروع الدراسات اللغوية، هذه الدراسات ليست إلا مجموعة متناسقة متكاتفه، متلاحمة من المناهج الفرعية لتناول الأحداث اللغوية منطوقة أو مكتوبة.

*Dile, kendisine özgü biçimleri ve alametleri olan ve toplumsal statü sisteminden meydana gelen, bir düzen olarak baktığımızda, yöntemiyle diğer ilim dallarının yöntemlerinden müstakil olduğunu fark ederiz. Şekil ve fonksiyon ilkelerinin de dil araştırmalarının her bir kısmına uygulanabilen iki temel ilke olması yönü ile dil (araştırma) yöntemlerini yapı olarak bu iki temel öğeden almaktadır. Bu araştırmalar da ancak yazılı ve sözlü olayların anlaşılması için düzenli, birbirini destekleyen ve iç içe girmiş yöntemler topluluğudur.*⁵⁷³

Hassân'a göre anlamın oluşumunu içeren dilbilim ve anlambilim araştırmalarında bu yöntemlerin sınırlarını ve kapsadığı unsurları titizlikle belirlemek gerekmektedir. Arapça dilbilim araştırmalarında hiçbir veznin diğer vezinler ile karışmadığı sarf ilmi ile alakalı (نظام الصرف / morfolojik) düzenleri olduğunu ve

⁵⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Hassân, *el-Luga beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*, 12.

⁵⁷² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 9.

⁵⁷³ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 29.

gramatiksel olarak hiçbir konunun diğer konular ile çelişmediği nahiv ilmi ile alakalı (نظام النحو) kural ve kaidelerin olduğunu belirttikten sonra, heceler, kelimelerin telaffuzundaki vurguların ve melodilerin de kendilerine ait bir düzeni olduğunu vurgulamıştır. Yani Temmâm Hassân, dilbilim ve anlambilim araştırmalarında genel olarak sarf, nahiv ve melodiyi üst başlık olarak kabul etmektedir.⁵⁷⁴

Bu üç ana başlıktaki her bir anlam unsuru kendi içerisinde diğer anlam unsurlarını güçlendirmektedir. Bu üç temel sistemden hareketle dilbilimcilerin dil ve anlam alanlarında çeşitli araştırmalar yaptıklarını ve dilin yapısıyla alakalı yöntemler geliştirdiklerini belirtmektedir. Ona göre bu yöntemler sırasıyla altı aşamadan oluşmaktadır:

a) منهج الأصوات / Ses ve Melodi Yöntemleri: Bu yöntem ile gramerde anlam oluşturan lafızlarda i‘râb hareketleri (fetha, kesra ve damme) ve sükûn gibi bir takım seslerin oluşması ve cümle dizimine ve anlama yön vermesini kasetmektedir. Hassân, önce melodiyi, *Kaynağı: الأثر السمعي الذي به ذبذبة مستمرة مطردة ولو لم يكن مصدره جهازا صوتيا حيا*, “*canlı bir ses cihazı olmasa bile kendisinde sürekli ve uyumlu olan ses dalgasının işitsel etkisi*” diye tanımlamış, geneldeki fiziksel ve organik ses ve ses dalgalarının oluşum aşamalarını özelde de dilbilimdeki oluşum ve kullanım örneklerinden bahsetmiştir.⁵⁷⁵

b) منهج التشكيل الصوتي الفونولوجي / Ses Oluşumu: Ses olgusunun genel anlamda şu üç ıstılahı anlamak ile mümkün olacağını belirtmiştir:

1- درجة الصوت: Ses perdesi

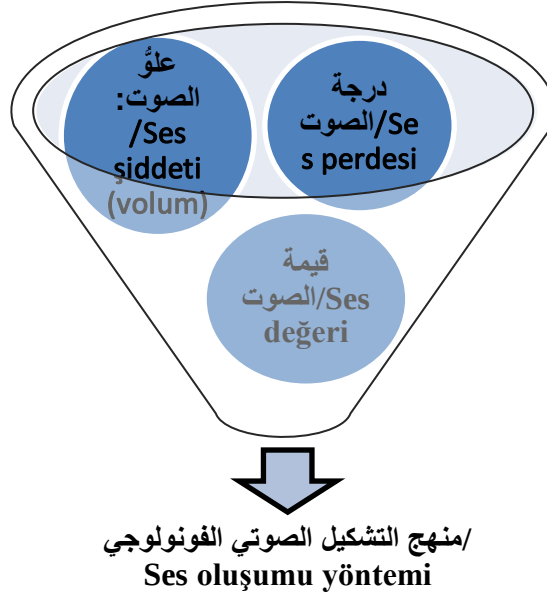
2- علو الصوت: Ses şiddeti (volum)

3- قيمة الصوت: Ses değerleri.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 45.

⁵⁷⁵ Hassân, *el-Hulâsatu'n-Nahviyye*, (Kâhire: 'Âlemu'l-Kutub, 2000), 23.

⁵⁷⁶ Hassân, *el-Lugatu Beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vaşfiyye*, 96.

Şekil 3.4. Ses Oluşum Yöntemi

Bu üç unsur sesin fiziksel, fonetik ve fonoloji yönlerinden sınırlarını belirlemek için kullanılan olgulardır.⁵⁷⁷ Bu konudaki, Rus dilbilimci, N. Sergeevich Trubetskoi'nin (ö.1938):

“إنَّ علم دراسة أصوات الكلام، هو علم الأصوات، وعلم دراسة أصوات اللغة هو علم التشكيل الصوتي“

Sözün (lafızların) seslerinin araştırılması ilmi fonetik (ses bilgisi)dir, dilin (dil bilgisi) ses oluşumunun (cümle içerisindeki lafızların yansıttığı seslerin işlevlerini) araştırılması ise fonoloji (ses bilim)dir” tarifini ve Fransız dilbilimci, Jean Cantineau'nun (ö.1956) :

“إنَّ الأصوات دراسة للظواهر الصوتية والتشكيل الصوتي دراسة لوظائف الأصوات:“

Sesler, fonolojik olguların araştırılmasıdır. Fonoloji (ses oluşumu) de seslerin (cümle içerisindeki) görevlerini araştırılmasıdır...” sözünü aktararak ses yöntemlerini detaylı olarak incelemiş ve fonetik ile fonoloji arasındaki farkları açıklamıştır.⁵⁷⁸

Eserlerinde bu iki yöntemin unsurları üzerinde detaylı olarak durması ve dilbilim ve anlambilim araştırmalarında önemsemesi, Temmâm Hassân'ın cümledeki anlamı oluşturan unsurlarda lafızların şekil ve işlevlerine önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

⁵⁷⁷ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 59.

⁵⁷⁸ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 111.

c) **منهج الصرف / Sarf (morfoloji) Yöntemi:** Temmâm Hassân bu yöntem ile, cümledeki kelimelerin yapı ve şekil yönünden değerlendirmesini yapmış ve şu üç kavramı açıklamıştır:

1- **الباب / Bâb:** Bu kavramın öncelikle genel anlamda dilbilimde kullanıldığını belirttikten sonra, dilbilimle ilgili açıklamasında De Saussure'ün bu kavramı dil kapsamında kullandığını belirtip, dilde bu kavram ile bir yöntem oluşturmanın mümkün olabileceğini, bölümsel bir araç olduğunu ve dilbilimde varoluşsal çerçevede değerlendirmenin mümkün olmayacağını ama tamamen dilbilim sınırlarının dışında tutmanın da uygun olmayacağını söylemektedir. Çünkü sarf ilminde genellikle kelimelerin kullanımında bir sistem oluşturmanın ve neticede kelimelerin şekillerinin (Morpheme), bâblar (sülâsî, rubâ'î ve humâsî gibi) ile belirlendiğini söylemektedir.⁵⁷⁹

2- **Biçimbilim (Morpheme):** Bu kavramın da cümledeki kelimelerin şekilleri ve yapılarıyla alakalı olduğunu, aslında bu kavramın sarf ilmiyle doğrudan alakalı olmadığını, ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi kelimelerin şekillerinden bâbların oluştuğunu ve sarf ilminde bu kavramı tek başına değerlendirmenin mümkün olmayacağını ancak bâb kavramıyla da aynı anlamda kullanılmadığını ifade etmektedir.⁵⁸⁰

3- **العلامة / Alâmet:** Bu kavramın sarf ilminde kelimelerin vezinleri ve harekeleri gibi, şekilsel yönden diğer kelimelerden ayırt edici özellikleri olduğunu belirtmektedir.⁵⁸¹

d) **منهج النحو / Nahiv Yöntemi:** Bu yöntemde Temmâm Hassân, anlam, i'râb ve kelimelerin sözlük anlamı arasında meydana gelen ilişkiden bahsetmiştir. Yani metindeki kelimelerin, dilbilim ve anlambilim konuları arasındaki anlamsal ilişkilerin gramer kuralları çerçevesinde incelendiğini belirtmektedir.⁵⁸²

Örneğin “ضرب محمد عليا / Muhammed, Ali'ye vurdu” cümlesinde “vurma” fiilini nahiv ve anlam yöntemleri ile değerlendirdiğimizde “ضرب” nin mâzî fiil olduğunu,

⁵⁷⁹ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 172.

⁵⁸⁰ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 172.

⁵⁸¹ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 173; Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 134.

⁵⁸² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 181.

“محمد” kelimesinin de nahvin başka bir bâbından fâil olduğunu, “علي” isminin de nahvin başka bir bâbından mefûl olarak değerlendirildiğini yani “ضرب” kelimesinin mâzi fiilden başka bir kelime grubunda, “محمد” kelimesinin de fâil olmasından başka bir anlam bileşeni olarak, “علي” kelimesinin de yine mefûldan başka bir nahiv ve anlam bileşeni olarak değerlendirmenin mümkün olamayacağını, çünkü bu anlam bileşenlerinin gramer ve anlam yönlerinden nahivdeki kendine özgü özelliklerinin dilbilimciler tarafından tespit edilip belirlendiğini belirtmektedir.⁵⁸³

Hassân nahiv yöntemi ile anlam araştırmalarının temelinde şu üç hedefin olduğunu belirlemiştir:

- a) Anlamda karışıklık olmaması (أمن اللبس في المعنى).
- b) Cümle yapısında hafiflik oluşturma isteği (طلب الخفة في المبنى).
- c) Anlamda uyum ve denge (الإطراد).⁵⁸⁴

Fakat bu noktada klasik dönem dilbilimcilerin, anlam metotlarını şöyle eleştirmiştir:

وحين قال النحاة قديماً: إن الإعراب فرع المعنى، كانوا في منتهى الصواب في القاعدة، وفي منتهى الخطأ في التطبيق؛ لأنهم طبقوا كلمة المعنى تطبيقاً معيياً، حيث صرفوها إلى المعنى المعجمي حيناً، والدلالي حيناً، ولم يصرفوها إلى المعنى الوظيفي. والحق أن الصلة وثيقة جداً بين الإعراب، وبين المعنى الوظيفي، فيكفي أن تعلم وظيفة الكلمة في السياق، لتدعي أنك أعربت إعراباً صحيحاً، وتأتي وظيفة الكلمة من صيغتها ووضعها، لا من دلالتها على مفهومها اللغوي، ولذلك يستطيع المرء أن يعرب كلمات لا معنى لها، ولكنها مصوغة على شرط اللغة العربية، ومصروفة على غرار تراكييبها.

Klasik dönemde nahivciler: İ'râb anlamın bir dalı ve şubesidir dediklerinde (görüşlerinde), gramer yönünden çok doğru fakat uygulama yönünden de çok yanlış yoldalardı. Çünkü onlar, kelimenin anlamını bazen sözlük anlamına, bazen de delâlete yönlendirdiler ve kelimenin anlamını fonksiyonel anlama yönlendirmeyerek eksik uyguladılar.

Doğru olan ise i'râp ile fonksiyonel anlam arasındaki bağ çok güçlüdür ve kelimenin doğru i'râbını verdiğini iddiâ edebilmen için, bağlam içerisinde kelimenin görevini bilmen yeterli olacaktır ve kelimenin fonksiyonu dilsel anlamın

⁵⁸³ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 192.

⁵⁸⁴ Hassân, *el-Hulâsatu'n-Nahviyye*, (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 2000), 15.

*delâletinden değil sığasından ve konumundan gelir. Bundan dolayı kişi (cümle içerisinde) anlamı olmayan kelimeleri i'râb edebilir ancak o kelimenin Arapça dil ve sözdizim kurallarına uygun halde getirilmelidir.*⁵⁸⁵

Hassân, fasih Arapça'nın temelinde nahiv yönteminin bulunduğunu belirtmiş ve nahiv yöntemi ile anlam oluşumunu şu beş anlam bileşenine bağlamıştır:

1- Genel cümle ve kalıp ifadelerin anlamlarından oluşan bir takım nahiv anlamları.

2- Özel nahiv konularından veya fâillik (özne), mefûlluk ve izâfet (isim tamlaması) gibi cümle olmayan (müfred) anlam bileşenlerinden oluşan birtakım anlamlar.

3- Cümle diziminde, isnâd ve tâbi (uyan) olan anlam bileşenlerinde olduğu gibi cümleden kasdedilen anlamı yansıtmayı için özel anlamlar arasındaki ilgi ve alakalardan oluşan anlamlar.

4- Harf, hareke ve sarf ilminin konuları gibi dilbilimcilerin anlam araştırmalarında tespit ettikleri ve hem sarf hem de nahiv konularını ilgilendiren ses veya sarf ilmindeki anlam karîneleri.⁵⁸⁶

5- Sarf veya nahiv ilmi konuları arasında birbiri ile zıt veya ters anlam bileşenlerinin yansıttığı anlamlar.⁵⁸⁷

e) المنهج المعجم / Sözlük Yöntemi: Bu yöntemin tanımlamasının “المعجم”

kelimesi etrafında yapılabileceğini ancak bu tanımın eksik olduğunu, cümlelerin anlam araştırılmasında sosyal anlam yani kelimelerin toplumdaki kullanım yönleri ile araştırılıp değerlendirilmesinin daha uygun olacağını belirtmektedir.⁵⁸⁸ Anlam olgusunda sözlüksel anlamın sınırlarının belirlenmesinde kelimenin konumunun yani hangi bağlamda kullanıldığının önemli olduğuna “صاحب” kelimesini örnek vermiş ve bu kelimenin konumunun değişmesiyle sosyal anlamlarının da değiştiğini belirtmiştir:

صاحب الفضيلة / *Fazîletli*: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, lakaptır.

صاحب البيت / *Ev sahibi*: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, mülkiyet ifade

etmiştir.

⁵⁸⁵ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 193.

⁵⁸⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 178.

⁵⁸⁷ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 178.

⁵⁸⁸ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 96.

صاحبی/Arkadaşım: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, arkadaş anlamındadır.

المصلحة صاحب/Menfaatlı: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, fayda yarar anlamı ifade etmiştir.

صاحب الحق /Hak sahibi: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, haklı anlamı ifade etmiştir.

صاحب رسول الله /Allah'ın Rasûlünün arkadaşı: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, aynı dönemde yaşayan anlamı ifade etmiştir.

صاحب نصيب الأسد /Aslan payı sahibi: Bu cümle diziminde “صاحب” kelimesi, taksimat olan bir şeyde paydaş anlamı ifade etmiştir.⁵⁸⁹

Temâm Hassân yukarıdaki kelimeyi örnek verip açıkladıktan sonra, sözlüklerin, kelimelerin hepsinin anlamlarını konumlarına göre ve kullanım yerlerine göre bu şekilde ifade ettiği bütün anlamları detaylı olarak incelemeyi fakat lafızların toplumun anlam değerlendirmelerinde en meşhur kullandıkları anlamı yansıttığını söyleyip, eksik yönlerinin bulunduğunu da belirtmektedir.

f) منهج الدلالة /Anlamsal Yaklaşım: Bu yöntemde Temâm Hassân, dilbilim ve sosyoloji ilim dallarına göre kelimelerin lafız veya yazılışı yönünden anlamlarına, konumlarına (makâm) ve söyleniş şekillerine (makâl) bakmanın gerekli olduğunu belirtmiştir. Hassân'ın ister sözlü ister yazılı isterse de işitsel olsun farketmez lafız ile anlam arasındaki bağı tesbit edilmesine ve lafızlardan doğan anlam çeşitlerinin farklı yönlerinin belirlenmesine önem verdiği görülmektedir.⁵⁹⁰

3.7.3. Anlamlı Cümlede Lafızların Değeri

Temâm Hassân'a göre anlam oluşumu yani anlamlı cümledeki lafızların anlam değeri olabilmesi için, sırasıyla;

- a) Lafızların melodileri ile dilbilim arasındaki bağı belirlenmesi,
- b) Fonksiyonel anlamı inceleyen sarf, nahiv ve sesbilim ilim dalları açısından lafızlardaki anlamların seviyelerinin belirlenmesi,

⁵⁸⁹ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 124.

⁵⁹⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 42.

- c) Lafızların sözlükteki anlam yapılarının açıklanması,
- d) Lafızların bulunduğu makam ve konuma göre anlamı sınırlandırmanın mümkün olduğunu savunmaktadır.⁵⁹¹

Bu ölçüler bağlamında lafızların cümle içerisindeki makam ve konumlarından, anlam oluşumunun iyi ve doğru tespit edilebilmesi için de karîneler teorisini öne sürmektedir.⁵⁹²

Temâm Hassân'ın anlam araştırmalarına lafızları ve kelimeleri oluşturan harflerin ve cümleyi oluşturan kelimelerin çıkarmış olduğu ses yansımalarını fonetik ilminin kurallarına göre değerlendirerek başladığını görmekteyiz. Aynı zamanda anlam araştırmalarının temeline de ses (fonetik) sarf ve nahiv ilimlerinin kurallarını yerleştirmiştir.⁵⁹³

Hassân'ın nahiv bilginlerinin dil bilgisi ve anlambilgisi kurallarını oluşturmalarındaki yöntemlerini ve sabit bir görüş üzerinde kalmalarını, dolayısıyla dilbilim ve anlambilime katkı sunamamalarını eleştirmiştir.⁵⁹⁴ Ona göre klasik dönem nahiv bilginleri, kelimenin taksiminde kelime; isim, fiil ve harf öğelerine ayrılır kuralını değişmez bir tabu kabul ederek kelimenin anlam oluşturma yönünü ve değerini bu kural üzerinden ele almışlardır. Nahiv çalışmaları da klasik dönemin başlangıçtaki istikrâf araştırma tarzından uzaklaşması sebebiyle anlamı betimleyici ve sistematik bir tümevarım sistemi inşa edememişlerdir. Bu nedenle de dil olgusu ile dil bilgisi kuralı arasında anlam yönünden tam bir uyum kurulamamıştır.⁵⁹⁵

Çünkü karînelerin anlam oluşumundaki rolü bağlamında ortaya attığı görüşler klasik dönem dilbilimcilerinin dillendirdikleri ve dilbilim incelemelerinde örnek ve ölçü kabul ettikleri “تضافر القرائن/ *Karîneler* dayanışması” fikrini yeniden canlandırmıştır.

Klasik dönemde de anlam oluşumunda karinlerin rolü önemli idi fakat o dönemde dilbilim çalışmalarında gramer kurallarının yanı sıra daha çok kelimelerin sözlüksel ve yapısal anlamına öncelik veriliyordu.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 43.

⁵⁹² Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 41.

⁵⁹³ Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 46.

⁵⁹⁴ Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 185.

⁵⁹⁵ Hassân, *Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb*, I: 248; Detaylı bilgi için bkz. Aydın, Bünyamin, *Temâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*, 64.

⁵⁹⁶ Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 192.

3.7.4. Karîneler Teorisi Kavramı

“Karîne” kavramının lûgat anlamı ile ıstılah anlamı arasında fazla bir değişiklik bulunmamaktadır. “قرن” kök harflerinden türeyen, فَعِيلَة kalıbındaki قَرِينَة kelimesinin, lûgat anlamı “arkadaş, eş ve birbirinden ayrılmayan (beraber bulunan) iki şey, bir şeyi ulaştırmak, bağlamak, yakınlaştırmak ve bir şeyin ayrılmaz bir parçası olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹⁷

Dilbilim kullanımındaki anlamı ise, lûgat anlamına yakın olarak kullanılır ve “أمر يشير إلى المطلوب/İstenilene işaret eden her şey” diye tanımlanmaktadır. Çünkü dilbilimde de karîne, ister cümlede içinde olsun isterse de cümlede bulunmayıp söylenilen cümlede bağlamında bulunsun farketmez, kelimelerin birbiriyle olan bağlantılarının boyutunu belirleyen delil olarak kullanılır.⁵⁹⁸ Aynı zamanda söylenilen lafız ile o lafızdan kastedilen anlam arasında bulunan lafzî, mânevî veya hâlî bağ ve ilişkiyi yansıtır. Kısaca iki lafız arasındaki söz akışı, bağlam, siyak, kontext, irtibat, ilişki, belirti ve delil anlamlarında kullanılmaktadır. Belâgat ilminde ise karîne, bir lafzın cümledeki gerçek anlamında kullanılmasını engelleyen alamet veya hakîkî anlamın ortaya çıkmasına mâni olan veya cümledeki maksadı gösteren şeydir. Dolayısıyla karîne, cümledeki anlamı mütekellimin kastedtiğine hâs kılıp, yanlış anlama kaymasına engel olan lafzî veya mânevî alamettir.⁵⁹⁹

Klasik dönem dilbilimcileri, bu kavramı motamod kullanmasalar da yaptıkları anlam bileşenleri tanımlarında bu karînelere önem vermişler ve genellikle, mübteda, haber, fâil, câr, mecrûr, izâfet ve tevâbi‘ konuları bağlamında kullanmışlardır.⁶⁰⁰

Çağdaş dönemde Temmâm Hassân tarafından isimlendirilen “تضافر القرائن/ Karîneler dayanışması” kavramı, anlamın oluşmasında temelde nahiv kuralları kadar

⁵⁹⁷ er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, “قَرْنٌ” maddesi, 252.

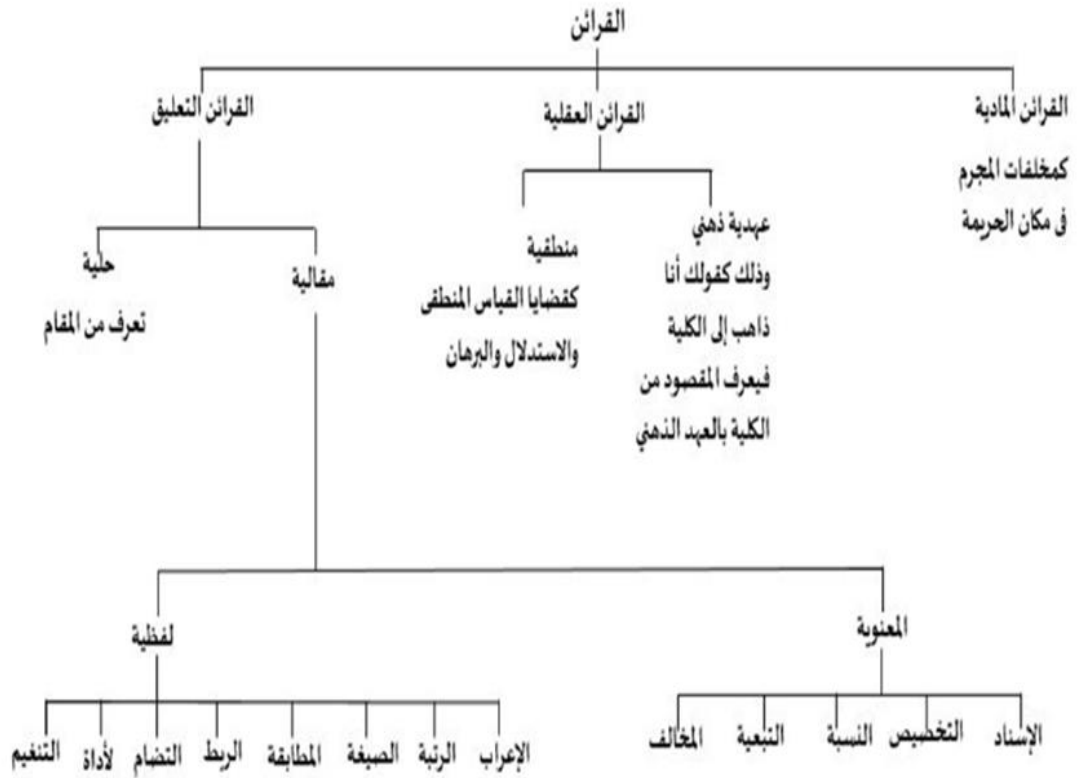
⁵⁹⁸ eş-Şerîf, el-Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-ta'rîfât*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 174.

⁵⁹⁹ Ebu Muhammed Abdullah b. el-Halebî Sinân el-Hafâcî, *Sırru'l-Fesâha*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 581; es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 174; Mustafa, İbrahim- ve Arkadaşları *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Türkiye: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, قَرْن maddesi; İlyas Karşlı - Ahmet Kaplan, “Dilde Anlam ve Karine İlişkisi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, (2016): 10; Yusuf Akçakoca, *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019), 68.

⁶⁰⁰ Fettâm Âmine, *Eseru'l-Karâini fi izâhi'l-ma'nâ 'inde Temmâm Hassân*, Ali Lounissi Üniversitesi Mecelletü Âfâk-ı İmiyye, sy: 4, (2019): 643.

karînelerin de önemli olduğunu ancak, sadece bir karînenin anlamı belirlemek için yeterli olmadığını, eğer yeterli olsaydı nahiv ilminin anlamları kadar karîne olması gerekli olacağını ifade etmektedir.⁶⁰¹ Dolayısıyla anlamın oluşumu sürecinde birçok karînenin bir araya gelip neticede anlamı yansıtan bileşenler olarak bir arada bulunmasının gerekli olduğunu savunmuştur.⁶⁰²

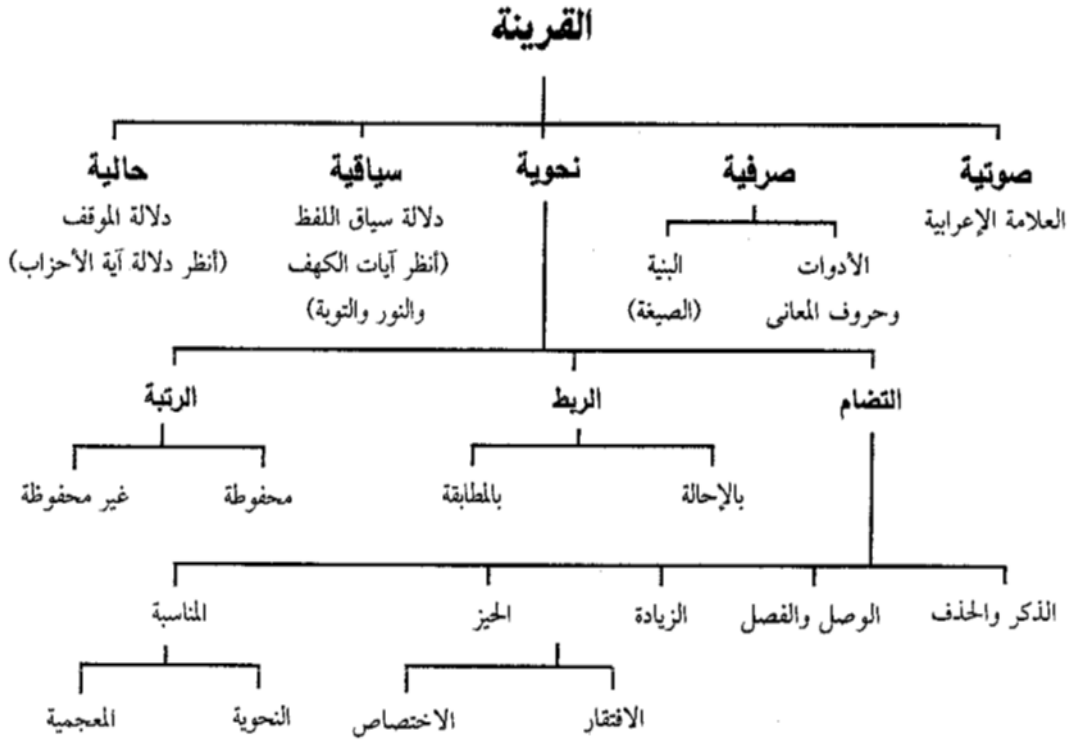
Temmâm Hassân'a göre karîneler teorisinin oluşumu ve özellikleri Şekil-8 ve 9'da görüldüğü gibidir:

Şekil 3.5: Temmâm Hassân'a Göre Karînelar Teorisinin Oluşumu

⁶⁰¹ Muhammed İbrahim Hammed Muhammed Amr, *Silsiletu'n-Nazriyyâti'l-Bedîle (Nazariyyet'u-Tadâfuri'l-karâin)*, <https://mohibr09117.blogspot.com/2019/07/3.html> (24.09.2020), 1.

⁶⁰² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 193.

Şekil 3.6: Temmâm Hassân'a Göre Karînelar Teorisinin Özellikleri

3.7.5. Karînelar Teorisinin Oluşumu

Anlamli cümlelerin yapı taşları konumunda olan sözcüklerin anlam yolculuğunda lafızların kendi arasındaki ilişkiler yani gramatik yapı, karînelar ile açıklanır. Genelde lafzî (cümlede görülen) ve mânevî (cümlede görülmeyen) olarak iki kısma ayrılan bu karînelar, dilin kendi yapısı içerisinde üstlendikleri anlamsal rolü yerine getirirler. Hassân'a göre dilin doğru kullanımı ve muhataba doğru ve düzgün anlamı aktarma konusunda tüm karîneların birlikteliğinin gerekliliğinden bahseder.⁶⁰³ Temmam Hassân'ın karînelar teorisinin oluşumunda ortaya koyduğu temel fikirler şunlardır:

a) Arap dilbilim araştırmalarında dilbilimcilerin, temelde ilk dikkat ettikleri yön kelimenin veya cümlelerin yapısı olmuştur. Lafzın veya cümlelerin anlam yönünden değerlendirmesini yapısına göre yüzeysel olarak yapmışlardır. Ona göre özellikle nahivciler lafızları ve cümleleri dil yönünden incelerken sözlük anlamlarına gerekli özeni göstermemişlerdir.⁶⁰⁴

⁶⁰³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 336.

⁶⁰⁴ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 312.

b) Nahivciler anlam bileşenlerinin birçoğunu barındıran sentetik yani “المعاني التركيبية” ve yapısal öğelerin gerektirdiği (örneğin isnâdın cümleye kattığı anlam gibi) anlamlara yeterince önem vermemişlerdir. Yine nahivciler cümlelerin akışında sözdizimi ile bağlam arasında, bağlamın gerksinimi yönünden oluşabilecek çelişkileri (cümle diziminin gereksinimi) ile detaylı analizler sonucu ortaya çıkabilecek anlam çelişkilerini kavrayamamışlardır.⁶⁰⁵

c) Hassân, dilbilim ve anlambilim araştırma ve incelemelerinde nahiv yönünden âmil teorisinin üzerinde durmamıştır.⁶⁰⁶

3.7.5.1. Mânevî Karîneler

Mânevî karînelerin genel tarifini, “anamlı cümlede kalp (his) ile bilinen ama dil ile söylenemeyen bileşenleridir” şeklinde tanımlamak mümkündür. Başka bir ifade ile bir cümlede, anlam bileşenlerinden bir lafız ile diğer anlam bileşenleri arasındaki anlamsal ilişkidir. Örneğin mübtedâ ve haberin âmili gibi.⁶⁰⁷ Mânevî karîneler şunlardır:

a) **İsnâd/الإسناد**: Nahivcilere göre isnâd,

“هي العلاقة الرابطة بين المبتدأ والخبر ثم بين الفعل والفاعل أو نائبه” *tam (yargılı) anlam ifade edecek şekilde bir kelimeyi diğerine eklemektir.*⁶⁰⁸

Temâm Hassân’a göre ise “هي العلاقة الرابطة بين المبتدأ والخبر ثم بين الفعل والفاعل أو نائبه” *Mübtedâ ve haber arasında, sonra fiil ile fâil veya nâibu’l-fâil arasındaki ilişkidir.*⁶⁰⁹

Biraz detaylandırarak olursak isim cümlesinde mübtedâ ve haber, fiil cümlesinde ise fiil ile fâil veya nâibu’l-fâil arasındaki anlam ilişkisidir. Isnâdın anlamlı cümlelerin söz diziminde Mânevî karîne olması ise isim cümlesinde genellikle önce söylenen lafza mübtedâ, sonra söylenen lafza da haber denilmesinden, fiil cümlesinde de genellikle önce gelene fiil, sonra gelene ise fâil veya naibi fâil denilmesinden anlaşılmaktadır. Yine bir Mânevî karîne olarak isnâdın bulunduğu cümleler “bu şudur” şeklinde yargı bildirirler. Örneğin “محمد مجتهد” cümlesinde çalışkanlık vasfını

⁶⁰⁵ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 41.

⁶⁰⁶ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 178.

⁶⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. el-Cürcânî, *el-‘Âmilu’l-mi’e en-nahviyye fî usûli ‘ilmi’l-‘Arabiyye*, thk. el-Bedrâvî Zehrân, (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ty.), 84.

⁶⁰⁸ el-Cürcânî, *Delâilu’l-Î‘câz*, 539.

⁶⁰⁹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 191.

Muhammed kelimesine isnâd ederek “*Muhammed çalışkandır*” yargılı anlamına ulaşıyoruz. Bu yargılı anlam ifade eden cümlede “محمد” kelimesine mübtedâ diyoruz çünkü bu cümle söz dizimine isim ile başlamaktadır yani isim cümlesidir. Nahiv kuralına göre isim cümlelerinin ilk kelimesi mübtedâdır. “مجتهد” kelimesine ise haber diye hüküm veriyoruz çünkü nahiv kuralına göre her mübtedânın mutlaka bir haberi olmak zorundadır.⁶¹⁰ Fiil cümlesinde isnâdın örneği ise, “يذهب زيد” cümlesidir. Gitme fiilini, Zeyd isimli şahsa isnâd ederek “*Zeyd gidiyor*” yargılı anlamına ulaşıyoruz. Bu yargılı anlam ifade eden cümleye fiil cümlesi diye hüküm veriyoruz çünkü nahiv kurallarına göre fiil ile başlayan cümleler fiil cümlesidir. Yine bu fiil cümlesinde “يذهب” kelimesine fiil diye hüküm veriyoruz çünkü fiil cümlelerinin söz diziminde genellikle fiil önce gelir. “زيد” kelimesine de fâil diye hüküm veriyoruz çünkü nahiv kuralına göre fiil cümlelerinde mutlaka fiilden sonra fâil olması gereklidir. Örneklerde görüldüğü gibi her iki cümlede de manevi karînelerden isnâd sayesinde anlamlı cümleye ulaşmaktayız.⁶¹¹

b) Tahsîs/ التخصيص: Tahsîs karînesi, anlamlı cümlede mûsned ile (eski nahivcilerin “*mansûbât*” diye ismlendirdikleri anlam bileşenlerinden) beş mefûl,⁶¹² hâl, temyiz ve müstesnâ arasındaki isnâddan kaynaklanan ve bu isnâd anlamına ilave olarak genel nahiv anlamlarının ortaya çıkardığı, Temmâm Hassân’ın ifadesiyle büyük (önemli) bir mânevî karînedir. Fiil cümlesindeki bu ilave anlamlara ise cümledeki fiil veya sıfatın işareti sayesinde ulaşılır.⁶¹³ Bu anlam değerlendirmesinde birçok Mânevî karîneyi içinde bulunduran tahsis karînesi ise şu mânevî karîneler ile bulunur:

1- Ta’diye/ تعدية karînesi, fiil cümlesindeki geçişlilik anlamının karinesidir. Fiil cümlesinde mefûl’u bih olan cümledeki geçişliliğe delalet eden karînedir. Yani cümlede “*neyi, neye, kimi ve kime*” gibi muhatabın zihnindeki gizli soruların cevabına delalet eder.⁶¹⁴

⁶¹⁰ el-Cürçânî, *Delâilu’l-İ’câz*, 177.

⁶¹¹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 192.

⁶¹² Beş mefûl, Mefûl’u-bih, Mefûl’u-fih, Mefûl’u-leh, Mefûl’u-me’ah ve Mefûl’u-mutlâktır.

⁶¹³ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 195.

⁶¹⁴ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 194.

2- **Gâiyye/الغائية** karînesi ise mefûl'u-leh'te العلة غائية yani illet ve sebep anlamı ile غائية المدى yani cümlede anlamın boyutunu belirlemek içindir.⁶¹⁵

3- **Ma'ïyyet/المعية** karînesi, fiil cümlesinde atıfsız olarak (mefûl'u-me'ah'ta) beraberlik anlamının mânevî bir karînedir.⁶¹⁶

4- **Zarfiyet/الظرفية** karînesi, mefûl'u-fîh'te, zaman veya mekân anlamına delalet eden mânevî bir karînedir.⁶¹⁷

5- **Tahdîd/التحديد** (anlamı sınırlandırma belirleme) ve tevkîd/التوكيد (anlamı güçlendirme) karîneleri, mefûl'u-muṭlaḳ'ta mânevî bir karînedir.⁶¹⁸

6- **Mulâbese/الملاسة** ve tefsir/التفسير karînelerinden mulâbese, hâl cümlesinde keyfiyyet ve durum bildiren, tefsir ise temyiz cümlesinde anlamdaki kapalılığı gideren mânevî bir karînedir.⁶¹⁹

7- **İhrâc/الإخراج** karînesi de istisnâ'da cümlede önce ifade edilen genel hükümün anlamından sonra gelen kelimeyi çıkaran mânevî bir karînedir.⁶²⁰

8- **Nisbe/النسبة** : Nisbe karînesi de tahsis karînesi gibi içinde birçok karîneyi bulundurur. Bu karîne harfi cerlerden meydana gelen izâfet/الإضافة karînesi diye de isimlendirilirdiğini vurgulayan Hassân, “تجاوز الحد/sınırdan geçmek” anlamının harfi cerlerden “عن” harfi, “ركوب الحصان/ ata binmek” anlamının, harfi cerlerden “على” harfinden (cümle diziminde bulunmasa da) kaynaklandığını ifade etmiştir. Nisbet, cümlede isnâd anlamının genel bir kaydıdır.⁶²¹ Nisbe karînesi ile tahsis karînesi arasındaki fark, nisbe isnâd anlamına eklenen nisbî bir kayıttır, tahsis karînesinin görevi ise cümlelerin isnâd anlamını daraltmaktır (tadyîk), nisbenin cümledeki görevi ise isnâd

⁶¹⁵ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 194.

⁶¹⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 196.

⁶¹⁷ Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 212.

⁶¹⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 198.

⁶¹⁹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 198.

⁶²⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 194.

⁶²¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 201.

anlamına ekleme (ilhâk) yapmaktır. İzâfet tamlamasının yansıttığı nisbe ile yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi harflerin yansıttığı mânevî nisbe rasında da farkı detaylı olarak açıklamıştır.⁶²²

c) **Tebe‘iyye/ التبعية**: Anlamın belirlenmesinde sadece bir mânevî karîne değil aynı zamanda cümlede bulunan kelimeler arasında anlam ve i‘râb ilişkisi de kuran bir anlam bileşenidir. Nahivcilerin “tevâbi/التوابع” diye isim verdikleri bu anlam bileşenini sıfat, atıf, tevkîd, bedel ve atfî beyân oluşturmaktadır.⁶²³ Bu mânevî karînelerin, lafzî karînelerden mutâbakat karînesi ile ilgisi vardır çünkü bu beş anlam bileşeni, cümlede kendisinden önceki asıl kelimeye adet, cinsiyet ve ma‘rifelik gibi yönlerden uyumlu olması gerekmektedir. Yine lafzî karînelerden i‘râb alâmeti ile de ilişkisi vardır zira tâbî olan kelimenin i‘râbı, cümlede kendisinden önceki kelimenin i‘râbı ile uyumlu olmak zorundadır. Tebeiiyye karînesinin lafzî karînelerden rutbe karînesi ile de ilişkilidir çünkü tâbî yani sıfat, atıf, tevkîd, bedel ve atfî beyân her zaman cümle diziminde metbû‘undan sonra gelir.⁶²⁴

3.7.5.2. Lafzî Karîneler

Lafzî karînelerin genel tarifini, “anamlı cümlede dil ile söylenen ve kalp (his) ile bilinen anlam bileşenleridir” şeklinde tanımlamak mümkündür. Örneğin harfi cerlerden “من” ve “إلى” gibi.⁶²⁵ Cümle diziminde kelimelerin fiil, isim, harf, sıfat, zarf, edât, hâlîfe gibi kendi arasındaki taksimi, anlamın belirlenmesinde sarf vezinleri, adet, tür, ma‘rifelik kelimelerin çekim halleri, farklı ekler alması gibi yönlerden cümlenin yapısını bilmeye yardımcı olan ve anlamın oluşmasında önemli ipuçlarıdır.⁶²⁶ Arapça cümle diziminde ve anlam bileşenleri arasındaki görsel yapıyı, lafzî karîneler olarak izah etmek mümkündür. Mânevî karînelere göre lafzî karînelerin cümlede tespit edilmesi daha kolaydır.⁶²⁷ Lafzî karîneler şunlardır:

⁶²² Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 204.

⁶²³ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 234.

⁶²⁴ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 204.

⁶²⁵ el-Cürcânî, *el-‘Âmilu’l-mi’e en-nahviyye fî usûli ‘ilmi’l-‘Arabiyye*, 84.

⁶²⁶ Taufik Luthfi, “Nazariyyetu’l-‘Âmili ve Tazâfuru’l-Karâini ‘inde Temmâm Hassân”, *Arabiyât: Jurnal Pendidikan Bahasa Arab dan Kebahasaaraban*, c. 3, sy. 1, (2016): 113.

⁶²⁷ Daşkıran, *Temâm Hassân’ın Dil Anlayışı: Karîneler Teorisi*, 157.

a) İ'rab Alameti/الإعراب: Arapça'da i'râb olgusu diğer dillerde olmayan

bir karînedir. İ'râb alâmetleri, cümle diziminde kelimelerin anlamsal konumlarına göre görevlerini özel hareketlerle (seslerle) ifade edilen anlam karînesidir.⁶²⁸

İ'râb, Arapça dilbilimi ve anlambiliminde üzerinde en çok durulan anlambileşenidir. Nahivcilere göre nahiv sisteminin oluşumunun temelinde i'râb alâmetleri bulunmaktadır ve onlara göre i'râb alâmetlerinden oluşan anlam olgusu tek başına bir teorinin odak noktasıdır.⁶²⁹ Bu teorinin ismi de “نظرية العامل / *Âmil teorisidir.*”

Örneğin, cümle diziminde fâil olan kelimenin ref' olması isnâd ilişkisini, mefûl kelimenin nasb olması anlam yönünden tahsîs ilişkisini, cer olan kelime ise harfi cer veya izâfet ilişkisini ifade eder. Böylece bu cümleyi duyan veya okuyan kişi bu anlam ilişkilerine göre zihninde anlamı oluşturur. Temmâm Hassân'a göre, i'râb alâmetleri önemli bir anlam bileşenidir fakat anlamın oluşmasında ve belirlenmesinde diğer karînelere muhtaçtır ve tek başına anlamı oluşturamaz.⁶³⁰

Aslında bu görüşü diğer karînelere içinde geçerlidir. Yani lafzî ve mânevî karînelerin hiçbirisi tek başına anlamı belirleyemez. Diğer dilbilimcilerin anlam araştırmalarında doğru anlamın ortaya çıkmasında ölçü kabul ettikleri âmil teorisine göre i'rab alâmeti, doğru anlamı belirlemek için yeterli iken, Hassân i'rab olgusunun lafzî olduğu gibi mahallî (genellikle mebnî kelimelerin sonundaki görülen i'rab yani gizli olan i'rab) veya takdîrî (mecnî kelimelerin sonundaki gizli i'rab) i'rab şeklinde de olabileceğini, bu nedenle de tekbaşına i'rab karînesinin anlamı belirlemeye yeterli olamayacağını iddia etmiştir.⁶³¹

b) Rutbe/الرتبة: Rutbe karînesi cümlede kelimelerin anlamsal bağlarını kurmakla

beraber, kelimelerin cümledeki görevini de belirlemede önemli rol oynar. Dillerin sağlıklı iletişimi sağlayabilmesi için sözdizimi yani kelimelerin anlamlı cümledeki konumu ve durumu olmazsa olmaz bir olgudur. Bu anlam bileşenini tanımlamak için nahivciler “rütbe” kavramını kullanmışlardır.⁶³² Temmâm Hassân'a göre, Cürçânî "الترتيب/Tertîb" kavramı ile iki şeyi kastedmiştir. Birincisi, nahivcilerin (her ne kadar tam

⁶²⁸ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 255.

⁶²⁹ Luthfi, *Nazariyyetu'l-Âmil ve Tazâfuru'l-Karâini 'inde Temmâm Hassân*, 109.

⁶³⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 55.

⁶³¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

⁶³² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 236.

olarak bu kavramı kasdetmeselerde) nahiv konuları arasındaki rütbe karînesidir. Diğerleri ise belagatçıların takdîm ve te'hîr konularında işledikleri kelimelerin kullanım uslûbudur.⁶³³

Arapça cümle diziminde yerleri değişmeyen ve değişebilen tertipler vardır. Örneğin, fiil cümlesindeki fâil ile mefûlu bih'in sıralaması ve isim cümlesindeki mübteda ile haberin tertibi değişebilir. Fakat sıfat ile mevsufun yerleri, atıf ile matufun yerleri ve sıla cümlesi gibi anlam bileşenlerinin cümledeki yeri asla değişmez.⁶³⁴

c) Sîga/الصيغة: Bu kavram Arapça'da "vezin" kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Anlamın oluşmasında sîganın yani cümleyi oluşturan isimlerin, fiillerin ve sıfatların sarf ilmindeki vezinlerinin tespitinin önemli bir konumu vardır.⁶³⁵ Örneğin cümledeki bir kelimenin fâil, mefûl, mübteda ve haber olmasında sîga belirleyici olur. Çünkü bu anlam bileşenlerinin hepsi fiil değil isim olmalıdır. Eğer cümle isim cümlesi ise isim, fiil cümlesi ise fiil ve sıfat cümlesi ise cümledeki sıfat ön planda olmalıdır.⁶³⁶ Yine lâzım (geçişsiz) fiillerin, harfî cer olmadan mefûl almayacağını ve lâzım fiillerin if'âl bâbına aktarıldığında müte'addî olacağını ve vasıtasız mefûl alabileceğini fiillerin sîgası ile anlarız. Bu nedenle bir fiil, isim veya sıfat cümlede hangi vezinde gelmiş ise, cümlelerin bağlamına göre hangi anlam bileşenin özelliklerini bulunduruyor ise ona göre anlamın oluşmasında lafzî karîne olmaktadır.⁶³⁷

d) Mutâbakat (Uyumluluk)/المطابقة : Arapça'da anlamlı cümlelerin oluşumunda kelime kalıpları arasındaki uyum da önemli rol oynamaktadır. Edatlar ve zarflarda ise mutâbakat aranmamaktadır.⁶³⁸ Anlamlı cümlede mutâbakat beş yerde aranmaktadır:

- 1- İ'râb alâmetleri: İsim, sıfat ve muzâri' fillerde mutâbakat aranmaktadır.
- 2- Şahıs: Mütেকellim, muhâtab ve gâib sîgaları arasında mutâbakat gereklidir.
- 3- Sayı: Müfred, tesniye ve cemi kelimeler arasında mutâbakat gereklidir.
- 4- Nevi' (Tür): Müzekker ve müennes kelimeler arasında mutâbakat gereklidir.

⁶³³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 207.

⁶³⁴ Hassân, *el-Hulâsatu'n-Nahviyye*, 207.

⁶³⁵ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 237.

⁶³⁶ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fî'l-luga*, 160.

⁶³⁷ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 209.

⁶³⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 27.

5- Ta'yîn: Ma'rife (belirli) ve nekra (belirsiz) kelimeler arasında mutâbakat gereklidir.⁶³⁹

Anlamli cümlelerin oluşumunda bu beş yönden birindeki mutâbakat, cümledeki anlamın belirgin olması ve sağlamlaşması için lafzî bir karînedir. Örneğin isim cümlesinde mübteda ile haber arasında sayı ve nevi' bakımından mutâbakat gereklidir.⁶⁴⁰ Yine sıfat ile mevsuf arasında, i'râb, sayı, nevi' ve ta'yîn yönlerinden mutâbakat gereklidir. Bu mutabakattan biri gerekli olduğu yerde bulunmazsa anlamın oluşumunda ve dil bilgisi kurallarında eksiklik meydana gelmektedir aynı zamanda kasdedilen anlam da oluşmamaktadır.⁶⁴¹

e) Rabt/الربط: Rabt başka bir ifade ile Râbıt, anlamli cümlede anlam bileşenleri arasındaki bağlantıyı ifade eden bir kavram ve karînedir.⁶⁴² Sıla cümlesi ile isim-i mevsûl arasında, isim cümlesinde mübteda ile haber arasında, fiil cümlesinde fiil, fâil ve mefûl arasında, sıfat cümlesinde sıfat ile mevsuf arasında, yemin ve şart cümleleri ile cevapları arasında gizli veya açıktan bir bağ kurulması anlamın oluşması için gerekli olan lafzî bir karînedir. Anlamli cümlede rabt bazen bir zamir bazen de bir harf veya lafzın tekrarı veya işaret zamiri veya “أل” takısı olabilmektedir.⁶⁴³

f) Tedâmm/التضام: Bu kavramı lafzî bir anlam karînesi olarak Temmâm Hassân'ın tespit ettiği ve dilbilime kazandırdığı düşünülmektedir.⁶⁴⁴ Bu karînenin anlamli cümledeki “takdîm-tehîr, mutâbaka (uyum), fasl ve vasl, rabt, hazf, zikir” gibi belâgat konularında önemli bir yeri vardır.⁶⁴⁵

Detaylı olarak incelendiğinde bu konu Curcânî'nin sözdizimi teorisini çağrıştırmaktadır.⁶⁴⁶ “Tedâmm” olgusu anlamli cümlede iki anlam bileşeninden birinin kullanımının, diğerini gerekli kılması (talâzum/ال تلازم: harfi cerden sonra isim gelmesinin gerekli olması gibi) ve birinin kullanımı diğerinin kullanımına engel olması (tenâfi/التنافي: izâfet tamlaması olan yerde fiilin olmaması gibi) veya da iki lafzın beraber

⁶³⁹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 165.

⁶⁴⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 85.

⁶⁴¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 212.

⁶⁴² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

⁶⁴³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 214.

⁶⁴⁴ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

⁶⁴⁵ Hassân, *İctihâdâtun lugaviyyetun*, 61.

⁶⁴⁶ Daşkiran, *Temmâm Hassân'ın Karineler Teorisi: Karineler Teorisi*, 159.

kullanımın câiz olması (tevârud/التوارد fiillerden sonra fâilin gizli veya açıktan gelebilmesi gibi) anlamında lafzî bir karînedir.⁶⁴⁷ Örneğin cümlede harfî cer var ise mutlaka mecrûrun, sıla edatı var ise mevsûlun bulunmasının gerekli olması gibi karînelere “telâzum/التلازم (gereklilik)” ifâdesi de kullanılmaktadır. “محمد يذهب إلى المدرسة” / *Muhammed okula gidiyor*” cümlesinde “يذهب” fiilinin mefûlunda “إلى” harfî cerrinin gerekli olması da tedâmm karînesinin başka bir örneğidir.⁶⁴⁸

Anlamın oluşmasında telâzum olgusunun aksine “tenâfî/التنافي” (aykırılık) de olumsuz bir karîne sayılmaktadır. Başka bir ifade ile anlamın oluşmasında iki aykırı anlam bileşeninden biri bulunduğu diğerinin bulunmasının imkânsız olmasıdır. Bu durumdaki karîneler de lafzî ve gerekli (vucûdî) karîneler değil de, lafzî selbî (tenâfî) karîneler olarak anlamın oluşmasına katkı sağlamaktadır.⁶⁴⁹ Örneğin, bir kelimenin sonunda tenvîn var ise, o kelimenin evvelinde “أل” takısı bulunmaması gerektiği gibi veya tam tersi bir kelimenin evvelinde “أل” takısının bulunması o kelimenin sonunda tenvin olmayacağına lafzî karînesi olması gibi.⁶⁵⁰ Temmâm Hassân bu lafzî karîne anlamı oluşturan bileşenleri aşağıda **şekil-10**’da görüldüğü gibi ilişkilendirmiştir.⁶⁵¹

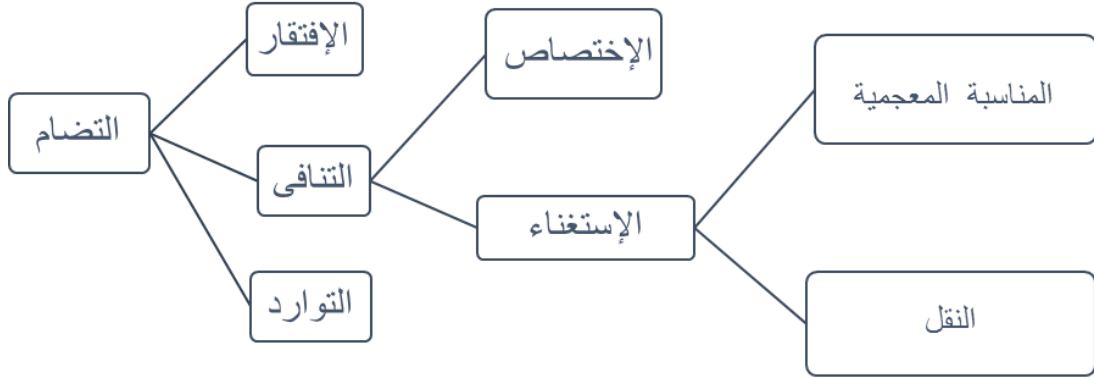
⁶⁴⁷ Hassân, *İctihâdâtun lugaviyyetun*. 62.

⁶⁴⁸ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 216.

⁶⁴⁹ Hassân, *Makâlât fi 'l-lugati ve 'l-edeb*, II: 299.

⁶⁵⁰ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 221.

⁶⁵¹ Hassân, *İctihâdâtun lugaviyyetun*, 65.

Şekil 3.7. Lafzî Karîne Anlamı Oluşturan Bileşenler

g) Edât/الأداة: Edât karînesi Arapların kelâmında, cümle diziminde önemli bir anlam bileşenidir.⁶⁵² Edâtların tek başına bir anlamı olmayıp ancak cümle diziminde başka bir kelimeyle birlikte anlam ifade etmektedir. Edâtların hepsi mebnî olduğu için sonlarındaki i'râb alâmetleri diğer mebnî kelimelerde olduğu gibi sabittir ve değişmez.⁶⁵³

Temmâm Hassân edâtları, cümlelerde kullanılan edatlar ve müfretlerde (cümle olmayan kelimelerde) kullanılan edâtlar olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Cümlelerin evvelinde kullanılan edatlara; İnne ve kardeşleri (nevâsıh), Te'kîd, İstifhâm, Ne'f edatları gibi örnekleri vermiştir.⁶⁵⁴ Müfretlerde kullanılan edatlara ise; Harfî cerler, atıf harfleri ve istisnâ harfleri gibi örnekleri zikretmiştir. Her iki kısımdaki edâtların da kendisinden sonraki kelimeler ile özel anlamın oluşmasına katkı sağlayan lafzî karîne olduğunu vurgulamıştır.⁶⁵⁵

h) Tenğîm (Vurgu/ Tonlama)/التنغيم: Temmâm Hassân Arapça cümle diziminde lafızları, kalıpları (vezinleri) ve cümle içerisindeki konumları aynı olan bir cümle, konuşan kişinin ifade tarzına göre farklı anlamlar ifade etmesini bu lafzî

⁶⁵² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

⁶⁵³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 224.

⁶⁵⁴ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 123.

⁶⁵⁵ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 225.

karîneye bağlamaktadır.⁶⁵⁶ İfade tarzından maksat ise, konuşma esnasında lafızları vurgulama, tonlama, konuşmayı yavaşlatma veya hızlandırma, ses seviyesini yükseltme veya alçaltma gibi sese bağlı versiyonlardır.⁶⁵⁷ Örneğin Arapça söz diziminde cümlelerde bir edat kullanmadan istifhâm (soru), nefî (olumsuz) duâ ve te'kîd gibi anlamlar muhataba tengîm karînesi ile aktarılabilmekte ve muhatap da çok rahat anlamaktadır. Bununla birlikte lafızların ifadesinde, konuşma sırasındaki duyguların muhataba aktarımında yardımcı olarak lafız olmadan sergilenen jest, mimik ve vücut hareketleri de lafzî bir karîne kabul edilmektedir.⁶⁵⁸

Temâm Hassân'a göre Arapça cümle dizimindeki (ister lafzî ister mânevî olsun farketmez) karînelerin hepsi, doğru anlamın oluşması için aynı seviyede önemlidir. Hassân, klasik dönem dilbilimcilerinin anlamın oluşmasında i'râb alâmetlerine çok fazla değer verdikleri eleştirisinde bulunmuştur. Lafzî karînelerden i'râb alâmetlerinin tek başına kelimeler ile cümle dizimlerinde kastedilen anlam arasında alaka kurmak için yeterli olamayacağını vurgulamıştır. Çünkü bu karînelerden hiçbirisi tek başına bir anlam oluşturmaz ancak cümle içerisinde bu lafzî veya mânevî karînelerin dil bilgisi ve anlambilgisi sistemi içerisinde birkaç tanesinin dayanışması (bir araya gelmesi) ile doğru anlam oluşmaktadır.⁶⁵⁹

Karîneler teorisini oluşturan karînelerin tüm kısımları, başka bir ifade ile cümlede kelimeler arasındaki ilişkiyi kurması yönüyle anlam araştırmalarında kullanılması Arapça gramerin temeli kabul edilmektedir. Bunun yanında Hassân'a göre eğer cümlenin anlamında bir karışıklığa sebep olmayacaksa bu karînelerden uygun olanın cümleden hafzedilmesinde bir sakınca yoktur.⁶⁶⁰

3.7.6. Karîneler Teorisinin Anlam Oluşturma Uygulaması

Temâm Hassân'a göre Arapça cümle diziminde anlamı oluşturan karîneler teorisi, cümlede amil veya amilin gerektirdiği gramer kurallarına müracat etmeden ilk bakışta kelimeler arasındaki bağlamsal ilişkiyi sağlamaktadır. Daha sonra amil ve amilin gerektirdiği gramer ve anlam bileşenlerine müracaat edilerek doğru anlam tahlili yapılabilmektedir. Çünkü anlamı oluşturan lafızların cümledeki konumlarına,

⁶⁵⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 205.

⁶⁵⁷ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 226.

⁶⁵⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 228.

⁶⁵⁹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 231.

⁶⁶⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 233.

karînelerin türü ve görevlerine göre detaylı olarak değerlendirdiğimizde her bir karînenin anlam değeri vardır. Hassân bu anlam değerini “ضرب زيد عمرو/ Zeyd Amra vurdu” cümlesinde karînelerin anlama deâletini şöyle izah etmektedir:

- “ضرب” kelimesini incelediğimizde bu lafız, kelime çeşitlerinden fiildir. Fiil çeşitlerinden ise emir veya muzâri‘ fiil değil mâzî fiildir ve fetha üzere mebnîdir.

- “زيد” Kelimesi ise;

- 1- İsim yapsında olduğundan lafzî karînelerden sîga karînesi,
- 2- Fâil olarak ref‘ olduğu için i‘râb alâmeti karînesi,
- 3- “ضرب” fiili ile arasındaki isnâd ilişkisi olduğu için isnâd (ta‘lîk) karînesi,
- 4- Fiilden sonra gelmesi gerektiği için rütbe karînesi,
- 5- Fiil cümlesinde fâil bulunduğu ve bu sebeple fiil malûm yapıda olduğu için sîga karînesi,

6- Kendisiyle fiil, müfred ve gâib yapıya isnâd etmesinden ve sayı (müfed) ile cinsiyet (müzekker) olarak gelmesinden dolayı mutâbaka karînesi vardır. Tüm bu karînelerin birleşmesi sonucu “زيد” kelimesin fâil olarak anlama katkı sağladığına zihnen hüküm veriyoruz.

- “عمرو” kelimesini incelediğimizde ise;

- 1- İsim yapsında olduğundan sîga karînesi,
- 2- Mefûl olarak nasb olduğu için i‘râb alâmeti karînesi,
- 3- Fiil cümlesindeki konumu bağlamında fiil ve fâilden sonra geldiği için rütbe karînesi,

4- Mûte‘addî (geçişli) bir fiilin mefûlü olduğundan isnâd (ta‘lîk) karînesi, vardır. Tüm bu karînelerin birleşmesi sonucu “عمرو” kelimesin mefûl olarak anlama katkı sağladığına zihnen hüküm veriyoruz.⁶⁶¹

Hassân’ın, karîneler teorisi yöntemi ile bu örnekte olduğu gibi diğer Arapça cümlelerde de doğru anlama ulaşılacağını savunmuştur. Aynı zamanda klasik dönem dilbilimcilerin önem verdikleri âmil teorisinin gerektirdiği cümleyi yüzeysel olarak

⁶⁶¹ Hassân, *el-Lugatu ’l- ‘Arabiyye: Ma ’nâhâ ve mebnâhâ*, 181.

değerlendirip derinlemesine tahlil yapmayan te'vîl ve takdîr olgularına başvurmayaya gerek duymamıştır.⁶⁶²

Bu karînelerin tamamını cümlede lafızlar arasındaki anlamsal ilişkiyi sağlayan bir düzen olarak değerlendirmiş ve Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde kullandığı “ta'lik” ismi ve olgusu bağlamında değerlendirmiş ve “قرينة التعليق, وهي أم القرائن النحوية جميعاً” / *Ta'lik karînesi, bütün nahiv karînelerinin anasıdır (temelidir)*” şeklinde tarif etmiştir. Aynı zamanda karîneler arasında kendisi ile anlama en zor ulaşılan karînenin olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu karînenin düşünceye dayalı mânevî bir karîne olduğunu bu nedenle hemen ulaşılamayan tahmînî fikirlere sevk ettiğini söylemiştir. Ona göre diğer bir neden ise bu karîne ile anlama ulaşmanın, doğru i'râb tahlilini, bu i'râb tahlilinden sonra da, cümlenin yapısından (المبنى) hareketle anlama ulaşmayı gerekli kılacak “القرائن المقالية” / *konuşma karîneleri*” nin gerekli olacağını savunmaktadır. Anlamlı cümlenin lafızlarından ve bu lafızların cümle içerisindeki cümle dizimi ve bağlamından doğru anlam tahlil ve değerlendirmesini dili konuşan herkesin yapmasının zor olduğunu da vurgulamıştır.⁶⁶³

3.8. TEMMÂM HASSÂN'IN ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ

Temâm Hassân'ın dilbilim ve anlambilim alanında farklı bakış açısı ile savunduğu önemli görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

3.8.1. Arap Dilinde Melodi Vezinleri

Temâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga* isimli kitabında melodi vezinlerinin ve kelimelerin lehçelerdeki ses (fonetik) yönünü detaylı olarak incelemiştir.⁶⁶⁴ Melodi vezinlerinin ve kelimelerin lehçelerdeki ses yönünün ve örneklerinden ilk bahseden dilbilimci olduğu kabul edilir.⁶⁶⁵ Lafızların kullanımında melodi yönünden dikkat edilmesi gereken kuralları “نظرية الفونيم” / *ses birimi teorisi*” adı altında toplamış aynı zamanda L. Bloomfield (ö.1949) ve Daniel Jones (ö.1967) gibi Avrupalı dilbilimcilerin

⁶⁶² Âmine, *Eseru'l-Karâini fi izâhi'l-ma'nâ 'inde Temmâm Hassân*, 644.

⁶⁶³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 182.

⁶⁶⁴ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 59.

⁶⁶⁵ Hassân, *İctihâdâtun Lugaviyyetun*, 16.

kullanımından da örnekler vererek açıklamıştır. Arapça kelimelerin i‘râb alâmetlerinden fetha, kesra, damme, şedde ve sükûn ile teleffuzu esnasında ağız içinde dilin aldığı şekilleri ve kelimelerin ortaya çıkardığı ses yankılarını şemalarla ve resimler ile açıklamıştır.⁶⁶⁶ Aynı zamanda Arapçada kelimelerde melodi ve melodiyi oluşturan unsurları detaylı olarak anlatmıştır.⁶⁶⁷

3.8.2. Kelime Çeşitlerinde Yedili Taksîm

Anlamli cümleyi oluşturan kelimelerin kendi arasındaki taksimi ve bu taksimi oluşturan anlam bileşenlerinin hangi anlamı ifade ettiğinin bilinmesi, cümlelerdeki kastedilen anlamı belirlemek ve bu anlamı oluşturan bileşenlerin cümle içerisindeki görevlerini sınırlandırmak açısından önemlidir.⁶⁶⁸ Bu öneminden dolayı Temmâm Hassân, anlamın en önemli bileşeni olan kelimeleri, klasik dönem dilbilimcilerin üçlü taksiminden farklı olarak ele aldığını görmekteyiz. Çünkü Arapça kelimelerin taksiminde klasik dönem dilbilimcilerinin geneli üçlü (isim, fiil ve harf) taksimi kabul ettiklerini ve diğer kelime taksimlerine mesâfeli yaklaştıklarını görmekteyiz.⁶⁶⁹ Klasik dönem dilbilimcilerinin bu üçlü taksimde, anlamli cümleyi oluşturan üç lafızdan başka diğer anlam bileşenlerini cümlede yapı ve anlam yönünden önemli görevler icra etmesine rağmen kapsam dışında tuttıkları ve anlam oluşumunda bir anlam ögesi olarak kelime taksiminde yer vermedikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Cürcânî “*Kitâbu’l-Muktesid fî Şerhi’l-Îdâh*” adlı eserinde⁶⁷⁰ üçlü kelime taksimini benimsemiş ve diğer bir kitabı “*Şerhu’l-Cümel*” de ise bu üçlü taksimin “*mine’l-hakâik*” yani gerçeklerden olduğunu ve gerçeklerin ise dil kullanımında da olsa asla değişmeyeceğini savunmuştur.⁶⁷¹

Temmâm Hassân’dan başka çağdaş dönemde çağdaş dilbilimi araştırmacısı İbrâhîm Enîs (ö. 1977) gibi bazı dilbilimciler de bu gerekçe ile olsa gerek cümle içinde

⁶⁶⁶ Hassân, *Menâhîcu’l-bahs fî’l-luga*, 196.

⁶⁶⁷ Hassân, *el-Beyân fî ravâi’i’l-Kur’ân*, (Kahire: ‘Âlemu’l-Kütüb, 1993), 257; el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 191.

⁶⁶⁸ Hassân, *Menâhîcu’l-bahs fî’l-luga*, 193.

⁶⁶⁹ Kelime taksimi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Şerhu-Katru’n-Nedâ ve Bellu’s-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Kâhire, bsy. 1963, 11; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi’ fî şerhi Cem’i’l-Cevâmi’*, thk. Abdulhamit Hendâvî, (Mısır: el-mektebetu’t-Tevfikiyye, ty.), I: 25; Hasan, ‘Abbâs, *en-Nahvu’l-Vâfî*, (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ty.) I: 26.

⁶⁷⁰ el-Cürcânî, *Kitâbu’l-Muktesid fî şerhi’l-Îdâh*, 152.

⁶⁷¹ el-Cürcânî, *Şerhu’l-Cümel fî’n-Nahv*, thk. Hatice Muhammed Huseyn Bâkistânî, (Mekke: Ümmülkura Üniversitesi, 1987), 2.

anlamı oluşturan lafızların hepsini kelimenin bir bölümü olarak değerlendirmektedir.⁶⁷² Bunun yanında çağdaş dönem dilbilimcilerinden bazıları, klasik dönem dilbilimcileri gibi üçlü kelime taksimini savunurken, bazıları da Temmâm Hassân gibi, üçlü taksimin dışında kalan bazı anlam bileşenlerinin, cümlelerin ifade ettiği anlamı yönlendirmedeki değeri ve öneminden olmalı ki, dört, beş, altı ve yedi kısım olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁷³

Hassân, dilbilimle alakalı genel görüşünün bir yansıması olarak nahivcileri ve klasik dilbilimcilerin, kelime taksimlerinin eksik olduğunu, onları kelime tasnifi ve bu konudaki görüşleri ve eylemleri bakımından eleştirdiğini görmekteyiz.⁶⁷⁴ Örneğin bu eleştirilerinin birinde ona göre;

ولقد قسم النحاة القدماء الكلمات على أسس لم يذكروها لنا. وإنما جأهونا بنتيجة هذا التقسيم إلى اسم وفعل وحرف ولكننا إذا نظرنا إلى هذا التقسيم في ضوء الدراسات اللغوية الحديثة أمكننا أن نصل إلى شيئين: 1- أن الكلمات العربية يمكن أن ينقد تقسيمها القديم. 2- أن هذا النقد يبنى على أسس يمكن استخدامها في تقسيم الكلمات.

*Eski dönem nahiv bilgileri, kelimeleri hangi esaslara göre tasnif (isim, fiil ve harf) ettiklerini belirtmemişlerdir. Onlar yaptıkları, bu üçlü taksimin neticesinde bizi de kelime taksiminde isim, fiil ve harf türleri ile karşı karşıya bırakmışlardır. Ancak bu klasik dönem tasnifine, çağdaş dönem dilbilim çalışmaları ışığında baktığımızda iki sonuca ulaşmamız mümkündür: 1- Bu üçlü tasnifin eleştirilebilir olduğu, 2- Söz konusu bu eleştirinin de yeni bir tasnifte kullanılabilecek ilkeler üzerine kurgulanması gerektiğidir.*⁶⁷⁵

Yukarıdaki gerekçeler ile Temmâm Hassân anlamlı cümleyi oluşturan kelimelerde eğer bir taksimat yapılacaksa mutlaka göz önünde bulundurulması gereken hususları, şöyle sıralamıştır:

- a) Cümlede Kelimelerin yazılışı (الشكل الإملائي).⁶⁷⁶
- b) Cümle içindeki konumu sıbak ve siyak (الأسس السياقية).⁶⁷⁷
- c) Cümle içinde sarf yönünden dağılımı (التوزيع الصرفي).⁶⁷⁸
- d) Cümledeki anlamsal vazifesi (المعنى الوظيفي).⁶⁷⁹

⁶⁷² İbrahim Ahmed Enîs, *Min Esrâri'l-Luga*, (Kahire: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1978), 275.

⁶⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet b. Ahmet Muhammed Abdullah, *en-Nahvu 'l-'Arabî beyne 'l-kadîmi ve 'l-hadîs*, (Umman: Dürûbün li'n-neşri ve't-tevzî', 2011), 108.

⁶⁷⁴ Hassân, *Makâlât fi 'l-lugati ve 'l-edeb*, I: 333.

⁶⁷⁵ Hassân, *Menâhîcu 'l-bahs fi 'l-luga*, 73.

⁶⁷⁶ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 88.

⁶⁷⁷ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 47.

⁶⁷⁸ Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 155.

e) Toplumun kullanımındaki (dilindeki) vazifesi (الوظيفة الاجتماعية).⁶⁸⁰

Daha sonra belirlediği bu beş genel kurala göre kelime taksiminin İsim (اسم), fiil (فعل), zamîr (ضمير), edât (أدات), zarf (ظرف) ve havâlîf (حوالف) olarak yapılması gerektiğini savunmuştur.⁶⁸¹

Bu kelime taksiminden Hassân'ın, konuşan kimsenin ağzından çıkan lafızları genel bir bakış açısıyla kelimelerin şeklini, i'râbını yani lafızların sonlarının hareketleri, özel yapısı, cümle içindeki konumu ve sırası, yazılışı, anlama delâleti, zaman ve işe delâleti ve anlam ile alakası yönlerinden değerlendirdiğini ve bu yönlerden hareketle farklı kelime taksimine gittiğini görmekteyiz.⁶⁸² Şimdi özet olarak Hassân'ın bu taksimine göz atalım.

3.8.2.1. İsimler

Klasik dönem dilbilimcileri gibi, isimleri kelimenin en önemli kısmından kabul etmektedir. Hassân'a göre isimler; 'Alemler, cisimler, konumlar, olaylar ve cinsler gibi müsemmâsına (isimlendirildiğine) ve zaman, mekân ve anlamı kapalı olan şeyler gibi, kullanıldığı vezinlere delâlet eden lafızdır.⁶⁸³ Bu tanımından hareketle isimleri kendi arasında beş kısma ayırdığı görülmektedir:

1- Muayyen isim/الاسم المعين: Cisimlerin ve farklı konumların adlandırılmasında kullanılan isimler topluluğudur.⁶⁸⁴

2- İsmu'l-hades/اسم الحدث: Mastar, mimli mastar, mastar-ı merra ve nev'î gibi cümledeki işe, sayıya ve çeşide delâlet eder. Bu dört kısım, genel olarak mastar ve ismu'l-ma'nâ kısmı altında değerlendirilmektedir.⁶⁸⁵

3- Cins isimler/اسم الجنس: Türk, Arap gibi cins isimleri ve "إبل / kadınlar ve إبل / deve" gibi ism-i cemileri bu guruptan değerlendirmektedir.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 163.

⁶⁸⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 321; Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 29.

⁶⁸¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 197.

⁶⁸² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 111.

⁶⁸³ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 232.

⁶⁸⁴ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 90.

⁶⁸⁵ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 181.

⁶⁸⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 91.

4- Evvelinde zâit mîm bulunan isimler: İsm-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet gibi fiilden türeyen ve evvelinde zâit mîm bulunan isimlerdir. Bu kısma “mîmiyyât” ismini vermektedir. Bu kısma mimli mastarı dâhil etmemektedir, çünkü mimli mastar hadese delâlet yönüyle mastar anlamı taşımaktadır.⁶⁸⁷

5- İsmu’l-mübhem/الاسم المبهم : Anlamı kapalı olan isimleri yani muayyen bir şeye delâlet etmeyen ama genellikle zaman, yön, ölçü, tartı, sayı ve benzeri genel anlamlara delâlet eden isimlerdir. Bu tür isimlerin muayyen bir anlamı ifade edebilmesi için sıfat, izâfet veya temyiz gibi başka anlam bileşenlerine ihtiyaç duymaktadır.⁶⁸⁸

Temâm Hassân, isimlerin özelliklerini şöyle değerlendirmektedir:

- İ’râb yönünden lafzan cerri kabul ettiğini, bu yönden diğer kelime çeşitlerinden ayrıldığını belirtmektedir. Diğer kelime çeşitlerinden sıfatların isme ortak olduğunu, mebnî olan zamirlerin ve zarfların ise lafzan cer olamayacağını ancak mahallen cer olacağını belirtmiştir.

- Yapısı yönünden masdarların, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet gibi isimlerin özel vezinleri vardır.

- İsimler cümle içinde fâil, mübteda, haber ve sıfat gibi farklı konumlarda bulunabilirler.

- İsimlerin cümlede evveline “ال-el” takısı veya sonuna tenvin alması yazılışı ve teleffuzu yönünden önemli bir özelliktir.

- İsimlerin cümle içerisindeki özel anlamı, yani isimler nidâ (çağrı) ve müsned-i ileyh olmayı kabul ettiği gibi muzâf ve muzâfun ileyh olarak da bulunmayı kabul eder.

- Zaman ve fiile (hadese yani cümledeki yapılan işe) delalet etmeleri yönüyle isimler zamana delalet etmezler fakat mastar olan isimler hadese delâlet ederler.

- Anlam ifâde etmesi yönüyle isimler bazen müsned, bazen de müsnedün ileyh olarak cümlede bulunabilirler.⁶⁸⁹

3.8.2.2. Sıfatlar

Hassân’a göre sıfat olgusu, klasik dönem dilbilimcilerinin düşündüklerinden farklı olarak şekil ve anlam yönüyle isim değildir. Çünkü Arapça dilbigisinde sıfat

⁶⁸⁷ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 91.

⁶⁸⁸ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 91.

⁶⁸⁹ Hassân, *Menâhîcu’l-bahs fi’l-luga*, 203.

olgusu, isimlerden birçok yönden farklılık göstermektedir ve ona göre kelime olarak isim kategorisinde saymak uygun değildir.⁶⁹⁰ İsm-i fâil'i, cümlede fâile delâlet eden sıfat olarak, ism-i mefûl'u, cümlede yapılan işe ve işlenilme şekli olarak, mübâlağa vezinlerinin ifade ettiği anlamın yapılan işte mübalağa ve çokluk olduğunu ve ism-i tefdîl'de ise diğerlerinden üstünlük anlamının bulunduğunu şekliyle tarif etmektedir. Arapça dilbilimde sıfatu'l-fâil/صفة الفاعل, sıfatu'l-mef'ûl/صفة المفعول, sıfatu'l-mübâlağa/صفة المبالغة, es-sıfatu'l- müşebbehe/الصفة المشبهة ve sıfatu't-tafdîl/صفة التفضيل olmak üzere beş kısma ayırmıştır. Bu kısımlarda sıfatların her birinde, cümle içinde sahip oldukları ayırt edici sıfat özelliklerinin bulunması, ayrı bir kelime türü olarak kabul etmesine gerekçe oluşturmuştur.⁶⁹¹

3.8.2.3. Fiiller

Temâm Hassân fiilleri genel anlamda klasik dönem dilbilimciler gibi değerlendirmiş ve fiillerin genel özelliklerini şöyle sıralamıştır:

- a) Fiiller mâzî, muzârî ve emir olmak üzere üç kısımdır.
- b) Cezmi kabul ederler (muzârî' fiil)
- c) Malum (fâili belirli olan) ve meçhul (fâili belirli olmayan) vezinleri vardır.
- d) Cümle içinde mûsned olarak bulunurlar asla mûsnedün ileyh olarak bulunmazlar.
- e) Bitişik merfu' zamirlerini bulundurlar, sîn/السين, sevfe / سوف, gad/قد, emir lâmi, muzâra'at harfî ve açık müenneslik tâ'sı (ت) bitişmesi gibi ayırt edici özellikleri vardır.
- f) Ona göre fiillerin zamana delâlet etmesi sarf ilmiyle alakalı vezinlerin değişmesiyle olmaktadır.⁶⁹²

3.8.2.4. Zamirler

Temâm Hassân, klasik dilbilimcilerin tasnifinde⁶⁹³ marife isimler kategorisinde yer alan zamirleri, anlamlı cümlelerin bir unsuru olarak ayrı bir kelime türü kabul

⁶⁹⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 99.

⁶⁹¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 88.

⁶⁹² Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 105.

etmiştir. Çünkü ona göre zamirler isimler gibi muayyen bir müsemmâya yani isimlendirildiği şahsa veya nesneye, sıfatlar gibi mevsufuna yani vasıfladığı şahıs veya nesnelere ve fiiller gibi zaman ve hadese delâlet edemezler.⁶⁹⁴ Çünkü zamirler cümle içerisinde, başka bir lafzın yerine getirilen ve cümle içerisindeki anlamı ve konumu önceden geçen kelimeye göre şekillenen bir lafızdır. Genel olarak gramer yönünden zamirler, isimlere ait bazı özellikleri barındırmaktadır. Ancak zamirlerin bu özellikleri, isim grubunda kabul edilmesini gerektirecek nitelikte değildir. Zamirler de kendi arasında birkaç yönden taksim edilmekle beraber genel olarak⁶⁹⁵ Arapça’da üç kısım olarak değerlendirilmektedir:

1- Şahıs zamirleri: “أنت – هو” gibi.

2- İşâret zamirleri “ذلك – هذا”⁶⁹⁶

3- Mevsûl (iki cümle arasını bağlayan sıla) zamirleridir: “التي – الذي” gibi.⁶⁹⁷

3.8.2.5. Zarflar

Klasik dönem dilbilimcileri zarfları anlam ve yapı bakımından farklı edatlar olarak yani anlamın oluşmasına yardımcı anlam bileşenleri olarak değerlendirmişlerdir.⁶⁹⁸ Temmâm Hassân ise sarf yönünden çekimsiz ve mebnî kelimeler grubundan kabul etmektedir. Zarfları zamirler ile ve edatlar ile bağlantılı olarak değerlendirmektedir. Genel olarak zarflar; 1- Zaman zarfları, 2- Mekân zarfları olmak üzere iki kısımdır.⁶⁹⁹

3.8.2.6. Edatlar

Anlamlı cümlede kelimeler arasındaki bağlantıyı sağlayan lafızlardır. Klasik dönem dilbilimcileri Arapça’da fiil ve isim cümlelerinde asıl kelimelerin arasında bağ görevi, farklı anlamlar ve i’râb görevlerini yerine getiren edatların birçoğunu harf olarak

⁶⁹³ İbn Hişâm, *Şerhu-Katru’n-Nedâ ve Bellu’s-Sadâ*, 94.

⁶⁹⁴ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 108.

⁶⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Şerhu-Katru’n-Nedâ ve Bellu’s-Sadâ*, 94-96.

⁶⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Şerhu-Katru’n-Nedâ ve Bellu’s-Sadâ*, 98-99.

⁶⁹⁷ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 107.

⁶⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah, *Şerhu’l-Kâfiye eş-Şâfiye*, thk. Abdulmunim Ahmed, (Mekke: Câmi‘at’u Ümmi’l-Kurâ, yy.) 5: 259.

⁶⁹⁹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 111.

kabul ederler. Temmâm Hassân ise edatları bazı farklılıklarla birlikte, kelime türlerinden ayrı bir kısım olarak kabul etmektedir.⁷⁰⁰ Edatlar da iki kısımdır:

a) Aslî edatlar/الأداة الأصلية : Cümlede başka bir kelime ile birleştiğinde anlam ifade eden ve anlamları sabit olan edatlardır. Örneğin Harfî cerler, atıf harfleri, inne/ إِنَّ ve kardeşleri (nevâsîh) gibi harflerdir.

b) Dönüştürücü edatlar/الأداة المحولة: Yani kendisinden sonra gelen kelimenin anlamını dönüştüren ve cümledeki konumuna ve bitiştiği kelimeye göre farklı anlamlar ifade edebilen edatlardır.⁷⁰¹ Örneğin “mâ/ما ve men/من edatlarının cümledeki konumuna göre şart, istifhâm, zarf, mastar ve ta‘accup gibi anlamlarda kullanılması gibi.⁷⁰²

3.8.2.7. el-Havâlif/الخوالف :

Temmâm Hassân’a göre bu kavramın altına giren kelimeler genellikle Arapça cümlelerin temel anlam ve yargı öğelerini değil de fesâhatini ifade etmek için kullanılır.⁷⁰³ Bu tür kelimeler, cümledeki isnâdın şartlarını taşımadıkları için ve müştak da olmadıkları için fiiller ve isimler gibi tasrif (çekim) cetvellerine tabi tutulmazlar. Aynı zamanda bu kelimeler inşâî kelimeler grubunda ve ifsâh yani duygu ve ünlem anlamları ifade eden lafızlardır. Başka bir ifade ile insanın iç âlemindeki duygu ve düşüncelerden meydana gelen (infiâlî) anlamları muhataba yansıtmak için kullanılır. Istilah olarak, herhangi bir lafzın anlamlı cümlede isminin açıkça zikredilmediği yerlerde o ismin yerine kullanılan lafızlardır. Kısaca isim ve fillerin alâmetlerini kabul etmeyen fakat cümlede temel olarak bir isnâd bileşeni şeklinde kullanılabilen kelime türleridir.⁷⁰⁴ Örneğin “نصره” kelimesindeki “هـ” zamiri, “ثوبى” kelimesindeki “ي” zamiri

⁷⁰⁰ Aydın, Bünyamin, *Temmâm Hassân’ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*, 64.

⁷⁰¹ Osman, Fâtıma Osman Muhammed, *Te’essür’ü Nazariyyeti’l-karâin li Temmâm Hassân bi Nazariyyeti’n-nazm li’l-Cürânî*, Mecelletu’d- Dirâsâtî’l-Mustakbeliyye, sy. 17 (2016): 29.

⁷⁰² Hassân, *Menâhicu’l-bahs fi’l-luga*, 203.

⁷⁰³ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 113.

⁷⁰⁴ Türkçedeki karşılığı zamir çeşitlerinden “adıl”dır. Adıl anlamlı cümlelerde varlıkların adları yerlerine kullanılabilen ve cümle içerisinde adların yerine getirdiği bütün fonksiyonları yerine getirebilen isim veya lafızlardır. “Ben, sen, o, biz, siz, onlar, kendim, bu, şu, kim, ne ve biri gibi. İngilizcedeki karşılığı Fransızca kökenli bir kelime olan “pronom/pronoun” kavramıdır. (Detaylı bilgi için bkz.

ve benzerleri gibi. Bu kavramın altına zamirler, ismi işâretler, ismi mevsûller ve istifham isimlerinin bir kısmı girmektedir. Dilbilimcilerin “الخالفة” yani *sonra gelen ve peşinden gelen* anlamındaki bu lafzı kullanmalarının sebebi, anlamlı cümlede zamirler, ismi işâretler, ismi mevsûller ve istifhamlar isimlerden sonra kullanıldığından dolayıdır.⁷⁰⁵ Temmâm Hassân bu kavramı Nureddîn el-Eşmûnî (ö.900) ve Suyûtî’den (ö. 911) esinlenerek kullandığını belirtmektedir. Klasik dönem dilbilimcilerinden bu kavramı esmâ-i efâl için kullananlar da olmuştur.⁷⁰⁶

Çağdaş dönem dilbilimcilerinden Ali Ebu’l Mekârim (ö.2015) de Temmâm Hassân gibi havâlif müstakil olarak kelime çeşitlerinden kabul etmiştir.⁷⁰⁷ Ona göre nahiv bilginleri, araştırmalarında bu kelimeleri bir araya getirecek ve bir başlık altında toplayacak özelliklerin farkına varamamışlardır. Hassân, hâlife türündeki kelimelerin inşâî ifadeler olduğu hükmünden hareketle, hâlifetu’l-ihâle grubundaki kelimelerin mâzi, muzari ve emir anlamı taşıdıkları fikrini de eleştirmektedir.⁷⁰⁸

Sonuç olarak dilbilimde el-havâlif kavramı altına giren ve muhataba yansıttığı anlam bakımından hangi kelime grubunda oldukları dilbilimciler arasında farklı görüşler bulunan birtakım kelimeleri, Temmâm Hassân “*el-Lugatu’l-Arabiyye Ma’nâhâ ve Mebnâhâ*” isimli eserinde “el-havâlif/الحوالف” başlığı altında ele almış, kelime taksiminde de ayrı bir kelime türü olarak kabul etmiş ve dört kısma ayırmıştır:

1- Hâlifetu’l-İhâle/ خالفة الإحالة : Dilbilimcilerin “ismu’l-fiil” yani “هيهات / uzak

oldu” ve “sus, sessiz ol” gibi fiil anlamı yansıtan isimleri bu bölümde incelemiştir.

Diğer dilbilimcileri de bu gibi kelimelerin üzerinde detaylı düşünmeden fiil veya isim kategorisinde saydıkları için hâlifetu’l-ihâle grubundaki kelimelerin mâzi, muzâri ve emir anlamları taşıdıkları fikrini eleştirmektedir.⁷⁰⁹

Emine Serap Bozkurt, *Dilin Anlam İnşasında Adıllar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Haziran 2019 Cilt: 1, Sayı:1 (345-356)

⁷⁰⁵ Hassân, *el-Lugatu’l-Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 113; es-Sa’dî, Şükrî, *Kadâyâ’l-hades fi’l-lisâniyyât ve felsefeti’l-luga*, (Tunus: ed-Dâru’t-Tunûsiyye, 2016), 72.

⁷⁰⁶ Ali b. Muhammed Nureddîn el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî ‘ale Elfiyyeti İbn Mâlik*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), III: 362; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi’ fi şerhi Cem’i’l-Cevâmi’*, I: 25; Hassân, *el-Lugatu’l-Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 89.

⁷⁰⁷ Ebu’l Mekârim, Ali, *el-Medhal ilâ Dirâseti’n-Nahvi’l-Arabî*, (Kahire: Dâr-ı Gureyb, 2007), 158.

⁷⁰⁸ Hassân, *el-Lugatu’l-Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 88.

⁷⁰⁹ Hassân, *el-Lugatu’l-Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 113.

2- Hâlifetu's-Savt/ خالفة الصوت: Diğer dilbilimciler bu kısmı *ismu's-savt* yani

insanlardaki gülme, ağlama, öksürme vb. sesleri, doğadaki sesleri, hayvanların çıkardığı sesleri ve deve, eşek ve kedi gibi hayvanlara insanların seslenmelerini aktarmak için hikâye yolu ile cümlede anlatılan sesleri, isim olarak kabul etmişleridir.⁷¹⁰ Fakat Temmâm Hassân bu kısımdaki seslerin isim olduklarına dair bir delil olmadığını belirterek klasik dönem dilbilimcilerini eleştirmiştir.⁷¹¹

3- Hâlifetu't-Ta'accüb/ خالفة التعجب: Nahivcilerin “صيغة التعجب/Ta'accüb

sîgası” diye isimlendirdiği ve kelime taksiminde fiiller başlığı altında inceledikleri kelimelerdir.⁷¹² Temmâm Hassân'a göre bu kelimelerin de fiil olduklarına dair bir delil yoktur. Çünkü bu kelime türleri ta'accüb ifade edebilmesi için farklı bir cümle dizimine girmesi ve bu cümle diziminde ise isnâd ve tasrîf (kelime çekimi) sistemine girmemesi gerekçesiyle fiil, isim ve harf kelime taksiminden farklı bir kelime grubunda olduğunu savunmuştur.⁷¹³

4- Hâlifetu'l-Medih ve'z-Zem/ خالفة المدح أو الذم: Aapça dilbiliminde fiiller

lazım fiil (geçişsiz) ve müteaddî (geçişli) olmak üzere iki gruptur.⁷¹⁴ Klasik dönem dilbilimcilerinden bazıları medih ve zem ifade eden kelimeleri fiil başlığı altında bazıları da isim başlığı altında incelemişlerdir.⁷¹⁵ Fakat Temmâm Hassân'a göre bu kelimeler cümle içerisinde müsned olarak kullanıldıkları için fiil olmadıklarını iddia etmiş ve klasik dönem dilbilimcilerin bu yönden önemli bir noktayı gözden kaçırdıklarını söylemişir. Aynı zamanda bu kelimelerin lazım veya müteaddî fiil olarak nitelendirilmeleri de mümkün değildir. Çünkü havâlif grubuna ait kelimeler, herhangi bir yargı ve hades bildirimi için kullanılmamaktadır ancak meydana gelen bir yargı ve eylem neticesinde şahısta oluşan bir duygunun ifadesi olarak dile getirilmektedir. Örneğin, “Zeyd, ne iyi adamdır!” anlamındaki “نَعَمْ الرجل زَيْدٌ” medih cümlesi, “Zeyd'i methediyorum/övüyorum.” Anlamındaki “أَمْدَحُ زَيْدًا” müteaddî fiilinin anlamı aynı değildir. Bu iki cümle arasında önemli bir diğer fark ise birinci cümlenin zaman

⁷¹⁰ Hasan, Abbâs, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 4: 162.

⁷¹¹ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 114.

⁷¹² el-Müberra, *el-Muktadab*, 4: 173.

⁷¹³ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 114.

⁷¹⁴ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 115.

⁷¹⁵ el-Müberra, *el-Muktadab*, 2: 141.

mefhumu içermemesidir. Ancak ikinci cümledeki “أَمْدَحُ” müteaddî fiili, hâl yani şimdiki zamanı ifade etmekte olup, sırgaları değiştirildiğinde geçmiş zaman (مَدَحْتُ) ve gelecek zaman (سَأَمْدَحُ) anlamları ifade edebilirler. Buna karşılık “نَعَمْ” kelimesi ise câmit bir kelime olduğu için kullanıldığı cümlede, müteaddî veya lazım fiiller gibi mâzî, hâl ve istikbâl gibi herhangi bir zaman ile alakalı yargı içermemektedir. Hassân, medih ve zem ifade eden kelimeleri, bir takım biçimsel özelliklerinden dolayı fiil veya isim kabul eden dilbilimcilerin gerekçelerini de yetersiz bulmaktadır.⁷¹⁶

Temmmâm Hassân’ın kelime taksimi konusunu “*kelimelerin sarf yönünden düzeni ve metodu/النظام الصرفي*” konu başlığı altında incelediğini bu konunun sonunda ifade etmekte fayda vardır.⁷¹⁷

3.8.3. Gramer Kurallarında Birbiri ile Bağlantılı Lafzî ve Mânevî Karîneler

Hassân, Arapça gramer için (nahiv ilmi) lafzî ve mânevî karînelere dayanak olacak yeni bir düzen oluşturmuştur. Çünkü daha önce dilbilimcilerin zihninde nahiv sadece kelimelerin i’râbını inceleyen ve tespit eden bilim dalı olarak değerlendiriliyordu.⁷¹⁸ Bazı anlam bileşenlerinde karine olgusuna diğer dilbilimciler de önem vermiştir fakat Hassân, karîneler teorisi adı altında, karînelerin doğru anlamlara yön verme şekillerini etraflıca anlatmıştır.⁷¹⁹

3.8.4. Cümlede Karînenin Hazfi

Tanımını ve anlam yönünden değerini yukarıda değerlendirdiğimiz karîneler teorisi Temmmâm Hassân’ın en meşhur görüşlerindendir. Cümlede anlamın oluşmasında karîneler dayanışması fikrini ilk ortaya atan dilbilimcidir. Bu teorisi ile anlam oluşumunda salt dil bilgisi yani gramer faktörünü (amil teorisini) ortadan kaldırmış oluyordu.⁷²⁰

⁷¹⁶ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 114; Bünyamin Aydın, “Temmmâm Hassân’ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 35, (2015): 64.

⁷¹⁷ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 82.

⁷¹⁸ el-‘Ârif, *Temmmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 44.

⁷¹⁹ Hassân, *el-Beyân fî ravâi’i’l-Kur’ân*, 197.

⁷²⁰ el-‘Ârif, *Temmmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 44.

Temmmâm Hassân, cümlede anlam bilindiğinde ve anlamın karışma ihtimalinin bulunmadığı zamanlarda karînenin de hazf edilebileceğini savunmuştur.⁷²¹ Örneğin “*حرق الثوب المسمار/Çivi elbiseyi deldi*” cümlesinde aklen, i‘rab karineleri ve diğer karineler olmadan “*المسمار/ Çivi*” kelimesinin fâil, “*الثوب/ elbise*” kelimesinde mefûl olduğu bilinir ve bu durumda başta i‘râb karinesi olan hareketlere ve cümlede fâili, mefûlü ve anlamı belirleyen diğer lafzî ve manevî karinelere ihtiyaç olmayacağını iddia etmiştir.⁷²²

Bu durumda karînelerin hazf edildiğinin K. Kerim, Hadis-i Şerif, şiir ve düz yazıdan delillerini göstererek anlatmıştır.⁷²³ Ancak kalsık dönem dilbilimciler, cümlede hazfin olduğu yerde mutlaka hazfe delalet eden bir gizli ve açıktan bir delil ispat etmişler ve doğru anlamın oluşmasında mantıklı açıklamalar ile cümle tahlili yapmışlardır. Temmmâm Hassân bu görüşünde, karinelerin hazfinden sonra cümlede anlamının açıklanması noktasında ve cümle tahlilinde yetersiz kalması yönüyle eleştirilmiştir.⁷²⁴

3.8.5. Zaman Olgusu

Lafızların anlam ifade etmesini diğer dilbilimciler genelde fiillerin özellikleri ve anlam değerlendirmesi bağlamında mâzî (geçmiş zaman), hâl (şimdiki zaman) ve istikbâl (gelecek zaman) olarak üç kısımda değerlendirmişlerdir.⁷²⁵ Temmmâm Hassân, kelimelerin sarf ilmindeki basit zaman olgusu ile nahiv ilmindeki, cümle içerisinde anlamın bağlamına göre ifade ettiği zamanların ayrımını yapmış ve neticede nahiv ilmindeki zaman çeşitlerini 16’ya kadar çıkarmıştır.⁷²⁶

3.8.6. Anlam Çoğalması

Anlam çoğalması fikri bağlamında farklı araştırmalar yapmıştır. Anlam çoğalmasını fonksiyonel anlamın bir kısmı olan analitik anlam olarak değerlendirmiştir.⁷²⁷ Anlam çoğalmasını yöntemsel olarak üç kısımda değerlendirmiştir:

⁷²¹ el-‘Ârif, *Temmmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 43.

⁷²² Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 234.

⁷²³ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 239.

⁷²⁴ Muhammed Amr, *Silsiletü’n-Nazriyyâti’l-Bedîle, (Nazariyyet’u-Tadâfuri’l-karâin)* 1.

⁷²⁵ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri’z-Zeheb fî ma’rifeti kelâmi’l-‘Arab*, 18; Feriduddin Aydın, *el-Ezminet’u fî’l-lugati’l-‘Arabiyye*, (İstanbul: Dâru’l-İber, 1997), 6.

⁷²⁶ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 242; Hassân, *Menâhîcu’l-bahs fî’l-luga*, , 180.

⁷²⁷ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 7; Hassân, *Makâlât fî’l-lugati ve’l-edeb*, II: 305; Hassân, *Menâhîcu’l-bahs fî’l-luga*, 256.

a) المعنى الوظيفي / Fonksiyonel Anlam: Sözdiziminde veya anlam akışında iki anlam değerinin aynı seviyede olmasıdır.

b) المعنى المعجمي للكلمة / Kelimenin Sözlüksel Anlamı: İki anlamın sözdizimi bağlamında aynı, bağlam dışında farklı anlamları yansıtmasıdır.

c) المعنى الاجتماعي أو معنى المقام / Toplumsal veya Bağlamsal Anlam: Bu kısım fonksiyonel Anlam ve Sözlüksel Anlam ile gizli de olsa bağlantılıdır. Çünkü sözdiziminde ve sosyal hayatta kullanılan kelimelerin de yansıttığı farklı anlamlar Sözlüksel Anlam ve Fonksiyonel Anamlardan farklı olamayacağını vurgulamıştır.⁷²⁸ Hassân bu konuda her bir anlamı detaylı olarak açıklamıştır.⁷²⁹

3.9. GÖRÜŞLERİNİN ÇAĞDAŞ DÖNEME ETKİLERİ

Temâm Hassân'ın görüşlerini genel bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda, onun köklü Arap dil mirasına çok önem verdiğini ve bu dilin de yeniliklere daima açık olması gerektiği sonucuna ulaşmak mümkündür.⁷³⁰ Bu yenilikçilik görüşünde onun Londra Üniversitesinin “*Ma ‘hedu’ d-dirâsâti’ ş-Şarkıyye ve l-İfrîkıyye*” bölümünde altı yıl gibi uzun bir zaman diliminde çağdaş dil bilimi teorilerini detaylı olarak öğrenmesinin etkili olduğu görülmektedir. Yine Londra Üniversitesinde “siyâk teorisi”ni savunan *John Rupert Firth* gibi bu alanda önemli dilcilerden, çağdaş dilbilim uygulamaları yönlerinden yararlanması da önemli bir etken kabul edilmektedir. Çünkü Hassân bu teoriler ışığında son asırlarda Batı dünyasında ivme kazanan çağdaş dilbilim ve anlambilimden etkilenmesi sonucu bu alanlarda önemli fikirler ortaya atmıştır.⁷³¹ Bu bağlamda Hassân, Arapça dil ve anlam araştırmalarında ilginç önerilerde de bulunmuştur, bu önerilerden bazıları şunlardır:

a) Arapça dil ve anlam çalışmalarındaki yöntem ve metotlarda dili kolaylaştırmak için yenilik yapılması.⁷³²

b) Gelişmiş toplumlar seviyesine ulaşabilmek için, Arapça dil ve anlam araştırmalarında Arapça harflerin kullanımı yerine, latin harflerinin kullanılması. Bu görüşü Arap dilbilimini daha geniş kitlelere ulaştırmak ve çağdaş dönemde daha

⁷²⁸ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 28.

⁷²⁹ Hassân, *el-Usûl*, 107; el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 30.

⁷³⁰ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 29.

⁷³¹ Hassân, *Makâlât fi’l-lugati ve’l-edeb*, I: 38.

⁷³² el-‘Ârif, *Temâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 329.

evrensel dil araştırmalarına zemin hazırlamak maksadıyla ortaya attığı düşünölmektedir.⁷³³

c) Arapça cümlelerde i'rab olgusunun atılması. Bu görüşünün temelinde anlamın ortaya çıkmasında, i'râb olgusunun ve neticede âmil teorisinin ön planda olmamasını bunun yerine karineler teorisini oluşturan anlam bileşenlerinin ön planda olması gerektiğini savunmuştur.⁷³⁴

d) Araştırmalarda klasik Arapça grameri ile yapılan ve sıradanlaşan yöntemlerden kurtulup, yeni yöntemlerin geliştirilmesi ve fasih Arapçaya uygulanmasını savunmuştur.⁷³⁵

e) Fasih Arapçanın yerine halk dilinde ve sosyal yaşamda insanların kendi aralarında meşhur olan Avam Arapçası (halk ağzı) kullanımının getirilmesi.⁷³⁶ Hassân'ın bu görüşünün ilmî araştırmalarda değilde yazısız iletişimdeki konuşmalarda savunduğunu düşünmekteyiz.

Bu önerilerinden onun fasih Arapçanın kullanımına, dil ve anlam kurallarına uymadığı veya önemsemediği anlaşılmamalıdır. Zira eserlerinde araştırmalarını fasih Arapça kurallarına göre yapmıştır. Bunun yanında klasik dönem dilbilimcilerin, doğru anlamı ortaya koymada ulaştıkları yöntemlere ek olarak yenilikçi yöntemlerin ışığı altında doğru anlamı keşfetmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Arap dilbilimi kültüründe Sîbeveyhi ve 'Abdulkâhir el-Cürcânî'nin üstünlüklerini övgü ve takdir ile ortaya koymaktadır.⁷³⁷ Bu bağlamda Sîbeveyhi'nin, kelimelerin tahlili alanında, Cürcânî'nin ise cümle dizimi ve terkibi alanında meşhur olduklarını beyân etmiştir.⁷³⁸

Sonuç olarak Hassân, kendisi Arap dilbilimcisi olduğı halde dil ve anlam araştırmalarında Batılı dilbilimcilerin yöntem ve metotlarını Arapça'ya uygulamaya çalışan bir dilbilimcidir. Arapçayı ve özellikle de dilbilim ve anlambilim alanlarında yenilikçiliğı savunan en meşhur çağdaş dönem Arap araştırmacılarından kabul edilmektedir. Çünkü Hassân'ın bu alanlarda ortaya attığı görüşlerin toplandığı, en meşhur ve en önemli eseri olan “*el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*” isimli

⁷³³ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 329.

⁷³⁴ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 329.

⁷³⁵ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 331.

⁷³⁶ Abdurrezzâk el-'Asrî, *et-Tefsîru'n-Nahvî 'Inde Temmâm Hassân*, (Ummân: Merkezu'l-Kitâbi'l-Akademî, 2020), 21.

⁷³⁷ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 252.

⁷³⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 2; el-'Asrî, *et-Tefsîru'n-Nahvî 'Inde Temmâm Hassân*, 22

kitabı, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli eseri ve Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* isimli eseri ile kıyaslanıp "*el-Kitâbu'l-Cedîd*" diye isimlenmiştir.⁷³⁹

Aynı zamanda Arapça dilbiliminin kurucularından olan, Sîbeveyhi'nin bu alanda Arapça cümleleri oluşturan kelimeleri analiz etmesi ve münferit olarak kelimelerin araştırma ve değerlendirmesini yapmakla ön plana çıkmıştır. Yine bu alanın tartışmasız en önemli dilbilimcilerinden Cürcânî, cümleleri ve terkipleri analiz etme, sözdizimi ve ta'lik teorilerini ortaya çıkarmakla ön plana çıkmıştır. Çağdaş dönemde ise Temmâm Hassân dil ve anlam araştırmalarında, Sîbeveyhi ve Cürcânî'nin, ortaya koyduğu yöntemlerden uzak olarak, betimsel yöntem (المنهج الوصفي) ile yapması ve dilbilim araştırmalarını gramer ve i'rab olgularının yoğunluğundan kurtarması yönü ile ön plana çıkmıştır.⁷⁴⁰

Hassân'ın klasik dönemin alanında en meşhur ve önemli dilbilicileri ile kıyaslanması, onun görüşlerinin çağdaş dönem Arapça dilbilimine ve anlambilimine yapmış olduğu katkı ve yansıma yönünden değerini ortaya koymaktadır.⁷⁴¹ Ayrıca Temmâm Hassân'nın dilbilim ve anlambilim alanlarında yapmış olduğu değerli çalışmaların, ülkemizde ve Arap dünyasında Arapça dil ve anlam araştırmalarına kaynaklık ettiğini, bu alanlarda araştırma yapanların mutlaka onun eserlerine başvurmasının gerekli ve yararlı olacağına inanmaktayız.

⁷³⁹ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 22.

⁷⁴⁰ el-‘Asrî, *et-Tefsîru'n-Nahvî 'Inde Temmâm Hassân*, 22.

⁷⁴¹ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 252.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI VE DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde Cürcânî ve Temmâm Hassân'ın görüşlerinin karşılaştırması ve değerlendirmesi yapılacaktır.

4.1. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

Cürcânî'nin eserlerini incelediğimizde ilk dönem eserlerinde sesbilim, cümle yapısı ve dilbilimin her alanında eserler verdiğini, hayatının sonraki dönemlerinde ise gerek zamanın yönetiminden gerekse de ilmî gelişmelerinden kaynaklanan sebepler ile edebiyat, belâgat ve dil felsefesi alanlarında eserler yazdığını görmekteyiz.⁷⁴²

Fakat ilk dönem eserlerinde, sözdizimi teorisinin temellerini yavaş yavaş oluşturduğunu, sonraki eserlerinde ise teorisini ortaya koyduğu ve geliştirilmesi için çaba harcadığı görülmektedir.⁷⁴³ Yani yazdığı tüm eserlerinde sözdizimi teorisine hizmet etmiş demek mümkündür.⁷⁴⁴

Diğer yandan Cürcânî, kendisinden önceki ve kendi dönemindeki dilbilimcilerin dilbilim ve anlambilim alanlarındaki görüş ve metotlarını eleştirmiş ve onlara doğru bakış açısını detaylı olarak anlatmanın yanında onların metot ve görüşlerinden farklı metotlar da geliştirmiştir.⁷⁴⁵

4.1.1. Dilbilim ve Anlambilim Alanlarındaki Görüşleri

Cürcânî'nin dilbilim ve anlambilim alanlarında diğer dilbilimcilerden farklı yeni görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

a) Cürcânî dil ve anlam üzerine yaptığı araştırmalarında cümle yapılarına yenilikçi ve bu alanı monotonluktan kurtaran dinamik görüşler getirmiş, diğer dilbilimcilerin hatalarını ortaya koymuştur.⁷⁴⁶ Bununla kalmayıp onların görüşlerindeki veya yöntemlerindeki hatalarının nereden kaynaklandığını âyet, şiir ve anlamlı cümleler

⁷⁴² Hacımüftüoğlu, 'Abdülkâhir el-Cürcânî, I: 246.

⁷⁴³ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 41.

⁷⁴⁴ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 18.

⁷⁴⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 83.

⁷⁴⁶ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 7.

ile açıkladıktan sonra, onların metotlarından farklı metotlar kullanarak, gramer kuralları ile anlam araştırmasının doğru yollarını göstermiştir.⁷⁴⁷

b) Cürçânî'nin anlam araştırmalarındaki görüşlerinden çağdaş dönem dilbiliminin de temellerini oluşturan, yeni dil ve anlam türleri ve teorileri ortaya çıkmıştır. Araştırmalarında bu anlam türlerine de farklı delalet şekilleri ekleyerek doğru anlam bileşenlerini bulma aşamasında cümlelerin oluşum yollarını ve yöntemlerini açıklamıştır.⁷⁴⁸

c) Cürçânî'nin dilbilim ve anlambilim konulu metinleri incelendiğinde onun bu ilim dallarına ait görüş ve düşüncelerini sunarken kullandığı en önemli yöntemlerden birinin “*istikrâ yöntemi*” olduğu kabul edilmektedir.⁷⁴⁹ Yani bir şeyin parça ve cüzlerinde bulunan bir olgudan hareketle, genel kurallara ulaşmak olan tümevarım yöntemidir.⁷⁵⁰

Cürçânî dilbilime ilişkin fikirlerini Arap söz geleneğinin en önemli unsurları olan düz yazı ve şiir metinleri içerisinde, bu yöntem ile istinbât etmiş ve dilbilim ile ilgilenen herkesin bu yöntemi bilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁵¹ Cürçânî'nin anlam araştırmalarında takip ettiği diğer bir yöntem ise nahiv ilmi bağlamında “*analiz yöntemi*”dir. Cürçânî nahivle alakalı analiz yöntemini sıradan söz seviyesinde, düz yazıda, şiir ve edebî metinlere ait tüm söz seviyelerinde bu yöntemi temel kriter olarak düşünmüş ve bu yöntemin çerçevesini genişleterek tüm söz seviyelerini birbirinden ayırmada önemli ve temel bir yöntem olarak kabul etmiştir. Bu sayede birbiriyle yakından alakalı iki söz ve anlam düzeyi arasında bu nahvî analiz yöntemini iki düzey olarak şöyle uygulamıştır:

Birinci düzey ilmi ve objektif dil kurallarına göre doğruluğu veya yanlışlığı belirleyen anlam kaymasının hiç olmadığı veya sifra yakın olduğu düz ifâdelerde yani “ed-delâlatül vaz’iyye/الدلالة الوضعية” de uygulanan normatif düzeydir. Bu kısmın dil kullanımındaki örnekleri “*Zeyd gitmektedir/يذهب زيد*” ve “*Amr çıktı/خرج عمرو*” gibi cümlelerdir.

⁷⁴⁷ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 15.

⁷⁴⁸ Lâşîn, *et-Terâkîbu'n-Nahviyye*, 75.

⁷⁴⁹ Boyalık, ‘*Abdülkâhir Cürçânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*, 152.

⁷⁵⁰ es-Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 18.

⁷⁵¹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 40-41.

İkinci düzey ise anlam tayininde sözler arasındaki değerin, üstünlüğün ve farklılığın sebeplerini tespit etmek üzere, birinci düzeyi hareket noktası kabul eden betimlemeli ve tasvir edici (deskriptif) düzeydir.⁷⁵²

d) Cürcânî yukarıdaki yöntemlerin yanında ispat etmek ve ön plana çıkarmak istediği yöntem veya düşünceleri de ortaya atmıştır. Kendi kavramları ve anlam felsefesiyle çelişen kavram ve düşünceleri yok etme ve çürütme yöntemini uyguladığı da görülmüştür. Yani Cürcânî eserlerinde sıkça kullandığı kavram ve ifâdelerinde önce ortaya atılmış bazı fikirleri analiz yöntemini kullanarak kendi dil ve anlam terminolojisini pekiştirdiği görülmüştür.⁷⁵³ Bu yöneme de yıkım ve inşâ veya başka bir tabirle ispat ve nefy yöntemi denilmektedir. Bu yöntemle birbirine zıt olarak kabul edilen iki işlem yoluyla kendi fikrî konumunu inşa etmiştir.⁷⁵⁴ Aynı zamanda bir yönden farklı gördüğü görüşleri eleştiriye tabi tutarken diğer yönden kendi fikrî anlayışını oluşturmaya çalışmıştır.⁷⁵⁵

e) Cürcânî, çağdaş dönem dilbilimcilerin de kabul ettiği, fikir ve dil arasındaki ilişkilerde, zihinlerde oluşan anlamlar olmadan dil olgusunun oluşamayacağını, kelimeler olmadan fikirlerin olmayacağını (ifade edilemeyeceğini) ve fikirler olmadan da kelimelerin olamayacağını belirtmekle yaşadığı dönemde önemli dil felsefesi kuralları geliştirmiştir.⁷⁵⁶

Cürcânî'nin düşüncesinde ve özellikle de sözdizimi teorisinde, anlamlı cümlelerin oluşumunda anlam bileşenlerini düşünce ile irtibatlandırılması onun başka bir özelliği olarak görülür. Çünkü ona göre sözdiziminde anlamların ortaya çıkması düşünce yani fikir ile elde edilen bir sanattır.⁷⁵⁷ Yine onun araştırma uslûbunda fikir ve düşünce ile irtibat kurduğu diğer bir dil olayı da mecâz içeren ifâdelerdir. Bu konuda “العقل/akl” kavramını kullanan Cürcânî, mecâz içerikli ifâdelerin ve metinlerde konuşanın maksudını anlamının yolunu akıl yürütme etkinliğine bağlamıştır.⁷⁵⁸

f) Cürcânî'nin savunduğu görüşe göre anlamlı cümledeki sözdizimi ve anlam bileşenlerinin konumunu, nahiv kurallarından doğan anlamlar belirlemektedir. Nahiv

⁷⁵² Boyalık, ‘Abdülkâhir Cürcânî’nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi, 152.

⁷⁵³ el-Cürcânî, *Delâilu’l-İ’câz*, 42.

⁷⁵⁴ Boyalık, ‘Abdülkâhir Cürcânî’nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi, 153.

⁷⁵⁵ Boyalık, ‘Abdülkâhir Cürcânî’nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi, 154.

⁷⁵⁶ el-Cürcânî, *Esrâru’l-Belâga*, 5.

⁷⁵⁷ el-Cürcânî, *Delâilu’l-İ’câz*, 543.

⁷⁵⁸ el-Cürcânî, *Delâilu’l-İ’câz*, 441; Boyalık, ‘Abdülkâhir Cürcânî’nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi, 161.

kurallarından meydana gelen anlamları da kelimelerin ifade şekillerine göre, cümle içerisindeki değişimi ve nahiv kurallarına göre gelmesi oluşturmaktadır. Yani Cürçânî'ye göre anlamlı bir cümlelerin oluşması için söz dizim, yapı, tertib ve ta'lik aşamalarının oluşması gerekmektedir.⁷⁵⁹

g) Cürçânî'nin en önemli yenilikçi görüşlerinden biri de Arapça cümlelerin anlam araştırılmasında, (nahiv kurallarına olan ihtiyacı önemle savunmakla beraber) nahiv ilminin dilbilimdeki konumunu değiştirmek olmuştur. Zira bu ilmi sadece kelimelerin sonundaki i'râbı inceleyen ve i'râbın şekilsel sıkıcılığı ile uğraşan, cümlede sebeplerin de sebeplerini araştıran bir ilim dalı seviyesinden, cümlelerin tüm anlam bileşenlerini analiz eden ve geniş bakış açısı ile farklı anlam altarnetifleri de sunan ve düzenli bir ilim dalı seviyesine yükseltmiştir.⁷⁶⁰ Nahiv kurallarına sözdiziminde anlamı oluşturan bileşenlerin nasıl anlam ifade edeceğini, kelimelerin kurallara göre hangi konumda olacağını âyet, şiir ve Arapça cümleler üzerinde detaylı olarak anlattığını görmekteyiz. Ona göre gerek sözdiziminin anlamlı ve fasih olmasını gerekse de cümlelerin sözdiziminin bozukluğunu yani kısaca dil ve anlam yönünden cümlelerin güzelliği veya çirkinliğini temelde nahiv kuralları belirlemektedir.⁷⁶¹

h) Cürçânî, cümlelerin sözlük anlamında edebî yönden bir üstünlük olmadığını ancak cümlelerin bu anlamının, iyi ve uyanık zihinlerin anlayabileceği başka manalara bir hazırlık ve delil olabileceğini savunmaktadır.⁷⁶²

i) Sözdizimi teorisi bağlamında cümlelerin iç ve dış etkenler yönünden doğru kurulmasına önem vermiştir. Cümle içi etkenler, cümleyi oluşturan lafızların morfolojik yapısı (sarf), dizimi ve lafızların uyumudur. Dış etkenler ise cümlelerin ifade biçiminde bulunduğu bağlam denilen hâl veya makâmdır.⁷⁶³

j) Cürçânî'nin dilbilim ve anlambilim alanlarındaki görüşleri ve metotlarının temelinde, çağdaş dönem dilbilimcilerinden birçoğunun kabul ettiği “*dil olgusu, lafızlar topluluğu değildir ancak ilişkiler topluluğudur*” kuralı vardır. Yani anlamı oluşturan bileşenler içinde sadece cümleyi oluşturan lafızlar ve bu lafızların anlamları yoktur.⁷⁶⁴

Nitekim Cürçânî, cümlelerin anlam değerlendirmesinde, cümleler konuşulmadan önce “مستوى ما قبل النطق” ve konuşulduktan sonra “مستوى ما بعد النطق” olmak üzere iki

⁷⁵⁹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 55.

⁷⁶⁰ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 28.

⁷⁶¹ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 28; Lâşîn, *et-Terâkibu'n-Nahviyye*, 82.

⁷⁶² el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 314.

⁷⁶³ el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 44.

⁷⁶⁴ Hilâl, Muhammed Guneymî, *en-Nakdu'l-edebiyyu'l-hadîs*, (Dâr'u-Nahdat'ı- Mısır, y.y. 1998), 264.

anlam standartı geliştirmiştir. Bu yeni standartlar iki ayrı bilim dalının ilgi alanına girmektedir; birinci kısım yani cümlelerin konuşulmadan önceki anlam değerlendirmesi, dilcilerden daha çok psikologların ilgi alanına giren zihinsel arka planı olan anlamlardır. İkinci kısım ise; dilbilimcilerin ilgi alanına giren cümledeki lafızların nahiv anlam ilişkileri ve cümle dizimi kuralları çerçevesindeki anlam bileşenlerinin değerlendirmesidir. Cürcânî, bu iki anlam standardı ile cümlelerde kendisi ile belâgatın gerçekleştiği hâl “الحال” ve makâm “المقام” etkilerini anlam araştırmasında gündeme getirmekle fikir (düşünce) ve dil (lisan) arasında yeni bir bağ kurmuştur.⁷⁶⁵ Cürcânî’nin fikir ve dil arasında kurduğu bağdan bu alanda, konuşanın konuşma kasdı veya hedefi de denilen ve genellikle ‘ilm-i beyân’ın konuları içerisinde analiz edilen, “*anlamanın anlamı/معنى المعنى*” kavramı oluşmuştur. Bu kavramın temelinde de lafızların delâletleri, nahivî anlamlarının delâletlerinin yanında hâl ve makâmın delâletlerinin ilişkileri sonucu ortaya çıkan etkenler olduğu kabul edilmektedir.⁷⁶⁶

4.1.2. Cürcânî’nin Fesâhat ve Belâgat Alanındaki Görüşleri

Cürcânî’nin fesâhat ve belâgat alındaki görüşlerini de maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

1- Anlam araştırmasında diğer fesâhat ve belâgatçılar edebî cümlelerin oluşumunda: “إنه ليس إلا المعنى واللفظ ولا ثالث” (*cümle oluşumunda*) *ancak anlam ve lafız vardır üçüncüsü yoktur*” kuralına dayanarak sadece lafızlara ve lafızların anlamlarına önem vermişlerdir. Ancak Cürcânî üçüncü bir anlam bileşeni olan nazmı yani sözdizimi teorisini eklemiştir.⁷⁶⁷

2- Ona göre edebî cümleler sadece lafızlardan oluşmaz, cümlelerin edebî değere ulaşabilmesi için anlam yönünden edebî olan lafızların da tercih edilmesi gereklidir.⁷⁶⁸

3- Klasik dönem dilbilimcilerinden birçoğuna göre anlamlar lafızlara tâbidir. Cürcânî’ye göre ise lafızlar, anlamlara tâbidir ve anlamların zihindeki dizimine göre anlamlı cümleler oluşur. Yani ona göre edebî cümle önce zihinde oluşur ve şekillenir, daha sonra lafızlar ile ifade edilir. Çünkü anlamlar söylenmeden önce gizlidir. Bu gizli

⁷⁶⁵ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 80.

⁷⁶⁶ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 264; *Esrâru'l-Belâga*, 102.

⁷⁶⁷ el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, 3.

⁷⁶⁸ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 386.

anlamaların ortaya çıkması ve anlamın kuvvetli olmasında akıl, his ve duygular etkili olur.⁷⁶⁹

4- Cümlelerin edebî yönden güzelliğinin temelinde nazm/النظم, yapı/الصياغة ve şekil/التصوير vardır.⁷⁷⁰

5- Edebî cümlelerin değerleri lafızlar, anlamlar ve iyi bir sözdizimi arasındaki ilişkilerin iyi kurulması sonucu ortaya çıkar.⁷⁷¹

6- Sözdiziminde cümledeki her bir kelime veya anlam biçimi, diğer anlamlı kelimelerin yanındaki yerini almakta ve neticede nahiv manalarına göre anlamlar arasındaki alakayı sağlamaktadır. Bundan dolayı da sözdiziminde cümlelerin kısımları, cümlelerin biçimi, anlamın uygunluğu ve diğer anlam bileşenleri arasında anlam birliğini ve âhengini sağlayan sağlam bir bağ oluşmaktadır.⁷⁷²

7- Sözdiziminde cümlelerin biçimsel yönden değeri sadece cümlelerin lafızları ile alakalı değildir. Ancak lafızlar cümlelerin anlamlarına destek olur ve konuşan kişinin maksudını yerine getirmeye yardımcı olur. Neticede cümlelerin biçimi ile anlamları arasında derin ve sağlam bir bağ vardır ki bunun sayesinde lafız, (zihne gelen) ilk anlamları ifade etmeyi güçlendirir ve açıklar.⁷⁷³

8- Cümlelerin biçimindeki kurgu, cümlelerin güzelliği ve sağlamlığının olmazsa olmaz destekçisi değildir. Çünkü cümlelerin biçimini destekleyen en önemli anlam bileşeni lafızların sözdizimidir. Diğer etkenler ise sözdiziminin güzelliğinin artmasına yardımcı olur. Onun “*ما في اللفظ لولا المعنى، وهل الكلام إلا بمعناه*” anlam olmasa lafzın bir değeri yoktur ve kelam anlamlı olmalıdır.”⁷⁷⁴ Görüşünden sözdiziminde lafız ve anlamın cümlelerin omurgasını oluşturduğunu diğer anlam bileşenlerinin ise cümlelerin edebî yönden değerini artırdığını görmekteyiz.

9- Cürcânî diğer dilbilimcileri, “*وإنَّ المعاني لا تتزايد؛ وإنما تتزايد الألفاظ*” *cümlede anlamlar fazlalaşmaz ancak lafızlar fazlalaşır*” görüşlerinden dolayı eleştirmiş ve bu görüşün anlam oluşumunda sadece lafızlara değer verilmesi yönüyle doğru olduğunu ifade etmiştir. Yani cümlelerin anlamı, cümledeki lafızlar ölçü kabul edildiğinde

⁷⁶⁹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 417.

⁷⁷⁰ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 44.

⁷⁷¹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 359.

⁷⁷² el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 425.

⁷⁷³ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 395.

⁷⁷⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 252.

fazlalaşmayacağını fakat edebî cümlelerin anlam oluşumunda nahivî manaları ve diğer mânevî (gizli) anlam bileşenlerini de göz önüne almayı gerekli görmüştür. Bu sayede bir cümlelerin farklı anlamları olabileceğini savunmuştur.⁷⁷⁵

4.2. TEMMÂM HASSÂN'IN DİLBİLİM ALANINDAKİ FARKLI GÖRÜŞLERİ

Temmmâm Hassân çağdaş dönemde Arapça dilbiliminin gelişiminde yenilikçi bir metot ile araştırılmasında önemli rol oynayan dilbilimcilerden biri kabul edilmektedir. Hassân, yenilikçi metodunda klasik dönem dilbilimcilerin görüş ve yöntemlerini tamamen yok saymadığı gibi klasik dönemin dil ve kültür mirasını çok değerli kabul ettiğini eserlerinde önemle vurgulamıştır.⁷⁷⁶ Ayrıca onun klasik ve çağdaş dönem dil ve anlam araştırmalarından elde ettiği önemli birikimler ile bu alana yeni fikirler sunduğunu da söylemek mümkündür.⁷⁷⁷ Bu yeni fikirlerinde diğer dilbilimcilerin görüşlerinden farklı olanları da vardır. Onun dilbilim alanında genel olarak görüşlerini incelediğimizde özellikle klasik dönem dilbilimcilerden farklı görüş ve metotlarını şöyle özetleyebiliriz:

a) Nahiv (gramer) konularını klasik dönemden farklı olarak yeni bir metot ile düzenlemiştir.⁷⁷⁸

b) Nahiv alanında dilbilimsel yeni birtakım görüşler ve metotlar ortaya koymuştur.⁷⁷⁹

c) Sarf ilmindeki kelimelerin isticâk/etimoloji (türemesi) konusunda, Basra ekolünün, “kelimelerin isticâk mastardandır” görüşüne ve Kûfe ekolünün “kelimelerin isticâk sülâsî fiillerin mâzîsindendir” meşhur görüşlerine ters olarak “kelimelerin isticâkında hareket noktası olarak kelimenin fâil fiili, aynel fiili ve lamel fiilleridir” görüşünü ortaya atmıştır.⁷⁸⁰ Kelimelerin türemesinde sözlükbilimcilerin takip ettiği kelime maddelerin kendi arasındaki lafız yönündeki bağa göre karar verilmesini uygun görmüştür. Örneğin “قَاتِلٌ قَوِيلٌ/أَكْرَمٌ كَرَمٌ” gibi kelimelerde ona göre asıl harfler yani “ك-ر-”

م ve “ق-ت-ل” harfleri bu kelimenin maddesi kabul edilir diğer şedde, elif, vav ve

⁷⁷⁵ el-Cürânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 265.

⁷⁷⁶ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 295.

⁷⁷⁷ el-Ârif, *Temmmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 42.

⁷⁷⁸ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 208.

⁷⁷⁹ Bkz. bu çalışma, *Temmmâm Hassân'ın Öne Çıkan Görüşleri*, 180.

⁷⁸⁰ Hassân, *el-Lugatu'l- 'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166

hemze de kelimeye sarf yönünden gerekli olan şekilsel ve anlamsal değerleri ifade etmek için getirilmiştir.⁷⁸¹ Bu yeni görüşü ile klasik ve çağdaş dönemdeki dilbilimcilerin ortak kabulü olan bir konuda farklı bir görüş sunmuştur. Aynı zamanda zamirler, zarflar, edatlar ve havâliflerin bir kısmı hariç Arapça kelimelerin tamamını müştâk olarak kabul etmiştir.⁷⁸²

d) Yine sarf ilminde kelimelerin vezinleri konusunda Arapça kelimelerde rubâî (kök harfi dört harf olan) ve humâsî (kök harfi beş harf olan) veznin bulunmadığını, klasik dönem dilbilimcilerin savunduğu rubâî veya humâsî kelimelerin aslının sülâsî kelimelere bir harf veya iki ziyâde harf eklenerek elde edildiğini savunmuştur. Örneğin “دحرج-زغرد” gibi kelimelerde “دحرج” kelimesinin aslının “دَحَج” olduğunu ve ziyâde harfin “الحاء” harfi olduğunu, “زغرد” kelimesinin aslının ise “غَرَدَ” olduğunu ve ziyâde harfin “الزَّاي” harfi olduğunu söylemiştir.⁷⁸³ Diğer dilbilimciler yukarıda örnek olarak verilen kelimelerin vezninin “فَعْلَل” olduğunu ve bu vezinde ziyâde kısmın “اللام” harfinin tekrar etmesinde olduğunda görüş birliği içindedirler. Hassân’ın görüşüne göre ziyâde harf, veznin aynel fiilindedir ve bu durum genel sarf kurallarına aykırıdır diye eleştirmişlerdir.⁷⁸⁴

e) Klasik dönem dilbilimcileri isimler ve fillerde ziyâde harf olarak “سألتمونيها” kelimesinde bulunan harfleri yani “س-أ-ل-ت-م-و-ن-ي-ه-ا” harflerinin gelebileceğini kabul etmişlerdir.⁷⁸⁵ Temmâm Hasân ise ziyâde harfler konusunda bir ayrıma gitmemiş ve Arap alfabesinde bulunan bütün harflerin ziyâde harf olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁷⁸⁶

f) Klasik dönem dilbilimcilerinin ekserisi, nahiv konularını kelime (isim, fiil ve harf) ve cümleyi merkeze alarak anlamı incemişler fakat Temmâm Hassân nahiv konularını, lafızların ses düzeni/النظام الصوتي/ sarfî/النظام الصرفي (morfoloji) yönü ve nahvî/النحوي yönü olarak üç ana başlığı merkeze alarak anlam araştırması yapmıştır. Bu

⁷⁸¹ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 217.

⁷⁸² Hassân, *el-Hulâsatu'n-Nahviyye*, 41.

⁷⁸³ Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 219.

⁷⁸⁴ İsmihân Musri', *Âliyât'u-teysîri'd-dersi'l-lugaviyyi'l-'Arabî fi fikr-i Temmâm Hassân*, (Doktora Tezi) Câmi'atu'l-Hâc, Batna 2017, 274.

⁷⁸⁵ es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi' fi şerhi Cem 'i'l-Cevâmi'*, III: 454.

⁷⁸⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 153.

başlıkların her biri kendi içerisinde özel kelime yapıları, anlamlar, ilişkiler ve değerlendirmelerden oluşmaktadır.⁷⁸⁷

g) Kalsik dönem dilbilimcileri me‘ânî ilmini, nahiv ilminden ayrı değerlendirip bu ilim dalını belâgat ilminin konuları içinde bir bölüm olarak kabul etmişler, Hassân ise bu görüşe katılmayıp, me‘ânî ilmini, nahiv ilminin zirvesi olarak kabul etmiştir.⁷⁸⁸

Belâgatçıların anlamlı cümleyi oluşturan terkip çeşitlerini, müsbet, menfi, istifhâm şeklinde yaptıklarını, nahivcilerin yaptıkları gibi anlamı oluşturan edat ve diğer anlam bileşenlerini cümlelerin terkiibinde merkeze almadıklarını, yine belâgatçıların cümle oluşumunda, sadece cümlelerin söyleniş tarzına ve söyleniş şekline, cümlelerin içindeki îcâz, itnâb ve musâvâtın olup olmadığına ve cümlede takdim, tehir, fasıl, vasıl ve kasrın olup olmadığına bakmalarını eleştirmiş ve kendi görüşünü şöyle ifade etmiştir:

والواقع أن هذه الدراسة للمعنى -وهي دراسة معاني وظيفية في صميمها- تبدو أكثر صلة بالنحو منها بالنقد الأدبي، الذي أريد بها خطأ أن تكونه. ومن هنا نشأت هذه الفكرة التي تتردد على الخواطر منذ زمن طويل، أن النحو العربي أحوج ما يكون إلى أن يدعي لنفسه هذا القسم من أقسام البلاغة الذي سمي علم المعاني، حتى إنه ليحسن في رأيي أن يكون علم

المعاني قمة الدراسة النحوية أو فلسفتها إن صح هذا التعبير.

*“Aslında bu anlam araştırması, özünde fonksiyonel anlam araştırması olarak, hatalı olduğunu söylediğim edebî eleştiriden (me‘ânî ilmi) daha çok nahiv ilmi ile bağlantılıdır. Buradan uzun zamandan beri, zihinleri kurcalayan bu fikir doğmuştur. Arap nahvi, belâgat ilminin kısımlarından ve me‘ânî ilmi diye isimlendirilen ilimin kısımlarından sayılmasına daha çok ihtiyaç duymaktadır ki benim görüşüme göre me‘ânî ilmi nahiv araştırmalarının ve tabiri caiz ise nahiv felsefesinin zirvesindedir.”*⁷⁸⁹

h) Temmâm Hassân, Arapça bir terkiibin anlamının ortaya çıkarılması için, sadece i‘rab alâmetlerinin yani klasik dilbilimcilerin itibar ettikleri âmil teorisinin yeterli olmadığını, bu anlamların ortaya çıkması için lafzî veya mânevî karînelere de ihtiyaç duyulduğunu savunmaktadır. Anlam bileşeni olarak i‘rab olgusunu (amil teorisi) da bu karînelerden biri olarak kabul etmiştir. Bu görüşünden hareketle de anlam bileşenlerinde karîneler teorisini öne çıkarmıştır.⁷⁹⁰ Ancak Hassân’ın doğru anlamı tespit etme yöntemi olarak kullandığı karîneler teorisi, sonuçları gözönünde

⁷⁸⁷ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 66.

⁷⁸⁸ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 19.

⁷⁸⁹ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 18.

⁷⁹⁰ Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 231.

tutulduğunda, klasik dönem dilbilimcilerin kullandığı âmil teorisinin daha detaylı hali olarak kabul edilmektedir.⁷⁹¹

i) Hassân, sarf ve nahiv ilmindeki zaman olgusunun farklı olduğu görüşünü savunmaktadır. Ona göre klasik dönem dilbilimciler nahivdeki zaman olgusunu belli kalıplara tahsis etmişler, örneğin, “كتب/yazdı” (mâzi fiil) kalıbı mâzîye, (geçmiş zaman) “يكتب/yazıyor-yazar” (muzârî) kalıbı hâl veya istikbâle, yine “يكتب/yaz” (emir) kalıbı hâl veya istikbâl zamanını yansıtır görüşünü savunmuşlardır fakat sarf ilmi bağlamında bu kalıpların yansıttığı zaman anlamı ile nahiv ilmindeki cümle terkinin zaman anlamı aynı değildir. Sarf ilmindeki lafız kalıplarının zaman anlamı tek lafız veya kelimenin yansıttığı zaman dilimi iken, nahiv ilminde cümle dizimindeki anlamı belirleyen etken, o cümlelerin kullanıldığı bağlamdır. Bu görüşüne, örneğin “فَعَلَ” (mazi fiil) kalıbındaki bir fiil genel olarak mazi anlamı ifade ederken, cümle bağlamında bazen istikbal anlamını da yansıtabileceğini söylemiş ve “إذا جاء نصر الله والفتح/ Allah’ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde”⁷⁹² cümlesinde “جاء” kalıbı sarf ilmine göre, mazi fiil olarak genel kullanımda geçmiş zaman ifade ederken, bu cümle bağlamında gelecek zaman anlamı ifade ettiğini bu görüşüne delil olarak sunmuştur.⁷⁹³

j) Hassân’a göre anlamın belirlenmesi için farklı ihtimaller vardır. Bu ihtimalleri kendisi şöyle ifade etmiştir:

قد يعود تعدد احتمالات المعنى إلى الإشتراك في اللفظ، وقد يعود إلى لازم المعنى، وقد يأتي من تعدد صور الإعراب أو اختلاف
القصد، أو من غير ذلك من المقاصد...

*Anlam ihtimallerinin çoğalması, bazen lafızdaki (anlam) ortaklığa, bazen anlamın gerektirdiği şeye, bazen i‘rab şekillerinin çokluğuna veya konuşanın kasdına veya başka bir şey ile alakalıdır.*⁷⁹⁴

⁷⁹¹ el-‘Asrî, *et-Tefsîru’n-Nahvî ‘Inde Temmâm Hassân*, 24.

⁷⁹² Nasr Suresi 110:1.

⁷⁹³ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 30.

⁷⁹⁴ Hassân, *el-Fargu beyne’l-lubsi ve’htimâli vucûhi’l-ma’nâ*, *Edinburgh University Press Journal of Qur’anic Stud’es*, sy. 15 (2013): 156.

4.3. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN BENZER GÖRÜŞLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Dilbilim ve anlambilim alanlarına yaşadıkları dönemde önemli katkılar sunan iki dilbilimcinin ortak noktada buluştukları öne çıkan görüşlerini ve özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

1- Araştırma yöntemleri bağlamında Cürcânî, belâgat ve nahiv ilminde, (Kur'ân'ın i'câzı tartışmaları üzrine) anlambilim ve sözdizimi için ortaya koyduğu dil teorilerini yeni yöntem ve kurallar üzerine bina etmiştir. Bu kuralların anlamı oluştururken nasıl kullanılacağını uygulamalı bir şekilde açıklaması, Arap dili ve edebiyatını sadece bir kurallar manzumesi olmaktan çıkarmış ve bu alana dinamizm kazandırmıştır. Temmâm Hassân da özellikle Batı dünyasında anlambilim alanında, klasik dönemde yapılanlardan farklı tarz ile yapılmış gramer ve dilbilim araştırmalarının da etkisiyle Arap gramer ve dilbiliminde birçok yeni anlam teorileri, fikirler ve yaklaşımlar ortaya koymuştur. Bu çabası ile çağdaş dönemde dilbilime ve anlambilime farklı bir bakış açısı getirmiştir. Yani her iki dilbilimci de yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında dil ve anlam teorileri ile eserlerinde yenilikçi ve kolaylaştırıcı yöntemleri izlemekle ortak noktada buluşmuşlardır.

2- Anlam araştırmalarında ta'lik/التعليق karînesi hem Cürcânî'nin hemde Temmâm Hassân'ın önem verdiği bir anlam bileşenidir.⁷⁹⁵ Başka bir ifade ile Temmâm Hassân'ın “التقييد/takyî” veya “التخصيص/tahsîs” karînelerini, Cürcânî'nin “التعلق/ta'alluk” kavramından esinlenerek ortaya koyduğu düşünülmektedir.⁷⁹⁶

Cürcânî'ye göre “التعلق/ta'alluk” kavramı, cümlede mefûlun bih, mefûlu mutlak, mefûlun fih, zarf veya hâl gibi cümle ögeleri, dilbilim kuralları çerçevesinde şekilsel olarak cümle dizimini oluşturduktan sonra cümle ögelerinin terkîb bağlantılarından ortaya çıkan anlam olgusudur.⁷⁹⁷ Örneğin “ضرب زيد عمراً يوم الجمعة ضرباً شديداً تأدياً له” cümlesinde “Zeyd, Amrı edeplendirmek için, Cuma günü şiddetli olarak dövdü” anlam olgusu bu fiil cümlesindeki, fiil ile cümlenin dizimindeki diğer fâil, mefûl, zaman zarfı

⁷⁹⁵ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 187; Luthfi, *Nazariyyetu'l-'Âmili ve Tazâfuru'l-Karâini 'inde Temmâm Hassân*, 100.

⁷⁹⁶ Osman, *Te'essür'ü Nazariyyeti'l-karâin li Temmâm Hassân bi Nazariyyeti'n-nazm li'l-Cürcânî*, 47.

⁷⁹⁷ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 352.

ve hâl ögeleri arasındaki taalluk yani fiilin isnâdı, fâiliyyet, mefûliyyet, zaman mefhumu ve sebep sonuç ilişkisi gibi birtakım anlamsal ilgi ve alakadan kaynaklanmaktadır.⁷⁹⁸ Başka bir ifade ile cümledeki zaman zarfını belirten mefûlû fiyh, anlamı sınırlandıran ve güçlendiren mefûlû mutlak, sebep bildiren mefûlû leh, fiilin oluş şeklini (sıfat) ve kim üzerinde gerçekleştiğini (nisbet) ortaya koyan harfi cer ve izâfet ögeleri de temelde fiil ile alakalıdır. Cümlelerin dizimindeki bu gramer ve anlamsal yönden oluşan alakaya “التعلُّق/ta‘alluk” denilmektedir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi anlamlı cümlelerdeki, anlamın ortaya çıkmasını ve cümledeki kelimelerin bağlantılarını Temmâm Hassân’da, çok önem verdiği mânevî karînelerden olan “التقييد/takyîd” ve “التخصيص/tahsîs” anlam bileşenlerine bağlamaktadır.⁷⁹⁹ Dolayısıyla iki dilbilimci arasında anlamlı cümlelerin anlam bileşenlerini tespit konusunda -isimlendirmeleri ve anlam analizlerinde farklılık olsa da- temelde benzerlik söz konusudur.⁸⁰⁰

3- Cürçânî’nin sözdizimi teorisini oluşturan anlam bileşenlerinde ve Temmâm Hassân’ın karîneler teorisini oluşturan anlam bileşenlerinde ve işlevlerinde her ne kadar isimleri farklı da olsa sonuçta bir etkileşim görmek mümkündür.⁸⁰¹ Fakat bu etkileşim, Temmâm Hassân’ın karîneler teorisinin değerinden ve asaletinden bir şey kaybettirmemekte aksine anlam bileşenlerine daha detaylı ve farklı açılardan bakmaya imkân sunduğunu düşünmekteyiz.⁸⁰²

4- Temmâm Hassân, yüksek lisans, doktora ve diğer akademik araştırmalarının ekserisini İngiltere’deki önemli dilbilimcilerin gözetiminde yapmasına rağmen, zamanındaki diğer Arap dilbilimcilerinin yaptığı gibi sadece Batı kültürünü ve söylemlerini savunmamış, aksine eserlerinde klasik dönemin ve özelde Cürçânî’nin nahiv ve sarf ilimlerindeki görüş, söylem, felsefe ve kültürünü de yansıtmıştır.⁸⁰³

5- Cürçânî ve Temmâm Hassân ortaya attıkları çok değerli dil ve anlam teorileri ve araştırma metotları incelendiğinde ikisinin de yaşadıkları dönemde başka bir dilbilimciden etkilendikleri ve araştırmalarını o dilbilimcinin görüşleri ekseninde oluşturdukları görülmektedir. Cürçânî’nin ortaya attığı sözdizimi teorisinin söylemlerini

⁷⁹⁸ el-Cürçânî, *Delâilu’l-i‘câz*, 376.

⁷⁹⁹ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 352.

⁸⁰⁰ Fâtima Osman Muhammed Osman, *Te’essür’ü Nazariyyeti’l-karâin Li Temmâm Hassân Bi Nazariyyeti’n-nazm li’l-Cürçânî*, 47.

⁸⁰¹ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 328.

⁸⁰² el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 353.

⁸⁰³ el-‘Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 328.

bazı farklar olsa da, el-Câhız ve Kâdî Abdülcabbâr'ın daha önce ortaya attığı görüşlerin üzerine bina ettiği düşünülmektedir.⁸⁰⁴ Kâdî Abdülcabbâr daha önce sözdiziminin (nazm) ile fesâhat arasındaki alakasını şöyle ifade etmiştir:

اعلم أن الفصاحة لا تظهر في أفراد الكلام، وإنما تظهر في الكلام بالضم على طريقة مخصوصة“

*Fesâhatın, sözün (cümlelerin) kelimeleri arasında gerçekleşmeyip, ancak (kelimelerin) özel bir yöntem ile bir araya gelmesi ile ortaya çıkacağını bil.”*⁸⁰⁵

Bu tanımında onun sözdizimini, kelimelerin cümle içerisindeki ilişkilerinden doğan anlam olarak tarif ettiği görülmektedir. Fakat sözdizimi (nazm) yerine kelimelerin bir araya gelmesi (الضم) lafzını kullanmıştır. Bu ifadeden sözdizimi teorisi'nin bir teori olarak olmasa bile kendisinden önceki dilcilerin kullandıklarını ve Cürçânî'nin de bu görüşlerden faydalandığını söylemek mümkündür. Onun sözdizimi teorisinde yaptığı yenilik ise genel olarak teorinin ilmî bir kavram haline gelmesini sağlamış, dilbilim ve anlambilimdeki kullanım sınırlarını net olarak belirlemiş, metodunu çizmiş, temellerini sağlam olarak atmış ve teorinin anlamlı cümlelerde fesâhatın oluşum aşamalarını oluşturan anlam bileşenlerini mantıklı olarak açıklamak olmuştur. Çünkü Cürçânî'den önce bir anlam teorisi olarak sözdizimi böyle detaylı olarak araştırılmamıştır.⁸⁰⁶

Temâm Hassân da akademik olarak yaptığı çalışmalarda ve ortaya attığı görüşlerin arka planında *John Rupert Firth*'in etkili olduğu görülmektedir. Zira Hassân bu etkileşim sonucunda *Firth*'in savunduğu teori ve metotlar ışığında Batı dünyasında ivme kazanan çağdaş dilbilim ve anlambilim alanlarında önemli fikirler ortaya atmıştır. Sonuç olarak da Hassân'ın, Londra Üniversitesinde “siyâk teorisi”ni savunan *Firth*'den çağdaş dilbilim uygulamaları yönlerinden yararlanması Karîneler teorisinin ve içeriğinin oluşmasında önemli bir etken kabul edilmektedir.⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Nâsîf, Mustafa, *Nazariyyetu'l-ma'nâ fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi*, (Kuveyt: el-Mecclisu'l-Vatanî li's-sekâfeti ve'l-funûn ve'l-âdâb, 2000), 30.

⁸⁰⁵ Abdu'l-cabbâr el-Kâdî, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Emîn el-Hûlî, (1961), 16: 198.

⁸⁰⁶ Murâd, *Nazariyyetu'n-Nazm ve Giymetuhe'l-'ilmiyye fî dirâsâti'l- lugaviyye 'inde 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî*, 194.

⁸⁰⁷ el-'Asrî, *et-Tefsîru'n-Nahvî 'Inde Temmâm Hassân*, 21.

4.4. ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ VE TEMMÂM HASSÂN'IN FARKLI GÖRÜŞLERİ

Anlam araştırmalarında klasik ve çağdaş dönemlerde iletişimde doğru ve edebî cümlelerin anlam bileşenlerini ve anlamlı cümlenin değerini tespit etmek için çok önemli çalışmalar yapılmış ve neticede çok değerli anlam teorileri geliştirilmiştir.⁸⁰⁸ Bu anlam teorilerinin içeriğinde de bazı dilbilimciler, cümlenin hem anlamının hem de lafzının güzelliğine önem verirlerken, bazıları sadece cümlenin lafızlarının güzelliğine, bir kısmı da sadece anlamın güzelliğine önem vermişlerdir.⁸⁰⁹ Cümlelerin anlam değerini belirlemede takip edilen bu anlam teorilerinde dilbilimcilerin ortak hareket noktaları olduğu gibi farklı olan görüşleri de vardır.⁸¹⁰ Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde ve Temmâm Hassân'ın karîneler teorisinde öne çıkan farklı görüşleri şunlardır:

1- Genel bir bakış açısı ile değerlendirdiğimizde Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde cümlelerin anlam yönünden güzelliği için sadece lafzının ve anlamının güzel olması yeterli değildir. Güzel olabilmesi için nahiv kuralları çerçevesinde sözdizimini oluşturan anlam bileşenlerine ihtiyaç duymaktadır.⁸¹¹ Klasik dönemde Cürcânî'nin sözdizimi teorisi, sarf ve nahiv ilimlerinin konusu olarak dil ve anlambilimi yönünden, tefsir ve kelâm ilimleri bağlamında diğer ilimlerin konusu kapsamında değerlendiriliyordu. Çünkü o dönemde ilim dallarının günümüzde olduğu gibi henüz bir sınıflandırması yapılmamıştı. Çağdaş dönemde Temmâm Hassân'ın karîneler teorisinde ise ilim dalları olarak sarf, nahiv, belâgat, me'ânî, dilbilim, anlambilim vb. genelde dilbilim ve anlambilimin konuları kapsamında değerlendirilmektedir.⁸¹² Yani başka bir ifade ile Cürcânî'nin ilgi alanı sarf, nahiv, belâgat, kelâm ilmi ve tefsir ilimlerini kapsamıştır. Temmâm Hassân ise ağırlıklı olarak nahiv, sarf, dil ve anlam konuları üzerinde çalışmalar yapmıştır.⁸¹³

2- Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde cümlenin anlamlı ve edebî olabilmesi için nahiv kuralları ekseninde sözdizimini oluşturan anlam bileşenlerine ihtiyaç duymaktadır. Yani sözdiziminde gramer kuralları daha çok ön plana çıkmaktadır.⁸¹⁴

⁸⁰⁸ Hassân, *Makâlât fi'l-lugati ve'l-edeb*, II: 333.

⁸⁰⁹ Doğan, Yusuf, *Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri*, 184.

⁸¹⁰ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 38.

⁸¹¹ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 410.

⁸¹² Osman, Fâtıma Osman Muhammed, *Te'essür'ü Nazariyyeti'l-karâin li Temmâm Hassân bi Nazariyyeti'n-nazm li'l-Cürcânî*, 29.

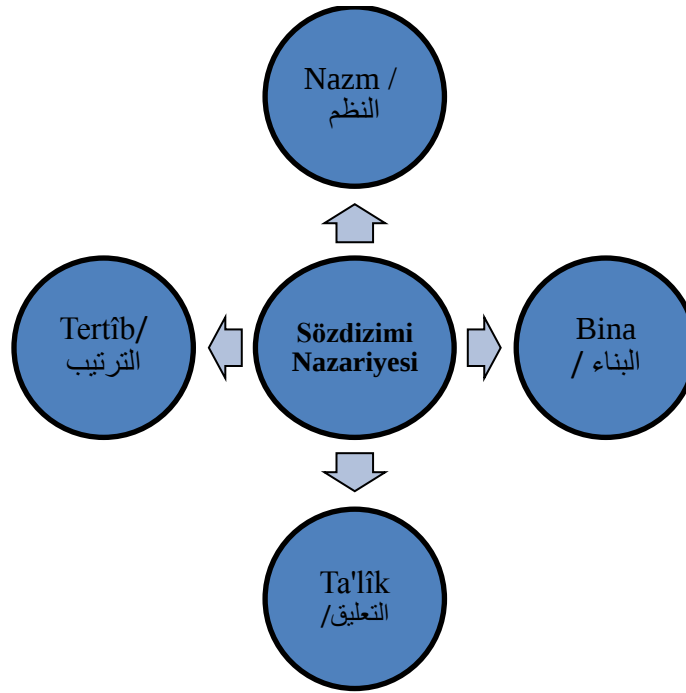
⁸¹³ el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 16-33.

⁸¹⁴ el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 29.

Temmmâm Hassân'ın karîneler teorisinin temelinde Arapça cümleleri i'rabın sıkıcılığından ve ağırlığından kurtarma hedefi öne çıktığından, anlam araştırmasında gramer kuralları fazla ön plana çıkmamıştır.⁸¹⁵

3- Temmmâm Hassân'a göre; 1-Fonksiyonel Anlam/ المعنى الوظيفي, 2- Sözlüksel Anlam/ المعنى المعجمي, 3- Toplumsal veya Bağlamsal Anlam/ المعنى المقام أو معنى الاجتماعي olmak üzere anlam üç kısımda olarak detaylandırmış ancak Cürcânî'nin anlam yönünden bu şekilde bir anlam sınıflandırmasına girmediğini görmekteyiz.⁸¹⁶

4- Cürcânî'nin sözdizimi teorisini oluşturan anlam bileşenleri ile Temmmâm Hassân'ın karîneler teorisini oluşturan anlam bileşenlerinde aşağıdaki şekillerde görüldüğü gibi içerik yönüyle olmasa da isimleri yönüyle farklıdır ve Temmmâm Hassân'ın karîneler teorisini oluşturan anlam bileşenleri daha detaylıdır.⁸¹⁷

Şekil 4.1: Sözdizimi Teorisini Oluşturan Anlam Bileşenleri

⁸¹⁵ Osman, *Te'essür'ü Nazariyyeti'l-karâin li Temmmâm Hassân Bi Nazariyyeti'n-nazm li'l-Cürcânî*, 30.

⁸¹⁶ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 9.

⁸¹⁷ Hassân, *İctihâdâtun lugaviyyetun*, 13.

Şekil 4.2. Karîneler Teorisini Oluşturan Anlam Bileşenleri

5- Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ* isimli kitabında, Cürçânî'nin sözdizimindeki anlam bileşenlerinin hepsinin görevinin, kelimelerin tekil anlamlarına ışık tutmaktan ziyâde cümle diziminin anlamlarını ortaya çıkardığını aktarmıştır.⁸¹⁸ Karîneler teorisinde ise cümlenin yapıları ve anlamları arasındaki ilişkiler hem kelimeler müstakil olarak hemde cümlenin dizimi bakımından her yönüyle incelenmektedir.⁸¹⁹

6- Cürçânî ve Temmâm Hassân'ın âmil teorisine bakış açıları da farklıdır, Cürçânî, her ne kadar sözdiziminde bir anlam bileşeni olarak zikretmese de sözdizimi teorisinin temelinde “*ma'âni'n-nahvî* - معان النحو” yani dilbilgisel anlamlar bulunmaktadır.⁸²⁰ Bu kavram da klasik dönemin literatüründe bir üst kavram olarak âmil teorisini ana hatlarıyla karşılamakta ve bu teorisin anlama katkısına büyük önem verildiği görülmektedir. Fakat Cürçânî'nin önem verdiği ve sözdiziminin temeli olarak kabul edilebilecek âmil teorisi, Temmâm Hassân'ın savunduğu karîneler teorisinde bir alt kavram olarak ele alınmış ve âmil teorisinin temel unsuru olan i'râb anlam

⁸¹⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 12.

⁸¹⁹ Luthfi, *Nazariyyetu'l-'Âmilî ve Tazâfuru'l-Karâini 'inde Temmâm Hassân*, 100.

⁸²⁰ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 97.

bileşenini, lafzî karînelerin başlıkları arasında saymıştır. Temmâm Hassân'ın âmil teorisine bakış açısı ise tamamen reddiyeci olmamakla beraber eleştireldir.⁸²¹

7- Temmâm Hassân'ın, araştırmalarda ve ortaya attığı yeni görüşleri temelde klasik dönem Arapça metinlerine dayanmayıp, araştırma, analiz etme ve delil sunma metotlarına dayanmaktadır. Genelde klasik dönem dilbilimcilerinin, özelde ise Cürçânî görüşlerinin ve teorilerinin temelinde hangi delil ve metoda dayandığını açıklamadıkları ve bazı konuları yüzeysel olarak geçtikleri için onları eleştirmektedir.⁸²²

8- Anlam bileşenlerinin oluşumunda her iki dilbilimcinin teorilerine baktığımızda Cürçânî'nin teorisini oluşturan nahiv ilminin kurallarının temelinde, âmil teorisinin en önemli konularından olan i'râb, binâ, merfu olan kelime türleri, mansûb olan kelime türleri, cer olan kelime türleri ve tâbi olan kelime türleri bulunmaktadır ve bu konular çerçevesinde Arapçada cümle yapısı ile alakalı genel kurallara ve yöntemlere ulaştığı görülmektedir. Dolayısıyla Cürçânî'ye göre âmil teorisi bu açıdan önem kazanmaktadır.⁸²³ Temmâm Hassân'ın teorisini oluşturan nahiv ilminin kurallarının temelinde ise inceleme yöntemi olarak, ses bilimi ('ilmu'l-asvât) olması gerektiğini ve ta'lik yani yorumlamanın da bu inceleme yönteminin merkezine getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla ses bilimin yanında önem verdiği "ta'lik" karînesi cümlelerin terkihi ve siyâkı bağlamında lafzî karîneleri oluşturan anlam bileşenlerindendir. Hassân'ın teorisinde sesbilim ve "ta'lik" yöntemlerini kullanmasından, âmil teorisine önem vermediği anlaşılmaktadır.⁸²⁴

9- Cürçânî'nin kelime tasnifi klasik dönem dilbilimcilerinin tasnifi gibi isim, fiil ve harf olarak üçlü taksim şeklindedir. Sıfatlar, zamirler ve zarfları isimlerin bir kısmı olarak değerlendirmektedir.⁸²⁵ Temmâm Hassân'ın kelime tasnifinde ise sıfatlar, zamirler ve zarflar, müstakil kelime türleri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca havâlif başlığı altında taaccüb kalıbını (taaccüb fiili), medih-zem (övgü-yerme) kalıplarını ve ismu'l-fiil (fiil anlamı barındıran camit lafızlar) gibi kelimeleri yeni bir kelime türü olarak ele alınmıştır. Yine klasik tasnifte harf kategorisinde değerlendirilen edatlar da birtakım farklılıklarla birlikte, yeni bir kelime türü olarak değerlendirilmiştir.⁸²⁶

⁸²¹ Aydın, *Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*, 64.

⁸²² Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 196.

⁸²³ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 40.

⁸²⁴ Doğan, Yusuf, *Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri*, 208.

⁸²⁵ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 42.

⁸²⁶ Aydın, *Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*, 64.

10- Cürçânî anlamlı cümleyi ouşturan lafızların edebî ve fasih olmasında ses ve nağme faktörünün bir önemi olmadığını, çünkü lafızların anlamları ve cümle içindeki bağlamına göre fasih olacağını savunmuştur.⁸²⁷ Temmâm Hassân ise, araştırmalarını cümlelerin anlamındaki ses ve fonetik olgularının etkisini araştırmaya yoğunlaştırmış ve karîneler teorisini oluşturan anlam bileşenlerinin içerisinde kabul ederek, lafızların fasih olmasında ses ve nağmaye değer verdiği görülmektedir.⁸²⁸

11- Cürçânî'nin zaman olgusu değerlendirmesi klasik dönem dilbilimcilerin değerlendirmesi gibi, “mâzî/geçmiş zaman”, “hâl/şimdiki zaman” ve “istikbâl/gelecek zaman” şeklindedir.⁸²⁹ Temmâm Hassân lafızların anlam ifade etmesinde, sarf ilmindeki basit zaman olgusu ile nahiv ilmindeki, cümle içerisindeki bağlamına göre ifade ettiği zamanların ayrımını yapmıştır. Nahiv ilmindeki zaman çeşitlerini 16'ya kadar çıkarmıştır.⁸³⁰

12- Cürçânî'nin sözdizimi teorisi, itikât ve kelâm ilminin bir konusunu savunmak için yani Kur'ân'ın i'câzını ispat etmek ve bir kelâm ekolü olan Mu'tezile'nin görüşünü savunan kelâmcıların görüşlerini geçersiz kılmak, kendi mezhebinin savunduğu ana fıkirlere bir delil oluşturmak için ortaya çıkmıştır.⁸³¹ Temmâm Hassân'ın, ilmî kişiliği ve araştırma yöntemleri göz önünde bulundurulduğunda, onun araştırmalarının büyük çoğunluğunun dilbilim ve anlambilim konuları üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Yani karîneler teorisinin ortaya çıkış gayeleri ve hedefleri karşısında herhangi bir kelâm ilmi ekolü ve mezhebi gibi bir taraf bulunmamaktadır.⁸³²

13- Cürçânî'nin sözdizimi teorisi ve diğer dilbilim çalışmalarının ana hedefi olarak Kur'ân'ın i'câzını ispat etmek olduğu görülmektedir fakat Temmâm Hassân'ın araştırmalarının ana hedefi Arapçayı gramerin sıkıcılığı ve monotonluğundan kurtarmak olup bu metodunun ana hedefinin dil ve anlam öğelerinin telaffuzlarını kolaylaştırmak olduğu onun eserlerinden anlaşılmaktadır.⁸³³

⁸²⁷ el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 42.

⁸²⁸ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 226.

⁸²⁹ el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn*, I: 191.

⁸³⁰ Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 242.

⁸³¹ Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, 26.

⁸³² el-'Ârif, *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, 13.

⁸³³ Şâkir Ced'ân, *el-Kirâtün'n-nakdiyye 'inde 'Abdi'l-Kâhir el-Cürçânî*, (Mektebetü 'Ayni'l-Câmi'a, y.y., t.y.), 61.

ÖNERİLER

Dünya üzerinde konuşulan her bir dilin kendine özgü bir düzen ve metodu vardır. Herhangi bir dilde konuşulan veya yazılan cümlelerin anlam ifade edebilmesi, cümle ve ibârelerin oluşumunda gramer kuralları ekseninde bir düzen ve tertibin oluşmasına bağlıdır. Cümlelerin dizimindeki bu tertip ve metotlar aksadığında cümleler de maksadı ve anlamı ifâde edemezler. Zihinlerdeki fikirlerin dışa vurulup bir anlam ifâde edebilmesi ancak dillerin içerisinde var olan tertib ve düzene uyulunca mümkün olmaktadır. Başka bir ifade ile diller, oluşumunu ve yaşamını ancak her dilin belirlediği ve kesinleştirdiği dil kanunları çerçevesinde, kelimelerin kendi arasındaki bağ ve cümle içindeki uyumlarından meydana gelen düzen ile sürdürmektedirler. Bu sebeble lafız ve anlam arasındaki düzenin sağlanması için dilbilim ve anlambilim alanlarında yapılacak çalışmalarda klasik ve çağdaş dönemin kazanımlarını günümüz eğitim ve öğretiminde uygulanması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Temmâm Hassân'ın savunduğu anlam bileşenlerinin ve karineler teorisinin günümüz eğitim sistemindeki uygulanma olasılığı, uygulandığında olumlu ve olumsuz yönleri başka bir araştırmanın konusu olabilir. Ayrıca Abdülkâhir el-Cürcânî gibi klasik dönemde dilbilim ve anlambilim alanında önemli katkıları olan dilcilerin anlamı oluşturmada öne çıkardığı bileşenleri diğer çağdaş dönem dilbilimcilerin ortaya attığı yenilikçi görüşler ile karşılaştırılıp sonuçları dilbilim ve anlambilim penceresinden değerlendirilmesi önerilir.

Son olarak çalışmamızdaki sözdizimi ve âmil teorilerini daha detaylı anlamak ve değerlendirmek için Cürcânî'nin “*Delâilu'l-i'câz*” isimli eserinin incelenmesi önerilir. Yine Temmâm Hassân'ın karineler teorisinin temelleri ve felsefesi daha detaylı kavranması için “*el-Lugatu'l-'Arabiyye: Ma'nâhâ ve mebnâhâ*”, “*Menâhîcu'l-Bahs fi'l-luga*” isimli kitapları ve konu ile ilgili makâle ve çevirilerinin okunması önerilmektedir.

Çalışmamızın sonunda, dil ve anlambilim alanlarında bizlere yeni ufuklar açan her iki dilbilimciye de Allahtan rahmet diliyorum...

SONUÇ

Bu çalışmada Abdülkâhir el-Cürânî ve Temmâm Hassân'a göre anlam bileşenleri konusu akademik olarak araştırılıp incelenmiştir. Araştıma konumuz Arapça dilbiliminde, klasik dönem dilbilimcilerin, araştırmalarına ve eserlerine günümüzdeki farklı bilim dalları penceresinden baktığımızda onların dilbilim konularını bir arada, yüzeysel bir yaklaşım ve metot ile yaptıklarını görmekteyiz. Bu durum Abdülkâhir el-Cürânî'ye kadar genellikle böyle devam etmiştir.

Hicrî V. asırda Cürânî, devam edegelen dilbilim araştırmalarına köklü yenilikler getirmiştir. Günümüzde bile güncelliğini kaybetmeyen bu yeni ilmî düşünceler ve metotlar ile dilbilim konularını detaylı olarak ele aldığı ve düzenlediği görülmüştür. Onun bu köklü araştırma ve metotları sonraki dilbilim araştırmalarının temel kaynağı ve otoritesi olmuştur. Aynı zamanda Cürânî'nin dilbilim ve anlambilim araştırmalarındaki söz ile kelâm uslûbunu, ilmî olarak mantıklı tartışma seviyesine ulaştıran bir edebiyatçı, eleştirmen ve dilbilimcinin uslûbu olarak da değerlendirmek mümkündür. Cürânî'den sonraki çalışmalar ancak onun koyduğu nizam ve metodun geliştirilmesi ve yorumlanması seviyesinde kalmıştır.

Çağdaş dönemin anlam araştırmalarını incelediğimizde ise, dil alanında çok önemli ve detaylı çalışmalar yapan Temmâm Hassân, cümlede anlam olgusunun ortaya çıkmasını zorlaştıran nahiv kuralları olduğunu tespit etmiştir. Bu tespitinden hareketle âmil teorisini, Arapça cümlelerde anlamın önündeki en önemli engellerden olduğu görüşünü savunmuştur. Sonuçta bu engeli ortadan kaldırıp Arapça dilbilim ve anlambilimi kolaylaştırmak için klasik dönemden günümüze kadar uygulanagelen kurallar ve teorilerden farklı anlam bileşenlerini barındıran bir teori geliştirmiştir. Bunu da bir anlam teorisi olarak, “tedâfuru'l-karâin/تضايف القرائن” (karîneler dayanışması) diye isimlendirmiştir.

Klasik dönemin en önemli temsilcilerinden olan Cürânî'nin ortaya koyduğu sözdizimi teorisini incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür;

1- Teoride kelimelerin anlamlı cümle içindeki sıralaması, akıl ve zevk-i selîme dayanarak dizilmiş inci ve cevherlere benzediği için bu söz dizimine kavram olarak “nazm” denilmiştir. Nazm, konuşanın veya yazarın zihninde var olan anlamları başta

nahiv kuralları olmak üzere belâgat ve fesâhat kurallarına uygun olarak en güzel cümle yapısıyla ifade edilmesini karşılamaktadır.

2- Ona göre dil olgusu ile düşünce arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bu yakın ilişkiden dolayı, sözdizimi teorisindeki anlam bileşenlerinin doğru kullanılmasını, edebî metindeki fikir ve konuşulan dil arasındaki zihinsel ve anlamsal alakaya ulaşmak için ustalık ve becerinin odak noktası kabul etmiştir. Çünkü Cürcânî'nin dilbilim felsefesinde ve ortaya attığı teorilerde düşünce olmadan sözün de var olamayacağını ve sözün düşünceleri açığa çıkarmak için ortaya çıktığını vurgulamıştır. Dolayısıyla da ona göre dil ile düşünce arasındaki alaka organik bir alaka olup ayrılmaları asla mümkün değildir. Neticede Cürcânî'nin sözdizimi teorisinde düşünce, sözün temelidir ve bu teori dilbilim, felsefe ve mantık kuralları çerçevesinde kelâmın (söz) anlaşılması ve îzâhı ilkesine dayanmaktadır.

3- Yine Cürcânî'nin teorisini oluşturan anlam bileşenlerinde başrolde lafız ve anlam vardır. Fakat lafzın tek başına bir önemi ve kıymeti olmadığı gibi, anlamın da tek başına bir önemi ve kıymeti yoktur. Lafız ve anlamın fasih olabilmesi cümle içerisindeki uyumlarına ve güzelliklerine bağlıdır.

4- Cürcânî, ağırlıklı olarak *Delâilu'l-i'câz* isimli eserinde i'câzu'l-Kur'ânı ispatlama gâyesini öne çıkararak lafız ve anlam ile nahiv, sarf, fesâhat ve belâgat ilimleri arasında kuvvetli bir bağ kurmuştur. Bu bağ sayesinde de dil ve düşünce arasındaki var olan ilişkiyi anlam olarak ortaya çıkarmıştır. Sözlü ve yazılı metin tahlillerinde dilbilim ve anlambilim alanlarında sözdizimi teorisindeki anlam bileşenlerinin her birinin yerine göre etkileri bulunmaktadır. Burada şunu da ifade etmek yerinde olacaktır, Cürcânî'nin savunduğu âmil teorisi de her ne kadar farklı bir anlam teorisi gibi görünse de taşıdığı metot ve anlam bileşenleri bağlamında sözdizimi teorisinin temeli olarak kabul edilmektedir.

5- Cürcânî'nin yaşadığı zaman ve bulunduğu konum göz önüne alındığında onun teorisini inanç ve itikat boyutu bulunan bir kelâm meselesi olan “î'câzu'l- Kur'ân” kavramını ispatlamak ve savunmak gayelerini öncelediği görülmektedir. Bu bağlamda klasik dönemde i'câz fikrini delillendirme hedefi ile ortaya koyduğu anlam metotları sonraki dönemlerde başta belâgat olmak üzere, tefsir ilmi ekseninde i'câz çalışmalarına yön vermiş ve tefsircileri etkilemiştir. Nitekim Cürcânî'nin özelde sözdizimi teorisindeki görüşleri, genel olarak da belâgat ile ilgili görüşleri önce Zemahşerî

tarafından tefsire uygulanmış ve daha sonra tefsirde Zemahşerî'yi takip eden müfessirler tarafından numune olarak dikkate alınagelmıştır.

6- Cürcânî'nin teorisinde savunduğu görüşleri genellikle kabul görmüş, dilbilim ve anlambilim geleneğinde münferid bazı meselelerde kendisine yapılan itirazlar dışında 'eş-Şeyh/الشيخ' lakabı ile büyük bir övgünün ve takdîrin sahibi olmuştur. Çünkü Cürcânî hem klasik dönemde hem de çağdaş dönemde dilbilim ve anlambilim araştırmalarında görüşlerine ilk başvuru dilbilimcilerden biri olarak bu alanda ilgi konusu olmayı sürdürögelmiştir. Nitekim günümüzde ve yakın çağda bu alanlarda yapılan birçok araştırma ve inceleme çalışmalarının içeriğinde, Cürcânî'nin teorisinde belirlediği anlam bileşenlerini ve analiz ettiği metot ve fikirleri görmek mümkündür.

Çağdaş dönemde dilbilim ve nahiv ilminde yenilikçi fikirleri savunan Temmâm Hassân'ın savunduğu karineler teorisinde ise;

1- Anlam bileşenlerini cümlelerin oluşumunda birbirini destekleyen lafzî ve manevî karineler olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Anlam oluşumunda ve bu anlamın kolay anlaşılmasında bu teoriyi oluşturan lafzî ve manevî karinelerin kaide ve kurallarının bir bütün olarak ele alınmasını gerekli görmüştür. Yani Temmâm Hassân, anlam araştırma sürecinde bu karînelerin ve gerekli anlam bileşenlerinin berâber ele alınmasıyla maksut olan anlama ulaşılabilceğini ifade etmiştir.

2- Anlam olgusuna çok değer vermiş ve anlam bileşenlerini;

a) Sözlüksel anlam,

b) Konumsal anlam,

c) Fonksiyonel anlam olarak üç bölüme ayırmış ve fonksiyonel anlamın da i'râba gerek duymadan anlamı ortaya çıkardığını vurgulamıştır.

3- Yine anlamın oluşumunu temel olarak fonetik (savt), morfolojik (sarf) ve sentaks (nahiv) açısından farklı karînelerin oluşmasına bağlamıştır.

4- Cürcânî'nin sözdizimi teorisi gibi temelde diğer İslâmî ilimlerin konularından biri ile bağlantılı olarak ortaya çıkmamıştır. Teorinin ana hedefi nahiv kurallarını kolaylaştırmaktır. Bu hedefi ile bağlantılı olarak da farklı görüşler ortaya atmıştır.

5- Dilbilimi kolaylaştırmak için ortaya çıkan bir anlam teorisi olmasına rağmen, klasik dönemden günümüze kadar genellikle sorunsuz ve yerleşmiş amil teorisini iptal etmiştir. Fakat bu yeni teori, amil teorisinden daha karmaşık kavramlar barındırdığı için bazı dilbilimciler tarafından eleştirilmiştir.

6-Uygulama yöntemi olarak dilbilimcilerin kullanımında henüz sözdizimi teorisi kadar köklü ve yaygın değildir.

Dil araştırmaları yönünden iki dilbilimciyi ve savunduğu teorilerini oluşturan anlam bileşenlerini incelediğimizde, her ikisinin teorisinin de anlamın oluşmasına önemli katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Fakat Temmâm Hassân ve diğer çağdaş dönem dilbilimcilerin anlam araştırmalarında, dilbilimin önde gelen temsilcilerinden etkilenmemeleri düşünülemez. Zira Hassân'ın Karineler teorisindeki anlam bileşenleri isimleri ve analiz yöntemleri farklı olsa da bir şekilde Cürcânî'nin sözdizimi teorisi ile benzeşmektedir. Bundan hareketle de klasik dönem ve çağdaş dönemlerde anlam bileşenlerinin isimleri ve anlamlı cümle içerisindeki fonksiyonları farklı anlatılsa da aynıdır. Cürcânî'nin yaşadığı klasik dönemde İslâmî ilimler ve dilbilimin konuları henüz sistemleşmemiştir. Bu nedenle onun teorisinde anlam bileşenleri ve kavramlar, Temmâm Hassân'ın yaşadığı ve bütün ilim dallarının konuları sistematik olarak iyice yerleştiği çağdaş döneme göre biraz sınırlı ve yüzeysel olduğu fark edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullatîf, M.H. (1984). *Ta'adüdü Evcühi'l-İ'râb fi'l-Cümleti'l-Kur'âniyye*, Kahire: Mektebetu'z-Zehrâ.
- Abdullatif, M.H. (2000). *en-Nahv ve 'd-delâle*, Kahire: Dâru's-Şurûk.
- Abduttevvâb, R. (1997). *el-Medhal ile 'İlmu'l-Luga ve Menâhicu'l-Bahsi'l-Lugavî*, Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- Abdülaziz, H. (2018). *en-Nahvu't-tatbîkî*, Mısır: Dâru'l-Lu'lu'e.
- Agitoğlu, N. (2014). Bir Hadîsçi Olarak Suyutî'nin Bazı Haberî Sıfatlara Yaklaşımı-et-Tevşîh Adlı Eseri Bağlamında. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 103-123.
- Ahmet b. Ahmet Muhammed, Abdullah, *en-Nahvu'l-'Arabî beyne'l-kadîmi ve'l-hadîs*, Dürûbün li'n-neşri ve't-tevzî', Umman 2011.
- Akalın, Ş. H. (2010). Sözcük bilimi ve Sözlükçülük. *Türk Dili*, 698, 162-169.
- Akçakoca, Y. (2019). *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdemir, H. (1996). Belâgat İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 149-168.
- Aksan, D. (1979). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2001). *Türkçenin Gücü Türkçenin Zenginliklerine Tanıklar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınevi.
- Akşit, E. (2018). Kur'ân-ı Kerim'in Bazı Ayetlerinde Zamir Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilmesi ve Bunun Nedenleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (48), 43-76.
- Âmine, F. (2019). *Eseru'l-Karâini fi îzâhi'l-ma'nâ 'inde Temmâm Hassân*, Mecelletü Âfâk-ı 'İmiyye, Blida: Ali Lounissi Üniversitesi.
- Ammar, A.S.M. (1998). *Nazariyyetu'l-İ'câzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-Kadîm*, Beyrut: Dâru'l-Fiker.
- Ammar, A.S.M. (1998). *Nazariyyetu'l-İcâzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-kadîmî*, Dimaşk: Daru'l-Fikr.
- Arpa, E. (2002). İ'cazü'l-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43(1), 81-107.
- Askerî, E.H. (ty). *el-Furûku'l-lugaviyye*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye.
- Aydın, B. (2015). Temmâm Hassân'ın Arap Dilinde Kelime Tasnifine Yönelik Eleştirilerinin Değerlendirilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (35), 57-78.

- Aydın, M. (2007). *Dilbilim El Kitabı: Temel Kavramlar ve Konular*, İstanbul: 3F yayınevi.
- Baltaş, A. ve Baltaş, Z., (1992). *Bedenin Dili: Bedenimizin Sessiz Dili*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bardakoğlu, A. (1994). “*Delâlet*” mad., DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları*, İstanbul: YKY.
- Besyûnî, A. (1987). *‘İlmu’l-meânî*, Kahire: Matbaatu’s-Sa‘âde.
- Beşir, K., (1998). *Dirâsât fî ‘ilmi’l-luga*, Kahire: Dâr’u Garîb.
- Bignell, J., (2002). *Media Semiotics: An Introduction*, Manchester: Manchester University Press.
- Bilgin, A. (2010). Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meallerle İlgili Analitik Bir İnceleme, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(30), 119-134.
- Birişik, A., (2000). “*İ’râbu’l-Kur’ân*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bolay, M.N., (1994). “*Delâlet*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Boyalık, M.T. (2014). *Abdülkâhir Cürcânî’nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boyalık, M.T. (2017). *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî’nin Sözdizimi Nazariyesi*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Bozgöz, F. (2004). Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri. *Ekev Akademi Dergisi*, 277-294.
- Büker, S. (1985). *Sinema Dili Üzerine Yazılar*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Carnap, R. (1996). *Philosophy and Logical Syntax*, Bristol: Thoemmes Press.
- Ced‘ân, Ş., (t.y.). *el-Kırâtün’n-nakdiyye ‘inde ‘Abdi’l-Kâhir el-Cürcânî*, Mısır: Mektebetü ‘Aynî’l-Câmi‘a,
- Cevherî, İ.H. (1979). *Sıhâhu’l-Luga*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Beyrut: y.y..
- Civelek, Y. (2001). VII.-XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kur’an ve Dil/Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, 17-18.
- Croce, B. (1904). *Esthetique comme Science de l’Expression et Linguistique Generale*, Paris: Traduit par Henry Bigot.
- Cündioğlu, D., (2016). *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamanın Tarihi*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çakır, C. (2004). Anlamanın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Artanlambilim. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3), 245-255.

- Çekin, A., Gören, M. (2013). Dil Bilimi ve Kelime Semantiğinde Bazı Türkçe Kelimelerin Çeşitli Anlam Değişimleri. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 94-103.
- Çinçin, K. Matematiksel Soyut Kavramlar İle Somut Kavramların Bilgisi. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(13), 239-246.
- Çuhadar, M. (1995). “Fesâhat” DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çulha, O. (2012). Gösterge Bilim Semiyotik Tekniği Kullanılarak Kanada Fotoğraflarının İncelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(13), 409-424.
- Dağ, A. (2015). İslâm Düşüncesinde Dil-Mantık Sorunu. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi= The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 4.
- Dartma, B. (2018). Kur’ân’ın Mana Zenginliği ve Fonetik Anlam Yansıması Üzerine Bazı Örneklemeler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (11), 293-313.
- Daşkiran, Y. Temmâm Hassân’ın Dil Anlayışı: Karıneler Teorisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56(2), 149-164.
- Dayf, Ş. (1965). *el-Belâga: tetavvür ve târîh*, Kahire: y.y..
- De Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar, İstanbul: Multilingual yayınevi.
- Dinneen, F.P. (1967). *An Introduction to General Linguistics*, Newyork: Holt, Rinehart and Wiston.
- Doğan, D.M. (1981). *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Birlik Yayınevi.
- Doğan, G. (1994). Ama Bağlacına Edimbilimsel Bir Bakış. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 5, 195-205.
- Doğan, Y. (2008). Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8(2), 183-214.
- Durmuş, İ. (1991). “*el-Avâmilu ’l-Mie*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İ. (1995). “*Fasıl*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2012). “*Vasıl*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2013). “*Vezin*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). “*Temmâm Hassân*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebu’l Mekârim, A. (2007). *el-Medhal ilâ Dirâseti ’n-Nahvi’l-‘Arabî*, Kahire: Dâr-ı Gureyb.
- Ekman, P., (1987). *Kitâbu’l-miftâh fis-Sarf*, thk. Ali Tefvik Hamed, Beyrut: Müessesetu’r-risâle.
- Ekman, P., (2015). *Ne düşündüğünü Biliyorum*, Çev. Esra Karababa, İstanbul: Koridor yayıncılık.

- el- Fâhirî, S.S.A. (t.y.). *ed-Delâletu's- Savtiyye fi'l-Lugati'l- Arabiyye*, İskenderiyye: el-Mektebu'l-'Arabiyyu'l-Hadîs.
- el- 'Ârif, A.H., (2002). *Temmâm Hassân Râiden Lugaviyyen*, Kahire: 'Âlemu'l-Kutub.
- el- 'Asrî, A., *et-Tefsîru'n-Nahvî 'Inde Temmâm Hassân*, Ummân: Merkezu'l-Kitâbi'l-Akademî.
- el-Askerî, E.H., (1984). *Kitabü 's-Sinâ'ateyn*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: y.y..
- el-Bâkılânî, E.B. (1997). *İ'câzu'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- el-Barzencî, L.M.S.N. (t.y.). *ed-Dirâsetu'l-lugaviyye li'l-Kurâni'l Kerîm 'inde Temmâm Hassân*, (Yüksek lisans tezi).
- el-Buceyramî, S.M.Ö. (2017). *Hâşiyetu'l-Büceyramî 'ale şerhi Menheci't-Tullâb*, thk. Muhammed b. Ahmed. El-Mursafî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye.
- el-Bûtî, M.S., (1999). *Min ravâi'i'l-Kur'ân-Teemmülât-ı 'Ameliyye ve Edebiyye fî Kitâbillahi Azze ve Celle*, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- el-Câhız, E.O. (1975). *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm, Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- el-Câhız, E.O. (1998). *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- el-Câhız, E.O. (t.y.). *Kitâbu'l-Hayavân*, thk. Abdusselâm Hârûn, Beyrut: Dâru'l-Ceyl.
- el-Cünâcî, H.A. (1991). *Delâilu'l-İ'câz beyne Ebî Sa'îd es-Seyrâfî ve'l-Cürcânî*, Kâhire: ed-Dıbâ'atu'l-Muhammediyye.
- el-Cürcânî, A. (1972). *el-Cümel*, thk. Haydar, Ali, Şam: Mektebet'u-Mecmeu'l-lugati'l-Arabiyye.
- el-Cürcânî, A. (1982). *Kitâbu'l-Muktesid fî şerhi'l-İdâh*, thk. Kâzım el-Mercân, bsy: Dâru'r-Reşîd.
- el-Cürcânî, A. (1984). *et-Tetimme fî'n-Nahv*, thk. Târik Necm Abdullah, Mekke: Mektebetu'l-Faysaliyye.
- el-Cürcânî, A. (1987). *Şerhu'l-Cümel fî'n-Nahv*, thk. Hatice Muhammed Huseyn Bâkistânî, Mekke: Ümmülkura Üniversitesi.
- el-Cürcânî, A. (1991). *Esrâru'l-Belâga*, Thk, Mahmut Muhammed Şâkir, Kâhire: Matba'tu'l-Medenî.
- el-Cürcânî, A. (1995). *el- 'Umde kitâbun fî't-tasrîf*, thk. Badrâvî Zehrân, Kâhire: Dâru'l-Maârîf.
- el-Cürcânî, A. (2001). *Esrâru'l-Belâga*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye.
- el-Cürcânî, A. (2004). Abdülkâhir *Delâilu'l-i'câz*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, Kâhire: Mektebetu'l-Hancî.
- el-Cürcânî, A. (2008). *Durecu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, thk. Velîd b. Ahmet el-Huseyn, İyâd Abdullatîf el-Gaysî, Manchester: Mecelletu'l-Hikme.

- el-Cürcânî, A. (t.y.). *el-‘Âmilu’l-mi’e en-nahviyye fî usûli ‘ilmi’l-‘Arabiyye*, thk. el-Bedrâvî Zehrân, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif.
- el-Cürcânî, A. (t.y.). *Esrâru’l-Belâga*, thk. Mahmut Reşit Rıza, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife.
- el-Cürcânî, H.Y. (1987). *Tarih’u-Cürcân*, thk. Muhammed Abdulmu‘îd, Beyrut: Âlemu’l-Kutüb.
- el-Enbârî, K., (1886). *Esrâru’l-Arabiyye*, Leiden: Brill Matbaası.
- el-Enbârî, K., (2003). *el-İnsâf fî mesâili’l-hilâf beynen’n-nahviyyîn*, Lübnân: Mektebetu’l-‘Asriyye.
- el-Eşmûnî, A.N., (1998). *Şerhu’l-Eşmûnî ‘ale Elfiyyeti İbn Mâlik*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- el-Ezdî, D. (1987). *Cemheratu’l-luga*, thk. Remzî Münîr Bal‘abekkî, Beyrut: Dâru’l-‘İlim li’l-melâyîn.
- el-Ferâhîdî, H.A., (1985). *el-Cümel fî’n-Nahiv*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Beyrut: Müessesetu’r-risâle.
- el-Fîrûzâbâdî, M. (1987). *el-Bulga fî terâcimi e’immeti’n-nahvi ve’l-luga*, thk. Muhammed el-Mısırî, Kuveyt: Dâru’n-neşr.
- el-Galâyânî, M.S. (1993). *Câmi’u’d-durûsi’l-‘Arabiyye*, Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye,.
- el-Gazâlî, M., (1992). *el- Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselam Abdüşşâfi, Beyrut: Dâru’l- Kutubi’l- ilmiyye.
- el-Hafâcî, M.A. (1982). *Sırru’l-Fesâha*, Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l- ‘İlmiyye.
- el-Hafâcî, M.A. (1993). *Sırru’l fesâha*, İbn Sinân el-Hafecî, thk. Ali Fûde, Kahire: Mektebetu’l-Hancî.
- el-Lebedî, M.S.N., (1985). *Mu‘cemu’l-Mustalahâtu’n-Nahviyye ve’s-Sarfiyye*, Cezayir: Kasru’l-Kitâb ve Dâru’s-Sekâfe.
- el-Mağribî, A. (1908). *el-İştikâk ve’t-ta’rîb*, Kahire: Matba‘atu’l-Hilâl.
- el-Mahzûmî, M. (1985). *Medresetu’l-Kûfe ve Menhecühâ fî dirâseti’l-luga ve’n-Nahv*, Kahire: Mektebet-ü Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- el-Müberrid, A. (t.y.) *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlık, Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Enîs, İ.A., (1978). *Min Esrâri’l-Luga*, Kahire: Mektebetu’l-Ma‘ârif.
- en-Nemle, A.M. (1999). *el-Mühezzeb fî ‘İlmi Usûli’l-Fıkhı’l-Mukâran*, Riyad: Mektebetu’r-Rüşd.
- Ergüven, Ş. (2000). *Arapça Deyimler, Lafız Mana ve Kullanım Özellikleri*, Ankara: Fecr Yayınevi.
- Ergüven, Ş. (2007). Arap dilinde Lahn’ın ortaya çıkışı ve ilk görüntüleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 155-183.
- Ergüven, Ş., (2007) *Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkman, F. (1987). *Göstergebilime Giriş*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

- Erkman, F. (2000). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- er-Râzî, M.A. (1986). *Muhtâru's-Sihâh*, Lübnan: Mektebetu Lübnân.
- er-Râzî, M.A. (1999). *Muhtâru's-sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- er-Rummânî, E.S. (1955). *Selâsu resâ'il fî i'câzi'l-Kur'ân thk.* Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Kahire: Dâru'l-Maârif.
- es-Sa'dî, Ş. (2016). *Kadâyâ'l-hades fî'l-lisâniyyât ve felsefeti'l-luga*, Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye.
- es-Sa'rân, M. (1997). *'İlmu'l-Luga Mukaddimetün li'l-Kârii'l-'Arabî*, Kahire: Dâru'l-Fiker el-'Arabî.
- es-Sâlih, S. (2000). *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l- 'İlmi li'l-melâyîn.
- es-Serahsî, M.S. (t.y.). *Usûlu's-Serahsî*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- es-Serrâc, M.A., (1983). *el-Lübâb fî kavâ'idi'l-luga*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- es-Seyyid el-'Arabî, Y. (t.y.). *ed-Delâle ve 'İlmu'd-Delâle*, y.y.: Alukah Net.
- es-Seyyid Şerîf, A.M.C. (1983). *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye.
- es-Subkî, T.E.A. (1995). *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- es-Suyûtî, A.E.C. (1998). *el-Muzhir*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- es-Suyûtî, C. (t.y.). *Hem'u'l-Hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, thk. Abdulhamit Hendâvî, Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikîyye.
- es-Suyûtî, C.A. (2005). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Riyad: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye.
- eş-Şerîf, el-Cürcânî, M., (1983). *Kitâbu't-ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye.
- et-Taberî, M. (2009). *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- et-Tevhîdî, E.H. (1953). *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, nşr. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- ez-Zebîdî, E.M., (M. 1307). *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Kahire: y.y..
- ez-Zemahşerî, U.M. (1998). *Tefsiru'l-Keşşâf 'an Ğavamidi't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, thk. 'Adil Ahmed 'Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvid, Riyad: Mektebetu'l-Abikan.
- Fâhûrî, 'A. (1994). *'İlmu'd-delâle 'inde'l-'Arab*, Beyrut: Dâru't-Talî'a.
- Fâris, Z., (1998). *Mu'cemu'l-mekâyis fî'l-luga*, thk. Şihâbuddin Ebu 'Amr, Beyrut: Dâru'l-fiker.
- Fazlıoğlu, Ş. (2012). *"Vaz'" DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ferruh, Ö. (1984). *Târîhu'l- edebi'l-'Arabî*, Beyrut: Dâru'l-'İlm'i-li'l-Melâyîn.
- Gezer, S., (2015). *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Güceyüz, İ. (2015). *Belâgat Literatürünün Târihi Seyri*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güler, İ. (2015). *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Gündüzöz, S. (1994). Klâsik ve Modern arap literatürü açısından islam düşüncesinde hakikat ve mecaz tartışmaları. *İslâmî İlimler Dergisi*, 8(1), 31-46.
- Hacımüftüoğlu, N. (2009). “*Abdülkahir el-Cürcânî*” DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hadar, A., (t.y.). *et-Tefkikiyye fî fikri’l-‘Arabiyyi’l-kadîm*, Dâru’l-kalem, Beyrut.
- Halîfe, H., (t.y.). *Keşfu’z-zunûn*, thk. Muhammed Şerâfeddin Yaltkaya, Londra: Dâr’u-ihyâ’i-turâs.
- Hasan, ‘A. (t.y.). *en-Nahvu’l-Vâfi*, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif.
- Hassân, T. (1973). *el-Lugatu’l-‘Arabiyye Ma’nâhâ ve Mebnâhâ*, Kahire: Dâru’s-sekâfe.
- Hassân, T. (1990). *Menâhîcu’l-Bahs fî’l-luga*, Kahire: Mektbetu’l-Ancilo el-Mısıriyye.
- Hassân, T. (1993)., *el-Beyaân fî ravâi’i’l-Kur’ân*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kütüp.
- Hassân, T. (1993)., *el-Fargu beyne’l-lubsi ve’htimâli vucûhi’l-ma’nâ*, *Journal of Qur’anic Stud’es* 15, (1).
- Hassân, T. (1994). *el-Lugatu’l-‘Arabiyye Ma’nâhâ ve Mebnâhâ*, Mağrib: Dâru’s-Sakâfe.
- Hassân, T. (2000). *el-Hulâsatu’n-Nahviyye*, ‘Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2000). *el-Luga beyne’l-Mi’yâriyye ve’l-Vasfiyye*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2000). *el-Usûl*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2006). *el-Lugatu’l-‘Arabiyye: Ma’nâhâ ve mebnâhâ*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2006). *Makâlât fî’l-lugati ve’l-edeb*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2006). *Makâlât’un fî’l-lugati ve’l-edeb*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Hassân, T. (2007). *İctihâdâtun lugaviyyetun*, Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- Haydar, Ferîd ‘Avd, *‘İlmu’d-delâle, Dirâse Nazariyye ve’t-Tatbîkiyye*, Mektebetu’l-âdâb, Kâhire 2005.
- Hilâl, M.G., (1998). *en-Nakdu’l-edebîyyu’l-hadîs*, Mısır: Dâr’u-Nahdat’-Mısır.
- <http://shamela.ws/index.php/author/1402> (04.02.2019)
- <http://waqfeya.com/book.php?bid=5159> (12.02.19)
- <http://www.dilbilimi.net/anlambilimi.htm> (25.03.2019)
- <http://www.rne.com.tr/portreler/abdulkahir-i-curcani-1079/> (08.02.2018)
- <https://kelimeler.gen.tr/fonetik-nedir-ne-demek-121366> (26.03.2019)
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Zamir> (Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4282/254708>).
- <https://www.marefa.org> (04.02.2019)

<https://www.neelwafurat.com/itempage.aspx?id=lbb144287-105535&search=books>
(12.02.19)

Hurfurd, R.J. (1990). Heasley Bredan, *Semantics: a Course Book*, New York: Cambridge University Press.

Isfahânî, R. (2010). *el-Müfredât fi-Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

İbn 'Âşûr, M. (2004). *Makâsıdu's-Şerî'a el-İslâmiyye*, thk. Muhammed Habîb b. Hoca, Katar: Vüzêratu'l-Evkâfi veş'-Şuûni'l-İslâmiyye.

İbn Cinnî, Osman, (1952). *el-Hasâis*, (thk. Muhammed Ali en-Neccar), Kahire: y.y..

İbn Hişâm, A.C. (1963). *Şerhu-Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: el-Kâhire.

İbn Hişâm, A.C. (2004). *Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Dâru'd-Talâi'.

İbn Hişâm, A.C. (2007). *Şerhu'l-Lemhatu'l-Bedriyye fî 'ilmi'l-lügati'l-Arabiyye*, nşr. Hâdî Nehr, Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî'l-'İlmiye.

İbn Kuteybe, A. (1986). *Edebu'l-Kâtip*, thk. Muhammed ed-Dâlî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.

İbn Mâlik, M.A., (t.y.) *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*, thk. Abdulmunim Ahmed, Mekke: Câmi'at'u Ümmi'l-Kurâ.

İbn Manzûr, (t.y.). Muhammed b. Mükrim Ebu'l-Kâsım, *Lisânu'l-'Arab*, Kâhire: Dâru'l-ma'ârif.

İbnu'l-Kıftî, E.H. (1952). *İnbâhu'r-Ruvât alâ enbâhi'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l Fazl ibrahîm, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıryye.

İbnu's-Serrâc, S. (t.y.), *el-Usûl fî'n-Nahv*, thk. Abdilhuseyn el-Fetlî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.

İsmail, İ., Konaklı, N. (2012). Abdülkâhir Cürcânî'de "Anlamanın Anlamı" Kavramı Üzerine Bir Okuma. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 191-208.

İsmihân, M. (2017). *Âliyât'u-teysîri'd-dersi'l-lugaviyyi'l-'Arabî fî fikr-i Temmâm Hassân*, (Doktora Tezi) Batna: Câmi'atu'l-Hâc.

İşeri, K. (2010). Onuncu Yıl Nutku'nun Göstergebilimsel Çözümlemesi. *NWSA: e-Journal of New World Sciences Academy*, 5, 207-226.

İyd, M. (t.y.). *en-Nahvu'l-Musaffâ*, Kahire: Mektebetu's-Şebâb.

Jasques, E. (1988). *Sözün Düşüşü*, çev. Hüsametdin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Kanter, M.F., (2016). Sezen Günel, Leksikoloji Analizi Yöntemi ile Necip Fazıl Şiirinde Öfke ve Başkaldırı Aktarımının İncelenmesi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24 (4), 61-83.

Kâtip Ç. (1941). *Keşfüz'zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge, Ankara: MEB yayınları.

Kâtip Ç., (1991). *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi.

- Kaya, M. (2011). *Arap Dili Fonetikî Ses Anlam İlgisi*, Erzurum: Eser Ofset.
- Kılıç, H., (1992). “*Belâgat*” DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, H., (1992). “*Delâilü’l-i‘câz*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, H., (1995). “*Esrârü’l-belâga*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, H., (2001). “*İştikak*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, H., Yetiş, K., (1993). “*Cinas*” DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kınar, K. (2006). Abdulkahir el-Cürçânî’nin Nazm Teorisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, 8(13), 65-101.
- Kınar, K., (2008). *Anlambilimi ve Arap Anlambilimi*, İstanbul: Ravzâ Yayınları.
- Kıran, A. E. (1991). Dilbilim-Göstergebilim İlişkileri ve Göstergebilimin Oluşturucu Alanı: Edimbilim. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 88-89.
- Kıran, Z. ve Kıran A., (2006). *Dilbilime Giriş*, İstanbul: Seçkin Yayınları.
- Kocaman, A. (1996). *Edimbilim Üzerine Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Bizim Büro.
- Konaklı, N. (2015). *Abdülkâhir Cürçânî’nin İ‘câzu’l-Kur’ân Fikrine Katkıları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- König, G. (1985). Toplum dilbilimin tarihsel dilbilime katkıları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 33-42.
- Lâşîn, A., (1980). *et-Terâkîbu’n-nahviyye mine’l-vicheti’l-belâgiyye ‘inde ‘Abdilkâhir*, Riyad: Dâru’l-Merîyye.
- Luthfi, T., (2016). *Nazariyyetu’l-‘Âmili ve Tazâfuru’l-Karâini ‘inde Temmâm Hassân, Arabiyât: Journal Pendidikan Bahasa Arab dan Kebahasaaraban*, 3, (1), 216-226.
- Lutz, E.P. (1998). *Convergence and Entropy: An Alternative Model of Linguistic Evaluation Applied to Semitic Linguistic*, Weisbaden.
- Lyons, J., (1981). el-Lugatu ve ‘İlmu’l-luga, y.y.: Dâru’n-Nahda.
- Mâcid, A. (1982). *ed-Delâletu’s-Savtiyye ve’s-Sarfiyye ‘inde İbn Cinnî*, Beyrut: Mecelletu’l-Fikeru’l-‘Arabiyyi.
- Matlûb, A. (1980). *Esâlîb Belâgiyye el-fesâha el-belâga el-Me‘ânî*, Kuveyt: Vekâletu’l-Matbû‘ât.
- Mehmet H., Tarhan O. (2013). *Türk Anlam Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.
- Muhammed Amr, M.İ.H., *Silsiletu’n-Nazriyyâti’l-bedîle (Nazariyyet’u-Tadâfuri’l-karâin)*, <https://mohibr09117.blogspot.com/2019/07/3.html> (24.09.2020)
- Muhsib, M., (2007). *es-Sekâfetu’l-mantikiyye fî’l-fikri’n-Nahvî*, Riyad: Merkez-i Melik Faysal li’l-buhûsi ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye.
- Murâd, V.M. (1983). *Nazriyyetu’n-Nazm ve Gıymetuhe’l-‘ilmiyye fî dirâsâti’l-lugaviyye ‘inde ‘Abdu’l-Kâhir el-Cürçânî*, Dimaşk: Dâru’l-Fikr.
- Mustafa Dib’el-Boğa, M.D., *el-Vâzih fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dimaşk: Dâru’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye.

- Nâsîf, M., (2000). *Nazariyyetu'l-ma'nâ fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi*, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-sekâfeti ve'l-funûn ve'l-âdâb.
- Neccâr, F.K. (2007). *Hûlâsat'ü 'Avâmili'n-Nahvi'l-mie*, Riyâd: Mektebetu'l-Melik Fehd.
- Onan, B., Tiryaki, E. (2012). Türkçede Örtülü Anlam Oluşturan Unsurlar ve Ana Dili Öğretimindeki İşlevleri/The Factors Which Generate Implicit Meaning in Turkish And Their Functions in Mother Tongue Teaching. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 223-240.
- Osman, F.O.M. (2016). *Te'essür'ü Nazariyyeti'l-karâin li Temmâm Hassân bi Nazariyyeti'n-nazm li'l-Cürcânî*, y.y.: Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-Mustakbeliyye.
- Ömer, A.M. (1998). *İlmu'd-delâle*, Kâhire: Âlemu'l-Kutüb.
- Ömer, T., (2011). *"Tarîf" DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özalp, M.S. (1998). Arap Dilinde İ 'rab Olgusu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 197-228.
- Özbalıkcı, M.R. (1994). *"Ebû Ali el-Fârisî"*, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özmkas, U. (2009). Charles Sanders Peirce'in Gösterge Kavramı. *Uşak Üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 2(1), 32-45.
- Pala, İ., Durmuş, İ., (2001). *"İstiare" DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Palmer, F.R. (2001). *Semantik*, İstanbul: Kitâbiyat Yayınları.
- Paul, G. (1999). *La Sémantique: Anlambilim*. Vardar, B. (Çev.), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Peirce, (1982). *Charles Sanders, Writings of Charles S. Pierce*, y.y.
- Püsküllüoğlu, A. (1994). *Arkadaş Türkçe Sözlük*, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Rebî'a Ö. (1996). *Dîvân-ı 'Ömer b. Ebî Rabî'a*, Beyrut: Dâru'l-Kitâb.
- Richards, C., Schmidt, R. (2002). *Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, London: Longman Pearson Education Limited.
- Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin Abc'si*, İstanbul: Say Yayınları.
- Sâmerrâî, F.S. (2000). *Ma'âni'n-Nahv*, Amman: Dâru'l-Fikr.
- Sâmerrâî, F.S. (2014). *en-Nahvu'l-'Arabî*, Beyrut: Dâr'u İbn Kesîr.
- Sarı, İ. (t.y.). *Dilbilimine Giriş Ders Notları*, y.y.: Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları.
- Seber, A. (2013). Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 97-130.
- Selmân, Z. (2019). *en-Nahv'u ve kavâ'idu'n-nazm*, Ummân: Merkezu'l-kitâbi'l-Akademî.
- Sertkaya, O.F. (2012). Etimoloji nedir -ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 36-48.

- Sevdi, A. (2018). ‘Abdulkâhir el-Cürcânî: Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği, *Iğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12.
- Sîbeveyhî, A.O. (1988). *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu’l-Hâncî.
- Soykan, Ö. (2013). Sözdizim ile anlambilim arasındaki bağıntıya Türkçe açısından bir bakış. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (20), 139-152.
- Subaşı, D.A., Arap ve Türk Belâgatında Me‘ânî İlmine Genel Bir Bakış, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (34), 9-18.
- Şemsüddîn, C. (t.y.). *et-Ta‘lîl-l-lugavî ‘inde’l-Kûfiyyîn ma‘a mukâranatihî bi nazîrihî ‘inde’l-Basriyyîn*, İskenderiyye: Müessesetu’s-Sekâfeti’l-Câmi‘a.
- Şentürk, R. (2001). “İsnâd”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tatar, B., (2014). *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, Ankara: İsam Yayınları.
- Taylan, N. (1989). *Ali b. Rabben et-Taberî*, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tekin, A., (2017). Kur’ân’da Takdîm-Tehir’in Gerekçeleri, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1(1), 30-44.
- Tekin, S. (2010). *Temmâm Hassân ve Arap Dilbilim Çalışmalarındaki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi) Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toklu, M.O, (2007). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, (2005), Ankara.
- Türkçe Sözlük*, (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Uluyağcı, C. (2007). Simge kavramı ve bir film çözümlemesi: karşılaşma. *Selçuk İletişim*, 5(1), 217-224.
- Uslu, Z. (2005). Edimbilim ve yabancı dil öğretimine etkileri. *Dil Dergisi*, (127), 34-43.
- Uzun, N. (2019). *"Kur’ân’ın Tefsir ve Tercümesinde Bağlamın Rolü"*, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6 (1), 144-153.
- Vardar B. ve diğerleri, (1983). *XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC Yayınevi.
- Vardar, B. (2001). *Dilbilim Yazıları*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Veşen, D. (2016). *el-Kasdiyyetü fi’l-mevrûsi’l-lisânî el-‘Arabî*, (Doktora Tezi), Biskra: Muhammed Haydar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wittgenstein, L. (1960). *Philosophische Untersuchungen*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Yalçın, M., (1991). *Şiirin Ortak Paydası Şiirbilime Giriş*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Yavuz, G., (1987). *el-‘Avâmilü’n-nahviyye Beyne’l-Cürcânî ve’l-Birgivî*, (Yüksek Lisans Tezi), İslamabâd: el-Câmiatu’l-‘Alemiyye, Külleyetu’l-Lügati’l-Arabiyyi.

Yavuz, Y.Ş. (2000). “*I‘câzu’l-Kur’ân*”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Y.Ş. (2009). “*Sarfe*” DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

